

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A magyar mondat viszonyhálózati modellje

Imrényi András

2011

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

IMRÉNYI ANDRÁS

A magyar mondat viszonyhálózati modellje

Nyelvtudományi Doktori Iskola, vezetője Dr. Bárdosi Vilmos CSc., egyetemi tanár
Magyar Nyelvészeti Doktori Program, vezetője Dr. Kiss Jenő MHAS., egyetemi tanár
Kognitív Nyelvészeti Alprogram, vezetője Dr. Tolcsvai Nagy Gábor CMHAS., egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

elnök: Dr. Szathmári István DSc., professor emeritus
titkár: Dr. Dér Csilla Ilona PhD., egyetemi docens
további tagok: Dr. Varga László DSc., egyetemi tanár,
Dr. Wacha Balázs, Dr. Kugler Nóra (póttagok)

Felkért bírálók:

Dr. Ladányi Mária DSc., habilitált egyetemi docens
Dr. Pelyvás Péter PhD., habilitált egyetemi docens

Témavezető:

Dr. Tolcsvai Nagy Gábor CMHAS., egyetemi tanár

Budapest, 2011

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
2. A tudománytörténeti kontextus áttekintése	6
2.1. A hagyományos nyelvtan mondatszemlélete.....	6
2.1.1. A megközelítés bemutatása.....	6
2.1.2. A szórend mint a mondatrésztviszonyok szerinti elemzés „vakfoltja”. Jelenségek és problémák	9
2.1.3. DEME (1962) rendszerezése és előzményei	12
2.2. A fősdokratú generatív nyelvtan mondatszemlélete	18
2.2.1. BRASSAI inchoativum–mondatzöm és É. Kiss topik–predikátum felosztása	19
2.2.2. A komment (predikátum) szerkezete É. Kiss modelljeiben.....	23
2.2.3. Empirikus problémák É. Kiss generatív modelljének kapcsán	29
3. A javaslat elméleti háttere	36
3.1. A nyelvtudás holista megközelítése	36
3.2. A nyelv mint szimbolikus mintázatok rendszere	40
3.3. Interszubjektivitás és konstruálás	42
3.4. Ikonicitás, motiváltság, jelöltség és jelöletlenség.....	44
3.5. A nyelv hálózati modellje	45
3.6. A mentális terek elmélete	50
4. A magyar mondat viszonyhálózati modellje	53
4.1. A modell kulcsfogalmai	53
4.1.1. A függőségi viszony mint szimbolikus viszony	53
4.1.2. Mondatelemzés egy és több dimenzióban.....	57
4.1.3. Az (igei) állítmány mint sematikus mondategész.....	62

4.2. A protoállítás és közvetlen bővíténei	72
4.2.1. A protoállítás fogalma	72
4.2.2. Kidolgozás	76
4.2.3. Kiterjesztés.....	80
4.2.4. Korlátozás	84
4.2.5. A kijelentő : felszólító oppozíció	90
4.2.6. Egyéb konstrukciók (eldöntendő kérdés, óhajtó és feltételes mondat)	93
4.3. A magmondattípusok differenciált elemzése.....	97
4.3.1. Igemódosítót, komplex határozatlan bővítényt tartalmazó magmondatok	97
4.3.2. A segédigés szerkezetek funkcionális és ábrázolási kérdései	102
4.3.3. Kitérő: a magmondat mint lánc	117
4.3.4. Minősítő összetett állítmányok.....	119
4.3.5. Azonosító állítmányok	124
4.3.6. A <i>van</i> létigét tartalmazó mintázatok	132
4.3.7. A magmondat kiterjesztő vagy korlátozó funkciójában	135
4.3.8. Összefoglalás.....	137
4.4. Az operátorok interakciója	138
4.4.1. A mondatrésztviszonyok és az operátorviszonyok összehasonlítása	139
4.4.2. Az operátorok láncszerű elrendeződése	141
4.4.3. Megosztott operandumok. A többszörös kérdések szerkezete	153
4.5. A topik–komment viszony és a mentális terek.....	157
5. Idegen nyelvi alkalmazás.....	166
6. Összefoglalás	175
Hivatkozások	178

1. Bevezetés

A magyar mondatnani kutatásokban több évtizedes múltra tekinthet vissza a hagyományos és a generatív megközelítések szembenállása, mely olykor a békés együttélés, máskor – például a közoktatás területén – a pozíciószerzés-pozícióvesztés forgatókönyvét követi. A szembenállás oka nem csupán a nyelvtudomány mibenlétéről, a nyelvészet feladatairól és módszereiről alkotott eltérő kép a két kutatói közösségben, hanem az az alapvető különbség is, hogy míg a hagyományos mondatnani – a függőségi grammatikák felfogásának megfelelően – elsődlegesen **viszonyokat kategorizál** (pl. alanyi viszony, tárgyi viszony), s a mondatot e viszonyok hálózatának tekinti, addig a generatív összetevős szerkezeti modell az építés-bontás metaforát alkalmazva a különféle típusú és méretű **egységek osztályozására** – elkülönítésére, viselkedési szabályainak leírására – helyezi a hangsúlyt (NP, VP, FókuszP stb.).

Látszólag e különbség szükségszerű következménye, hogy a hagyományos nyelvtan mára lényegében kiszorult a **szórendről** folyó diskurzusból (KESZLER szerk. (2000)-ben nem is szerepel szórendi fejezet), miközben a generatív nyelvészek számos monográfiában, könyvtárnyi folyóiratcikkekben foglalkoztak a magyar mondat vonatkozó sajátosságaival. Az alanyi, tárgyi, határozói viszonyok („grammatikai funkciók”) ugyanis közismerten alkalmatlanok a magyar szórend magyarázatára, míg a „Hogyan rakjuk össze a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká?” típusú kérdés (vö. É. KISS 2006a: 110) megnyitja az utat azon válaszok előtt, amelyek feltárják a magyar mondat topik-komment tagolódását, az „ige előtti pozíció” bonyodalmaival, és így tovább.

Disszertációm célja annak megmutatása, hogy a hagyományos mondatábrázolásban tükröződő viszonyhálózati szemlélet megtartásával is lehetséges érdemi lépéseket tenni a szórend értelmezése felé. E lehetőség abból fakad, hogy a kifejezések mondatbeli disztribúciójáról nemcsak összetevős szerkezeti elemzéssel adhatunk számot, hanem úgy is, ha elhelyezkedésüket **egymáshoz képest** határozzuk meg, s a szórendet a függőségi viszonyok mint forma-jelentés párok jelölői oldalához kötjük. Ezáltal a szórend ahhoz hasonló szerepet tölthet be a leírásban, mint a viszonyragok, amelyek – tendenciaszerűen legalábbis – az elemek közötti szemantikai kapcsolattípusok formai elkülönülését, felismerhetőségét biztosítják. A disszertáció egyik kulsgondolata az lesz, hogy az állítmány és közvetlen bővítményei közötti kapcsolatokat két dimen-

zió mentén is osztályozhatjuk (vö. DEBUSMANN et al. 2004: 2): az egyik az alaktan, a másik a szórend és a prozódia elemzéséhez segít hozzá.

Az említett kapcsolódási pont ellenére a jelen munka nem a hagyományos nyelvtanhoz, hanem a **funkcionális kognitív nyelvészet**hez kötődik elsősorban. Először is azért, mert a hagyományos nyelvtan némiképp eklektikus és a pedagógiai gyakorlatra összpontosító jellegével szemben több koherenciára és elméleti visszacsatolásra törekszem. Másodsor azért, mert a funkcionális kognitív irányzat érvényesíti legkövetkezetesebben azokat az alapelveket (a szemantikai szempont megkerülhetetlensége, a kontextus szerepe, a nyelvi tevékenység intersubjektivitása stb.), amelyek saját modellemben is központi jelentőségűek lesznek. Harmadsor, különösen LANGACKER (1987, 1991, 2008) kognitív nyelvtana számos kulcsfogalmat szolgáltat majd, amelyek a leírás egyes részleteiben nagy hasznomra válnak. Ugyanakkor hangsúlyozottan vállalom a hagyományos mondattan függőségi szemléletéhez való szoros kötődést is.

A dolgozat **2.** fejezete a tudománytörténeti kontextus áttekintését nyújtja, ennek keretében először a hagyományos grammatika (**2.1.**), majd a fősodratú generatív nyelvtan (**2.2.**) mondat szemléletét, mondatábrázolási módszerét ismertetem és értékelem. Az adatok bemutatásában a problémaközpontság elve szerint járok el: előbb azokat a jelenségeket tekintem át, amelyek hagyományos keretben is kezelhetők, és csak ezután térek át azokra a szórendi kérdésekre, amelyekre jelenleg a generatív nyelvtan adja a legkimerítőbb választ. A **3.** fejezetben elméleti és módszertani háttérfejtéseimet tárgyalom, majd a **4.**-ben egy olyan mondatmodellre teszek javaslatot, amely a funkcionális kognitív nyelvészet nézőpontját alkalmazza, de a hagyományos függőségi elemzés elmélyítéseként és kiegészítéseként is értelmezhető. Az **5.** részben a magyar igekötő-ige inverzió és az angol alany-segédige inverzió között vonok párhuzamot, majd a **6.**-ban összefoglalom a dolgozat eredményeit.

A disszertáció a kutatás egy több éves fázisát zárja le, és remélhetőleg megnyit egy újat. Az alap gondolatért Havas Ferenc tanár úrnak tartozom köszönettel, aki egy doktori órán elejtett megjegyzéssel – amely a verbum finitum „ösi mondatként” való megközelítésére utalt – akaratlanul is elindított az idáig vezető úton, amiért a legkevésbé sem tehető felelőssé. A funkcionális kognitív nyelvelméletről először Ladányi Máriaótól és témavezetőmtől, Tolcsvai Nagy Gábortól hallottam; megnyugtatólag hatott rám, hogy a nyelvről nemcsak a generatív grammatika keretében lehet elméleti igénnyel gondolkodni. Ladányi Máriaótól hosszú évek óta próbálok megtanulni a más modellekben dolgozók iránti teljes tiszteletadást, Tolcsvai Nagy Gábor pedig az ELTE

Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működő DiAGram funkcionális nyelvészeti műhely megszervezésével tett igen sokat egy Magyarországon azelőtt alig ismert és még kevésbé művelt irányzat meghonosításáért, számos fiatal kutatót bekapcsolva a hazai és nemzetközi tudományosságba. A műhelyben ráadásul nemcsak kiváló kollégákat, hanem szellemi társakat és rokon lelkeket is találtam, többek között Tátrai Szilárd és Kugler Nóra személyében. A doktorandusz évek alatt Varga László és Kiss Jenő professzorok szakmai támogatása, biztatása sok erőt adott, és csak remélni tudom, hogy a belém fektetett bizalmukra rászolgáltam. Végül nagy hálával köszönöm meg Korompay Klárának és családom más tagjainak, különösen édesanyámnak a szeretetét és támogatását, amely átsegített a legnehezebb időszakokon is.

A kutatáshoz nagy mértékben hozzájárult a DiAGram funkcionális nyelvészeti műhely K 76878 jelű OTKA-pályázata, valamint a szerző TÁMOP-pályázata.¹ Utóbbi nemcsak a disszertáció írásához szükséges nyugalmat és időt biztosította, hanem egy kéthónapos japán tanulmányutat is lehetővé tett, amelynek során örömmre szolgált megismerkedni Waseda Mikával, az ószakai magyar tanszék vezetőjével. A dolgozatot mindazoknak ajánlom, akik a szórendet a legizgalmasabb magyar mondattani témák egyikének tartják, és nyitottak arra, hogy már tisztázottak vélt problémákat új nézőpontból közelítsenek meg.

¹ A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003.

2. A tudománytörténeti kontextus áttekintése

2.1. A hagyományos nyelvtan mondatszemlélete

2.1.1. A megközelítés bemutatása

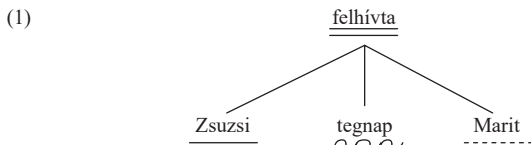
Mint MEL'ČUK (1988: 13) írja, „két, homlokegyenest különböző módszer áll rendelkezésre a természetes nyelvek szintaktikai szerkezetének ábrázolására: a függőségi ágrajz és az összetevős szerkezet. Természetesen a kettő kombinációi is lehetségesek, amelyek valamely ponton kompromisszumot kötnék közöttük, de teljesen különálló harmadik lehetőség nincsen”.² Ugyanő korábban megjegyzi azt is, hogy „a mondatszerkezet függőségi viszonyokkal való ábrázolása évszázadok óta bevett gyakorlata a hagyományos nyelvészeknek, különösen Európában, azon belül is a neolatin és szláv nyelvterületeken. A módszer népszerűsége Lucien Tesnière ragyogó munkájával tetőzött be (TESNIÈRE 1959), amely megalapozta az összes további idevágó felfedezést, és amelyet – rendkívül sajnálatos módon – jelenleg szinte teljesen figyelmen kívül hagy a szintaktikai kutatás fő áramlata” (i.m. 3).³

A magyarországi akadémiai nyelvtani hagyomány az említett évszázados nemzetközi tradícióba illeszkedik; a görög-latin előzmények után különösen a német, majd a 20. század második felében az orosz („szovjet”) nyelvésztől kapott ez irányú ösztönzést. A megközelítés lényege, hogy a mondatszerkezetet elemi egységek közötti bináris aszimmetrikus viszonyok (függőségi viszonyok) hálózataként jellemezzük (vö. NICHOLS 1986: 57, NIVRE 2005), amely rendszerint egy kitüntetett csomópont, az állítmány köré (alá) szerveződik. A hálózat szokásos ábrázolásmódja TESNIÈRE (1959/1982) sztemmája, amely a függőségi szerkezetet irányított gráfként képezi le. Egy igei állítmány közvetlen bővítményei a hozzá való viszonyukban kapnak jellemzést mint **alanyi**, **tárgyi** vagy **határozói** bővítványok; az alany és a tárgy szemantikai szempontból a mondatban kifejeződő jelenet (mini-dráma) szereplőinek (*actants*), míg a határozók jellemzően valamilyen körülménynek (*circstants*) felelnek meg.

² „[T]here are two diametrically opposed methods of describing the syntactic structure of natural sentences: dependency (D-) trees and phrase-structure (PS-) trees. Obviously, combinations of the two methods are possible, with lines of compromise being drawn at different points; but there is no essentially distinct third possibility.”

³ „Dependencies as a formal means of representing the syntactic structure of sentences have been the staple diet of traditional syntacticians for centuries, especially in Europe and particularly in Classical and Slavic domains. Their popularity culminated in the brilliant work of Lucien Tesnière (TESNIÈRE 1959), which laid the groundwork for all subsequent explorations in the area but which, most unfortunately, is all but ignored by the mainstream of today's syntactic research.”

Mindezt szemléltetessük a *Zsuzsi tegnap felhívta Marit* (labor)mondattal, amelyhez a *Magyar grammatika* (KESZLER szerk. 2000) elemzőmódja az alábbi szerkezetet rendeli:

Az ágrajz kétségtelenül alkalmas arra, hogy a mondat szerkezet egyes központi sajátosságaira rávilágítson. Mindenekelőtt az állítmány meghatározó voltára, hiszen a további kifejezések mondatbeli léte és szerepe csak a hozzá való közvetlen vagy közvetett viszonyban érthető meg.⁴ Fontos tehát hangsúlyozni, hogy az „alany”, „tárgy” stb. címkék voltaképpen nem a bővítményeket mint elkülönülő nyelvi **objektumokat**, hanem ezeknek az állítmányhoz fűződő **viszonytípusait** osztályozzák (alanyi viszony, tárgyi viszony stb.), HJELMSLEV alábbi gondolatával összhangban:

- (2) egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll. [...] Objektumokat – mint a viszonyoktól független létezőket – posztulálni fölösleges axióma, következképp egy metafizikai hipotézis, amelytől a nyelvtudománynak meg kell szabadulnia.⁵

(HJELMSLEV 1943/1961: 23)

Másodsor, (1) segít felismerni azt is, hogy a mondatstruktúrának alapvető **alaktani** vonatkozása van, hiszen a viszonytípusok formai megkülönböztetésében kiemelkedő szerep jut (a magyarhoz hasonló nyelvekben) a viszonyragoknak, vagy általánosabban fogalmazva a megfelelő paradigmikus alak kiválasztásának (vö. a tárgyeset *-t* ragjának megkülönböztető funkcióját). Harmad-

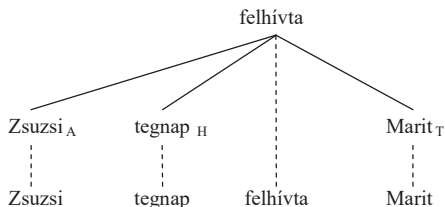
⁴ Vö. BRASSAI (1860: 332): „Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az igehatározókat. [...] [A]z ige fejedelemsége nem kényuralom, s alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályozott viszonyaik vannak urokhoz és egymáshoz, autonómiájok, némi rangfokozatuk, s egy bizonyos feudalizmus, melynek jelszava, szintűgy mint ama történelminek, a "nulle terre sans seigneur".” Mint ismeretes, BRASSAI-ban É. KISS a generatív összetevős szerkezeti elemzés hazai előfutárát fedezte fel (l. majd a 2.2.1. részt), azonban e szövegrész alapján legalább ugyanennyi joggal láthatjuk benne a klasszikus függőségi szemlélet képviselőjét.

⁵ „[A] totality does not consist of things but of relationships. [...] The postulation of objects as something different from the terms of relationships is a superfluous axiom and consequently a metaphysical hypothesis from which linguistic science will have to be freed”.

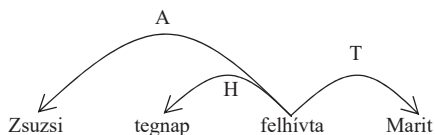
szor, a megközelítés jelentős érdeme (mind elméleti-tipológiai, mind gyakorlati, különösen nyelvpedagógiai szempontból), hogy olyan fogalomkészletet használ, amely különféle nyelvek leírásában hasznosítható, így például a fenti mondat latin vagy angol megfelelője (1)-gyel analóg elemzést kaphat (vö. TESNIÈRE 1959/1982: 65).

Ugyanakkor az (1)-ben látható elemzés hiányossága, hogy nem tükrözteti, és különösen nem magyarázza meg a magyar **szórend** szabályszerűségeit. Ami a tükröztetés problémáját illeti, a függőségi nyelvtani szakirodalomban fellelhető több olyan ábrázolásmód is (vö. HAYS 1964: 520, EROMS 2000, HUDSON 2007 stb.), amely az (1)-ben kifejezett információt maradéktalanul megőrzi, ugyanakkor a szórendi különbségek bemutatására is alkalmas. Az alábbi ábrák kétféle jelölési konvenciót szemléltetnek.

(3a)

(3b)

Az ágrajzokban az *A*, *T*, *H* (alany, tárgy, határozó) címkékel váltottam fel az aláhúzásos jelölést. A (3a) típusú megoldásban a szavakat a maguk lineáris rendjében jegyezzük le, és szaggatott vonallal kötjük hozzájuk a szerkezeti ábra megfelelő csomópontjait. A függőségi viszonyokat egyenes élek, az alárendelés irányát pedig a csomópontok magassága fejezi ki. E felfogás szerint leképezéssel (*mapping*) kell megfeleltetni egymásnak a mondat ún. lineáris, illetve szerkezeti rendjét (TESNIÈRE-nél: *ordre linéaire* és *ordre structurale*).

(3b) ezzel szemben mellőzi a lineáris és a szerkezeti rend ilyesfajta elválasztását. Bár a két ágrajz kölcsönösen lefordítható egymásra, (3a) a függőségi viszonyok és a szórend elméleti

vagy módszertani elhatárolását, míg (3b) ezek szorosabb összetartozását implikálja. Az utóbbi megoldásban – mely HUDSON (2007)-re jellemző – nem a bővítményeket, hanem a viszonyokat címkézzük meg, az alárendelés irányát pedig a bővítmény felé mutató nyíl jelzi. Dolgozatomban többnyire ezt a konvenciót követem; kivételt akkor teszek, ha az idézett szakirodalom a (3a) típusú ágrajzzal él, vagy ha ez a szemléltetés szempontjából indokolt.

A bemutatott ábrázolási módszerekkel a magyar akadémiai hagyományban nem találkozunk (bár DEME (1971: 58, 63) ábrái szintén kifejezik a szórendet), de ennél lényegesebb, hogy nincs elvi akadály integrálásuknak. Azonban akár elfogadjuk az új ágrajzok valamelyikét, akár nem, továbbra is csak a szórend **tükrözésére**, és nem annak **magyarázatára** vállalkoztunk. E ponton kell röviden áttekintenünk azokat a főbb szórendi jelenségeket, amelyek elemzésre szorulnak, s amelyekről a hagyományos nyelvtan – ha kizárólag az anyai, tárgyi stb. viszonyokra fordít figyelmet – nem képes számot adni.

2.1.2. A szórend mint a mondatrésviszonyok szerinti elemzés „vakfoltja”. Jelenségek és problémák

Gyakori vélekedés, hogy a magyar szórend „szabad”. Ez felveti a kérdést, hogy mit is kell érteni a szórend szabadságán, s hogy vajon a magyar mondat szerkezet valóban rászolgál-e erre a minősítésre. Egy természetes álláspont szerint szabad szórendről akkor beszélhetünk, ha 1) a szavak, kifejezések bármely sorrendje megfelel a nyelv konvencióinak, 2) a szórendi különbségek nem járnak (lényeges) szemantikai különbségekkel. E kritériumok alkalmazása azzal a felismeréssel jár, hogy teljesen szabad szórendű **nyelv** valószínűleg nem létezik, ugyanakkor egyes nyelvek bizonyos **konstrukciótípusai** rendelkezhetnek nagyfokú szórendi szabadsággal.

Az angol semleges (*Mi történt? Mi a helyzet?* kérdésre felelő) pozitív kijelentő mondat kétszeresen is kötött, hiszen az ige nem kezdhet mondatot (l. (4a)), a szóalakok sorrendjének megváltoztatása pedig alapvető hatással van a jelentésre, vö. (4b–c).

- (4) a. *Hit John Bill.
b. John hit Bill.
 'János megütötte Vilmost'

c. Bill hit John.

‘Vilmos megütötte Jánost’

A magyar semleges pozitív kijelentő mondat ezzel szemben szabad (vagy rendkívül rugalmas) szórendűnek mondható, mint azt az (5) alatti példasor megmutatja. Az ige mondatkezdő helyzetben lehet (l. (5b)), s a szórendi változatok jelentése aránylag csekély mértékben különbözik: ugyanaz a „tényállás” (KÁLMÁN szerk. 2001: 10) vagy „*who-did-what-to-whom*” (TOMASELLO 1998: xvi) fejeződik ki bennük. A mégis meglévő különbségekhez vö. TOLCSVAI NAGY 2006, 2008.

- (5) a. Zsuzsi tegnap felhívta Marit.
b. Felhívta tegnap Zsuzsi Marit.
c. Marit tegnap felhívta Zsuzsi.
d. Marit felhívta tegnap Zsuzsi.
e. Tegnap Zsuzsi felhívta Marit. (stb.)

Léteznek azonban olyan mondatípusok is – erről a magyart „szabad szórendűnek” tartók hajlamosak elfeledkezni –, amelyekben egyes, a konstrukció jellegét meghatározó kifejezések szigorú szórendi kötöttségeknek engedelmessékednek. Ilyen kifejezés például a kiegészítendő kérdés kérdőszava (6a), az erre felelő válaszmondat azonosítást végző eleme (6b), valamint a megszorító, negatív szavak köre (6c) – ezek közös jellemzője, hogy az állítmány előtt helyezkednek el, s utánuk (ilyen típusú állítmány esetén) az igekötő és az ige fordított sorrendben következik. Szórendi sajátosságait kiegészíti, hogy prozódiaiilag prominensek: érzékelhetően erősebb (dallamkezdő) nyomatékot kapnak, mint az utánuk következő elemek. Az érintett kifejezések neve a szakirodalomban **fókusz** (vö. É. KISS 1987, 1998b, 2002a stb.), szokásos jelölésük pedig a csupa nagybetűs írásmód.

- (6) a. KIT hívott fel tegnap Zsuzsi?
b. MARIT hívta fel tegnap Zsuzsi.
c. RITKÁN hívja fel Zsuzsi Marit.

Jól látható, hogy az alanyi, tárgyi és határozói viszonyok megkülönböztetésével nem jutunk közelebb a fókusz megértéséhez. Például a *kit* nem azért viselkedik különlegesen, mert tárgyi bővítmény, hanem mert kérdőszó: ha az alanya vagy az időhatározóra kérdeznénk rá, a szórend hasonló volna. A *ritkán* sem határozói szerepének köszönheti szórendi tulajdonságait, hanem megszorító, negatív jellegének (vö. ARANY 1873), ami jól látszik abból, hogy vele ellentétben a *gyakran* megengedi az egyenes szórendet is: a *Gyakran felhívja (Zsuzsi Marit)* jó mondat, míg a **Ritkán felhívja* nem. Végül (6b)-t érdemes az alábbi összevetésben is megvizsgálni:

- (7) a. Zsuzsi tegnap felhívta Marit.
b. **Marit is** felhívta tegnap Zsuzsi.
c. MARIT hívta fel tegnap Zsuzsi.

(7a)-ban a tárgy az állítmány mögött szerepel, amely egyenes szórendben áll, a mondat hangsúlyozása pedig egyenletes (a szóalakok megközelítőleg egyforma szó eleji nyomatókat kapnak). (7b)-ben a tárgyat az állítmány előtt találjuk, utóbbi egyenes szórendű, ugyanakkor az említett bővítményre erősebb nyomatók esik. Végül (7c) az első és a harmadik szempontból (7b)-re hasonlít, de a fordított szórend tőle is megkülönbözteti. Ismét arra figyelhetünk fel, hogy a bővítmény szórendi és prozódiai viselkedése elsősorban nem grammatikai funkciójával (itt: tárgyi mivoltával) függ össze, hanem valamilyen más tulajdonságával.

Bár a dolgozat fő csapásirányán kívül esik, e fejezetben feltétlenül szólni kell arról a BRASSAI (1860, 1863)-ra visszamenő megfigyelésről is (l. 2.2.1.), hogy a magyar mondatok élén, az új információt előkészítendő egy vagy több, általában gyengébb hangsúllyal ejtett kifejezés, ún. **topik** szerepelhet. Például a *Zsuzsi tegnap MARIT hívta fel* mondatban a *Zsuzsi* és a *tegnap* tölt be topik szerepet, míg a *MARIT hívta fel* az új információt közlő **kommentet** képviseli. Mint a megnevezések is elárulják, a topikfunkció eléggé szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy a mondatban „kiről vagy miről van szó” (*aboutness*), vö. a *Marit tegnap ZSUZSI hívta fel* mintázat, amely az előző példával szemben nem Zsuzsival, hanem Marival kapcsolatos közlésként értelmeződik.

Mivel a topik szemantikai oldalának leírása majd egy külön fejezet témája lesz (l. 4.5.), itt most összpontosítsunk a formai jellemzőkre. Iterálhatóságuk és – a komment élén található elemhez képest – relatíve gyengébb hangsúlyuk mellett a topikok harmadik fontos formai tulaj-

donsága, hogy egymás között legtöbbször szabadon felcserélhetőek, például a *Marit tegnap...* és a *Tegnap Marit...* mondatkezdés egyaránt lehetséges. Számunkra pedig most az a leglényegesebb, hogy topik helyzetben különféle típusú bővítmények előfordulhatnak, mint azt az eddigieken túl a *János szereti Marit* és a *Jánosnak tetszik Mari* példamondatok is igazolják.

A főkusszal és a topikkal kapcsolatos nyelvi tényekből azt a következtetést lehet csak levonni, hogy az „alany”, „tárgy”, „határozó” stb. terminusok alkalmatlanok a magyar szórend alapvető jelenségeinek a magyarázatára. Ezért ha egy grammatikai modell kizárólag e bővítmény-, illetve viszonytípusok elkülönítésében látja a mondat szerkezeti elemzés feladatát, akkor a magyar szórend e modell vakfoltjának számít. A *Magyar grammatika* mondattana ilyen modell: mivel fogalomkészlete, elemző módszere nem képes kezelni a szórendi jelenségeket, a témakört illetékességén kívülre utalja. Ugyanakkor nem a módszerben, hanem a leírás tárgyában fedezi fel a szórendtől való eltekintés okát: álláspontja szerint a mondatban tárgy a „mondat mint elvont nyelvi egység” (LENGYEL 2000a: 31), s az egyazon rendszermondathoz kötődő szórendi változatokat csupán mint „nyilatkozattípusokat” kell számon tartani (KUGLER 2000: 379). Ez utóbbiakkal vélhetően egy önálló diszciplína, a pragmatika foglalkozhat.⁶

Érdekes azonban felidézni, hogy az akadémiai hagyomány korábbi kézikönyve, *A mai magyar nyelv rendszere* (MMNyR., TOMPA szerk. 1961–1962) még tartalmazott szórendi ismeretető részt, mint ahogy a rá épülő egyetemi tankönyv, *A mai magyar nyelv* is (MMNy., RÁCZ szerk. 1968/1971). Az alábbiakban ezért kitérek arra, hogy az irányzat korábban mit mondott a fenti szórendi jelenségekről, egyúttal az elemzés előzményeire is visszatekintve.

2.1.3. DEME (1962) rendszerezése és előzményei

A mai magyar nyelv rendszere szórendi fejezetét DEME LÁSZLÓ jegyzi. E fejezet a kétkötetes kézikönyv második kötetének végén található, a *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet* című VI. részben. Periférikus jellegét tehát egyrészt kötetbeli helyzete, másrészt a rész címének lista jellegű megfogalmazása is érzékelteti, szemben a korábbi részek címadásával (pl. *A mondatfajták* (II.), *Az összetett mondat* (V.)). Ennek ellenére a fejezet érdemi észrevételeket tesz a szórendi jelenségekről, elsősorban a 19. századi szakirodalom eredményeit hasznosítva, annak is több

⁶ Vö. a pragmatika „papírkosárcént” való értelmezését, I. BAR-HILLEL (1971), YULE (1996: 6), TÁTRAI (2006: 30).

különböző vonulatát hangolva össze. Az alábbiakban így – DEME közvetett vagy közvetlen előzményeiként – e vonulatokról is szólok röviden.⁷

Ami a (6)-ben illusztrált jelenségeket illeti, a legkorábbi magyarázatkísérlet FOGARASI JÁNOS nevéhez fűződik, és az ún. Fogarasi-szabályban ölt testet, amely így hangzik:

- (8) Általános elv a magyar szóhelyezésben: Minden magyar mondatban csupán a hangsúlyos szóra és az igére kell ügyelni. Főszabály: A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban levő ige; a többi szók előbb utóbb állhatnak s akármely renddel következhetnek, p. o. tegnap a játékszínben voltam, vagy: a játékszínben voltam tegnap stb.

(FOGARASI 1838)

Mint láthatjuk, a szabály elsősorban (6b) magyarázatára alkalmas; értelmezéséhez hozzátartozik, hogy FOGARASI a „határozott módban levő ige” alatt az igeikötő nélküli verbum finitumot érti, tehát az igeikötőt (nála: előragot) a „többi szók” közé sorolja. Ez utóbbi szórendi szabadságát a következő példával szemlélteti: *az a tyám adta el a házát / el az a tyám adta a házát / a házát el az a tyám adta*. A főszabály kizárja, hogy az igeikötő a hangsúlyos szó és az ige közé ékelődve közvetlenül megelőzze az igét, azaz megtartsa az „előrag” elnevezéshez méltó helyzetét (**az a tyám eladta a házát*). FOGARASI megfigyeli ugyanakkor, hogy főszabálya nem mindig teljesül; cikke befejező részében felsorol „néhány ritkán előforduló eseteket, amelyekre a főszabály nem egészen illik; tehát ezeket kivételeknek tarthatjuk”. Többek között a *mind, minden, mindjárt, tüstént, örökké, szüntelen* stb. elemek (vagy az ezeket tartalmazó kifejezések), valamint az *is*-től módosított szavak után, még ha hangsúlyosak is, gyakran az előrag + ige sorrendet tapasztalja. Példái: *taval minden játékszínem meglátogattam, az a tyám is eladta a házát*. Fogarasi tehát főszabálya – és ennek ellentmondó, a kivételeket felsoroló – mellékszabálya révén számot ad a (7b,c)-ben illusztrált jelenségekről, de úttörő érdemei mellett hiányosságai is nyilvánvalóak: a főszabályban említett hangsúlyelv megvilágító ereje korlátozott, már csak azért is, mert a mellékszabály adós marad a „kivételek” indoklásával.

⁷ BRASSAI mondatszemléletét és elemzése egyes részleteit majd É. KISS kapcsán, a 2.2.1. részben tárgyalom.

E kivételek egyik első és máig nagyhatású magyarázatát KICSKA EMIL szolgáltatta, amikor „az értelem műveleteivel” hozta összefüggésbe az egyenes, illetve a fordított szórend használatát az egyes határozófajták (pl. *gyakran* vs. *ritkán*) után. Megoldása tehát (ma így mondanánk) kognitív alapozást feltételez, bár akkoriban a gondolkodás műveleteit leginkább „logikainak” nevezték. Mint írja, a *gyökerestül kitép, tetőtől-talpig megvizsgál* stb. kifejezések esetében „nem rekesztek ki semmit, de valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen”. Ezzel szemben a *ritkán szólította meg, legkevésbé fogta pártját* típusú fordulatok esetében „kirekesztés az értelem művelete” (KICSKA 1891: 297, idézi É. KISS 2006b: 444).

A hangsúlyvelvet és KICSKA magyarázatát az elsők között SIMONYI ZSIGMOND hangolta össze, s benne már alighanem DEME (1962) egyik közvetlen előzményét tisztelhetjük. SIMONYI (1905) érdeme a szintézisen túl, hogy elődeinél (és melleleg DEMÉNél is) pontosabban határozza meg, mit kell érteni az egyes fogalmakon, l. az alábbi idézeteket.

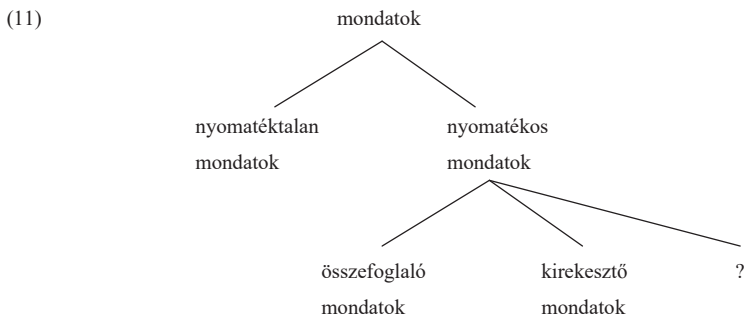
- (9) Hangsúlyozás tekintetében kétféle mondatot különböztetünk meg: a nyomatékta lan mondatot, amelyet az egyenletesebb hangsúlyozás jellemez, és a nyomatékos mondatot, melyben egy fogalmat különösen ki akarunk tüntetni s azért a főszólamot erősebben megnyomjuk, a főhangsúly nyomatékká erősödik. (i.m. 468)
- (10) A nyomatékos mondat két legfontosabb osztálya az összefoglaló mondat és a kirekesztő mondat.

Összefoglaló kifejezések azok, amelyekkel az illető személyeknek, dolgoknak, helyeknek stb. egész körét egybefogjuk, egységesnek, összetartozónak tüntetjük föl, pl. *én is, minden, mindenütt, sokszor* stb. Ide tartoznak a fokozó, nagyzó kifejezések is, mint: *nagyon, hamar, korán* stb. E kifejezéseknek legjellemzőbb szórendje az, melyben az ízekötő vagy más bővítmény külön hangsúly nélkül az ige előtt marad, pl. az *el* ízekötő ebben: *mind elvitték [...]*. (i.m. 469)

A kirekesztő kifejezésekben egy-egy gondolt fogalmat vagy fogalomcsoportot megfélezzünk és csak az egyik félre vonatkoztatjuk állításunkat, vagy pedig tagadó fordulattal azt fejezzük ki, hogy melyik fél esik kívül állításunk érvényén. Az utóbbi a rendes, közvetlen tagadás, de közvetve az előbbi is tagadás, mert magában foglalja a

másik, elhallgatott félre vonatkozó tagadást; pl. *mink jöttünk ki* (a. m. pl. nem az öcsémék). (i.m. 470)

SIMONYI rendszerezése tehát a (11)-ben látható taxonomikus hálózattal jellemezhető, a mai konstrukciós nyelvtanokra (l. pl. GOLDBERG 1995, 2006, CROFT 2001) emlékeztető módon. A javaslat nyitva hagyja, hogy a nyomatékos mondatok osztályán belül az összefoglaló és a kirekesztő típus együttesen kimerítí-e a lehetőségeket; ezt igyekeztem az ábrán is visszaadni.

Az elemzés újdonsága, hogy a nyomatékosság, illetve az összefoglaló vagy kirekesztő jelleg nem csak egyes kifejezéseket, hanem – rajtuk keresztül – teljes tagmondatokat is jellemez. Érdekesége továbbá, hogy a „nyomatékká erősödő főhangsúly” (a KÁLMÁN C. et al. (1989)-ben később „irtóhangsúlynak” nevezett akcentus) szempontját SIMONYI följebbvalónak tartja, mint az egyenes szórend : fordított szórend oppozíciót – ha utóbbit vélné fontosabbnak, akkor a nyomatéktalan és az összefoglaló mondatok tartoznának egy kategóriába.⁸

DEMÉNÉL a két szempont összehangolása kevésbé elegáns, mint SIMONYI-nál. A nyomatékos mondat : nyomatéktalan mondat és az összefoglaló kifejezés : kirekesztő kifejezés megkülönböztetést egyaránt átveszi, de fejezete felépítése miatt sok mindent többször kell elmondania anélkül, hogy a második vagy harmadik „ráfogásnak” többletfunkciója volna. Előbb a szavak szófaji jellegéhez kapcsolódó szempontokat tekinti át, s itt *Az igekötő szórendi helye és A*

⁸ Az ismétlődő bináris osztások alternatívája, ha az összefoglaló nyomatékos mondatot átmeneti típusnak tekintjük a nyomatéktalan mondat és a kirekesztő mondat között, vö. IMRÉNYI (2009a: 363).

határozószók egyes fajtáinak elhelyezése című részben egyaránt tárgyalja az összefoglaló : kirekesztő oppozíciót, l. DEME (1962: 475–476, 479–480). Ezután – mintegy holisztikus megközelítéseként azon összefüggéseknek, amelyek a teljes tagmondatot jellemzik – áttér a mondat szórendi felépítésére, s itt vezeti be a nyomatékos és a nyomatéktalan mondat típus közötti ellentétet. Ezen belül kénytelen ismét áttekinteni, immár harmadszor (*A főhangsúlyos bővítményű nyomatékos mondat* című alfejezetben) az összefoglaló és a kirekesztő kifejezésekkel kapcsolatos ismereteket (492–494).

További probléma, hogy a KICSKÁTól származó ellentétpárt úgy alkalmazza, hogy valójában nem határozza meg közelebbről a jelentésüket, inkább csak illusztrál, illetve kiegészítő (szinonim vagy alternatív) megnevezéssel él. Példaként idézzük a fogalmak első előfordulását:

- (12) Ha az igekötős ige összefoglaló (például: *mind, sokan, örökre*) vagy nagyító stb. értelmű (például: *nagyon, alaposan*) kifejezéshez kapcsolódik, rendszerint egyenes szórendben áll utána. Például: *Sokszor megszólította. Jobban megérdemled* (Arany példái: Nyr. II, 10); *Az egész keresetét hazaadja János* (közny.). Ilyennek számít az *is*-sel nyomósított kifejezés is: *A társalgásba hallgatónak engem is bevettek* (Illyés: Puszták n. 66). – Ha viszont az igekötős ige kirekesztő (például: *kevesen, ritkán*) vagy kicsinyítő értékű (például: *alig, mindössze*) kifejezéshez kapcsolódik, általában fordított szórendben áll az után. [...] – E kapcsolata folytán *is* szokás az egyenes szórendet (például: *mindig kiment*) az igekötős ige összefoglaló szórendjének, a fordítottat pedig (mint: *ritkán ment ki*) kirekesztő szórendnek is nevezni.

(MMNyR. II. 475–476)

Bár mint a disszertáció 4. részében látni fogjuk, saját javaslatom szorosan kötődik KICSKA (SIMONYITÓL és DEMÉTŐL is hasznosított) elgondolásaihoz, az eredeti „összefoglaló : kirekesztő” fogalompár nem tűnik szerencsésnek. Világos ugyan, hogy mitől összefoglaló kifejezés a *mindenki* – egy személyhalmaz összes elemének egyenkénti felsorolása helyett a beszélő összefoglaló értelmű általános névmással él –, de kevésbé világos, miért az a *János is* (a „hozzáfoglaló” itt megfelelőbb elnevezés volna, l. KICSKA korábban idézett szövegrészét), és különösen, hogy miért az a *jobban* vagy a *nagyon* (a „nagyító kifejezés” a fenti szövegrészben alkalmi terminus, amely nem terjedt el a szakirodalomban). Bár elméleti szempontból indokolt, ha egy kategória

nevében és értelmezésében a prototípuselv szerint járunk el (azaz nem követeljük meg minden példánytól, hogy egyforma mértékben mutassa fel az osztályra jellemző tulajdonságokat), a pozitív módatározók túl nagy és jelentős részahalmazát képezik az „összefoglalónak” nevezett elemeknek, hogy el lehessen tőlük tekinteni.

Ugyanígy a kirekesztő kifejezések elnevezése sem tűnik – a mai nyelvallapot és saját ideolektusom szemszögéből – megnyugtatónak. A (6b) típusú mondatok esetében sejthető, hogy mit jelent a kirekesztés (*MARIT hívta fel Zsuzsi* – ezzel a beszélő kirekeszti egy személyhalmaz további elemeit, vö. SIMONYI *mink jöttünk el* példáját és majd a generatív értelmezésekben a kimerítő azonosítás fogalmát), bár éppen itt megtévesztő, ha magát a kifejezést tekintjük (mintegy lexikálisan) kirekesztőnek, és nem annak az adott mondatban megvalósuló használatát. Kevésbé motivált a *ritkán* vagy a *legkevésbé* kirekesztő jellege; inkább a megszorítás vagy a korlátozás lehet a megfelelő fogalom. Ha figyelembe vesszük, hogy a tagadó mondat is „kirekesztő szórendet” mutat (vö. *nem szólította meg*), akkor szintén feltehetjük a kérdést, hogy milyen értelemben tapasztalunk benne kirekesztést. Végül a kérdő névmások kirekesztő kifejezés mivoltát (*HOGYAN szólította meg? MIÉRT fogta pártját?*) is nehéz volna teljes körűen igazolni, különösen amíg a definíció arra összpontosít (l. (10)), hogy melyik félre vonatkoztatjuk „állításunkat”.

Mindezek mellett az összefoglaló és kirekesztő kifejezések megkülönböztetésén alapuló hagyományos magyarázat további gyengéje, hogy nem kapcsolódik kellően szorosan a nyelvtan törzsanyagát képező rendszerhez és annak leíró fogalomkészletéhez. Egyazon mondatbeli kifejezést lehet mondatrészszerpe szempontjából is jellemezni, valamint úgy is, mint összefoglaló vagy kirekesztő bővítményt: például (6b)-ben *MARIT* az első szempontból tárgy, a második szempontból kirekesztő kifejezés. A hagyományos nyelvtan (legalábbis a MMNyR. és a rá épülő MMNy.) nem teszi explicitté, hogy e két megfigyelés hogyan viszonyul egymáshoz és milyen rendszertani következményei vannak. Ehelyett a szórendi elemzés csak mintegy függelékként, szervesen kapcsolódik a szerkezeti leíráshoz, és a rendszer koherenciáján még javíthat is, ha kimarad belőle (l. a KESZLER szerk. (2000)-ben követt elgondolást).

Összefoglalásul elmondható, hogy a magyar szórend az akadémiai leíró hagyomány számára természetes kihívást jelent, mivel az „alany”, „tárgy”, „határozó” stb. műszók alkalmazatlanok az ide tartozó jelenségek magyarázatára. E kihívásra az irányzat képviselői kétféle választ adtak. Korábban úgy döntöttek, hogy a nyelvtan tartalmazzon szórendi ismertető fejezetet (első-sorban a 19. századi eredményekre építve), még ha ez csak szervesen kapcsolódik is a törzs-

anyaghoz. Később, különösen az ezredforduló óta ezzel szemben az az irányelv látszik felülkerekedni, hogy érdemes jobban körülhatárolni a grammatika tárgyát (pl. a mondattan feladatát a mondat mint „elvont nyelvi egység” leírásában látni, megkülönböztetve utóbbit a „beszédmondat” vagy „nyilatkozattípus” fogalmától), akár azon az áron is, hogy a magyar nyelv lényeges, elméleti és pedagógiai figyelemre egyaránt számot tartó vonásai kívül kerülnek a leírás hatókörén.

Mindkét megoldás kompromisszum, s hogy éppen melyik látszik célszerűnek, a tudománytörténeti kontextuson is múlik. TOMPA szerk. (1961–1962) megjelenésekor a „hagyományos” nyelvészetnek még nem akadt versenytársa⁹ (a jelzőt ekkoriban nem is igen lehetett volna értelmezni), ily módon bátran vállalkozni lehetett olyan területek kísérleti bemutatására, amelyek empirikus jelentősége ezt megkövetelte, még ha kellően kiforrott elemzés nem is állt rendelkezésre. Azóta a generatív nyelvészet térhódításával a helyzet megváltozott: a szórendről immár sokat lehet tudni, csak éppen e tudás egy teljesen más – mint látni fogjuk, a hagyományos irányzattal alapvetően ütköző – keretben halmozódott fel. Mivel e tudásanyag elvszerű integrálása lehetetlennek tűnt, a korábbi eredmények viszont (látszólag) elavulttá váltak, természetesnek vehetjük, hogy a *Magyar grammatika* szerzői az „inkább semmit, mint keveset” megoldást választották.

2.2. A fősodratú generatív nyelvtan mondatszemlélete

Mint a bevezetőben jeleztem, szemléletileg egyfelől a függőségi nyelvtanokhoz, másfelől a funkcionális kognitív nyelvészethez kötődöm, ezek összehangolására törekszem. Ugyanakkor a szórendi tematika miatt megkerülhetetlen a generatív eredmények legalább vázlatos áttekintése, egyúttal azon okok feltárása, amelyek miatt a dolgozat későbbi részeiben ennek alternatíváját kívánom nyújtani. Generatív nyelvészet alatt e fejezetben a fősodratú (CHOMSKY-t szorosabban követő) irányzatot értem, azaz nem szólok az olyan, tág értelemben szintén ide tartozó formális modellekről, mint a HPSG (POLLARD–SAG 1994, magyarul TRÓN 2001) vagy az LFG (BRESNAN 2001, magyarul KOMLÓSY 2001). Egy további szűkítéssel élve elsősorban az egyik legkorábban

⁹ Bár a strukturalizmus – több évtizedes késéssel ugyan, de – megjelent Magyarországon ANTAL LÁSZLÓ munkáiban (a korai időszakból vö. ANTAL 1961, 1964), tudomány-szociológiai okokból az akadémiai leíró nyelvten lényegében monopol helyzetben volt. Ráadásul az elemi mondat szórendje nem tartozott ANTAL fő kutatási területei közé.

jelentkező s mindmáig legnagyobb hatású magyar generatív nyelvész, É. KISS KATALIN munkáival foglalkozom, csak érintőlegesen utalva a vele szembenálló elképzelésekre.

É. KISS generatív modellalkotó munkájának elindulásában két tényező játszott kulcs szerepet. Az egyik BRASSAI szórendi tanulmányainak újra-felfedezése, s ennek nyomán a magyar szórend egyes titkainak megsejtése, amely további nyomozásokra ösztönözte. A másik a generatív nyelvészeti paradigma megjelenése a nemzetközi (CHOMSKY 1957, 1965), majd a magyar nyelv tudomány színterén (vö. már az ÁNYT VI., 1969. évi kötetét), amely – É. KISS szemében – BRASSAI modelljének korszerű átdolgozását, továbbfejlesztését tette lehetővé. É. KISS első nagy nyilvánosságot kapó monográfiájában egészen odáig ment, hogy kijelentette: „az a felszíni szerkezet, amelyet e könyvben a magyar mondatokhoz fogok rendelni, BRASSAI javaslatának egy formálisabb és kidolgozottabb változata”¹⁰ (É. KISS 1987: 36). Bár későbbi szaktudományos munkáiban kevésbé hangsúlyos ez a kötődés (ezek inkább a CHOMSKY évtizedenként megújuló elméletéhez történő alkalmazkodást jelzik), É. KISS azóta is szinte folyamatosan reflektál BRASSAI örökségére (vö. pl. É. KISS 2000, 2005, 2008a), akit tulajdonképpen a hazai generatív nyelvészeti korai előfutárának tekint. Noha ezt az álláspontot alább megkérdőjelelem, az elmondottak jó indokot adnak arra, hogy e fejezetben BRASSAI modelljéről is szóljak, kiegészítve a 19. század úttörőire korábban tett utalásokat.

A 2.2.1. alfejezetben a topik–komment tagolódás BRASSAI-, illetve É. KISS-féle megközelítését ismertetem és értékelem. Ezután a komment belső szerkezetének elemzésében (2.2.2.) már kizárólag É. KISS modelljére fordítok figyelmet. Végül a fejezet utolsó, 2.2.3. részében a modellel kapcsolatos empirikus problémákat tárgyalom.

2.2.1. BRASSAI inchoativum–mondatzöm és É. KISS topik–predikátum felosztása

BRASSAI legmaradandóbb szórendi felfedezése a mondat topik–komment tagolódása a magyarban és más nyelvekben, amely nála az „inchoativum” (később: „előkészítő rész”) és a „mondatzöm” fogalom párijában fejeződik ki. A mondat élén szereplő „ígehatározókról” (bővítményekről) azt tartja, hogy „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyelgetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (BRASSAI 1860:

¹⁰ „The S-structure to be assigned to Hungarian sentences in this book is a more formal and more elaborate version of Brassai's proposal.”

341). Formai szempontból az inchoativumról két fő általánosítást tesz: „1) kezdi a mondatot, 2) accentusa nincs” (BRASSAI 1863: 206) – akcentuson itt vélhetően főhangsúlyt vagy különleges nyomatókat kell érteni, hiszen például (5a) mondatkezdő eleme is megkapja a szokásos szó eleji hangsúlyát. További megfigyelése, hogy „[i]nchoativum majd minden magyar mondatban létezik, vagyis más szóval: ritka mondatnak van az első szaván az accentus. Úgyde az accentusos szóval kezdődő rész kivétel nélkül minden mondatban megvan; nevezzük hát ezt a fő részének, vagy, ha tetszik, "zöm"-ének. A mely mondatban hát inchoativum nincs, az egészen mondatzöm [...] Az inchoativum typicus jellemzője az ismeretesség, a fő részé vagy zömé az ismeretlenség” (BRASSAI 1863: 209).

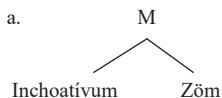
A szövegrész számos érdekességgel szolgálhat akár egymással szembenálló nyelvészeti irányzatok számára is. Egy funkcionális kognitív nyelvész (l. majd a 3. részt) felfigyelhet például arra, hogy BRASSAI a nyelvi tevékenység „társas kognitív” jellegéből indul ki (vö. TÁTRAI 2005: 209), s a mondat rendszertani vizsgálatában nélkülözhetetlennek tartja a létrehozás és a befogadás, illetve a kontextusban való funkcionálás szempontjait. A „halló” szellemi működésének a „szólóéval” való összekapcsolódása a kognitív szakirodalomnak a nyelvi tevékenység intersubjektivitására, a közös figyelmi keret szerepére tett utalásaival állnak összhangban (vö. TOMASELLO 1999/2002, 2003; SINHA 2001). Végül az ismeretesség : ismeretlenség ellentétpár a jelentésképzés dinamikus jellegét (a résztvevők tudásállapotának folyamatos változását) helyezi előtérbe.

É. KISS a maga generatív, formális nyelvészeti kiindulópontjának megfelelően másra lesz figyelmes: egyrészt a topik–komment (nála: topik–predikátum) tagolódás lehetséges **univerzális grammatikai** vonatkozását méltatja (vö. (13)), másrészt a magyar mondat **összetevős szerkezeti** elemzésének egy kulcsmozzanatát vezeti le belőle (l. (14)-et és a hozzá tartozó ábrát):

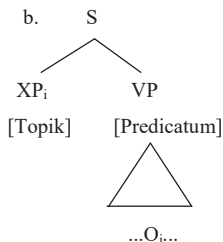
- (13) [A] topik–predikátum tagolódás valószínűleg univerzális. Már BRASSAI SÁMUEL is úgy vélte másfél évszázaddal ezelőtt, hogy a világ nyelveinek mondatai egyetemesen topikra és predikátumra tagolódnak. Valójában a látszólagosan alany–állítmány tagolódású indo-európai nyelvek is topik–predikátum tagolódásúak; csak bennük a topik kiválasztását egy külön megszorítás is korlátozza: csak az alany topicalizálható. (É. KISS 2000: 4–5).

- (14) BRASSAI mondattagolása azonos a generatív nyelvelmélet keretében feltételezett alapvető mondattagolással. [...] Hasonlítsuk össze a magyar mondat BRASSAI-féle és generatív keretben való alaptagolását! [L. az ábrát.] A generatív elemzésben mindössze a latinos terminológia új: a mondatot, azaz sentenciát S-ként rövidítjük; a topikként szereplő főneves kifejezést, azaz nominalis phrasist NP-ként, az állítmányként szereplő igés kifejezést (verbális phrasist) pedig VP-ként. A generatív elmélet feltételezése szerint a topikot a predikátumból, az ige vonzatai közül emeltük ki, s ezért ott vele azonos indexet viselő üres helyet, ún. nyomot köt. (É. KISS 2005: 12)

Brassai:

Generatív:

Azt a kérdést természetesen lehetetlen megválaszolni, hogy ha BRASSAI bepillantana az ezredforduló magyar nyelvészeti műhelyeibe, éppúgy szellemi utódjait fedezné-e fel a generatív nyelvészekben, mint ahogy É. KISS őbenne ez utóbbiak szellemi elődjét tiszteli. Feltűnő azonban, hogy É. KISS BRASSAIban leginkább azt veszi észre, ami saját elméleti alapállásával egybevág, s ez a szelekciós szempont torzulásokhoz vezet. Miközben szórendi elmélete egyes vonásait kiemeli (mellékes újdonságként mutatta be olyan nagy horderejű és széles körben vitatott elképzeléseket, mint a mozgatási szabályok feltételezése), aközben nyelvszemlélete más, központiak látszó elemeit – amelyek esetleg ütköznek saját felfogásával – figyelmen kívül hagyja.¹¹ Például a (14)-es idézetből kihagyott rész a topik következő generatív értelmezését közli:

¹¹ Ennek egy itt részletesen nem tárgyalható esete, hogy BRASSAI a nyelvészetet határozottan induktív tudománynak tekinti (vö. BRASSAI 1860: 284–289), míg É. KISS közismerten a dedukció szerepére teszi a hangsúlyt (vö. É. KISS 2007). Különösen érdekes BRASSAI alábbi szövegrésze e szempontból, amelyben a (túlzottan) deduktív módszert a következőképpen bírálja: „De másfelől látnom kell, hogy ama tények vizsgálatában sokan, igen sokan (s nem mind a

- (15) A topik arra szolgál, hogy megnevezzen valamely, a beszélgetés univerzumában létezőnek feltételezett egyént vagy csoportot, azt, amelyről a mondat állítást fog tenni. Mint-hogy a topic [sic] referensét létezőnek feltételezzük, olyan főneves kifejezés kell, hogy képviselje, melynek egzisztenciális előfeltevés tulajdonítható. Ilyen a tulajdonnév, a határozott névelős főnév, mely egy már ismert halmaz valamely elemére utal.

(É. KISS 2005: 12).

Jól látható, hogy É. KISS topikértelmezése mennyire más szemléletet tükröz, mint a BRASSAIÉ (s ez aligha tudható be pusztán a tudománytörténeti távolságnak). Míg BRASSAINÁL az inchoativum szerepe a nyelvi **interakció** (s benne a figyelem irányítása és irányulása, a megértetés és a megértés) keretében kap jellemzést, addig É. KISS számára az a funkció az elsődleges, hogy a topik – a formális logika nyelvén kifejezhető módon – **referenciális** viszonyban van egy tárgyalási univerzum (a világ, vagy egy lehetséges világ) valamely elemével – ehhez képest inkább csak stilisztikai gesztus, hogy É. KISS a „beszélgetés univerzuma” kifejezést használja.

A kétféle szemlélet különbségét TOMASELLO azon gondolata világíthatja meg, amely szerint a nyelvi szimbólumok

- (16) nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg.

(TOMASELLO 1999/2002: 137)

E meglátásban különösen fontos az „egy bizonyos módon és ne másképpen” kitétel, amely ugyanazon tapasztalati jelenet többféle elméleti feldolgozásának és nyelvi kifejezésének lehetőségére utal (vö. a konstruálás fogalmát LANGACKER (1987)-ben és 3.3.-ban), valamint az „ösz-tönzés” mozzanata, amely a megértés hogyanját a beszédpartnerek közötti egyezkedésnek, befolyásolási lehetőségeknek rendeli alá.

Parnass alján állók) nem a különösről hágnak az általánosra, hanem eleve megállított általános szabályok alá akarják erőltetni a tényeket, s olyformán járnak el, mintha valaki Rigi csúcsáról akarná felvenni Schweitz topográfiai képét, miből derék panorama lehet ugyan, de bizony a perspectiva minden ferdeségeivel hamisított földabrosz. [...] Látnom kell, hogy az analogia "úgy van"-ja helyett egy körmönfont syllogismus következményeként az "igy kellett lenni" áll, helyeslésünket kierőszakolandó" (285).

Témánkhoz visszatérve: míg BRASSAI megközelítésének hangsúlyos része, hogy az inchoatívum megválasztásával a szülő hatással van a halló értelmezői műveleteire (pl. elérheti, hogy utóbbi az elemi jelenet egy bizonyos szereplőjére összpontosítson a mondat feldolgozásában és ne másra), ily módon TOMASELLO „hanem”-mel kezdődő szövegrészének szellemisége érvényesül benne, addig É. KISS egy olyan szemantikai elmélet talaján áll, amely a nyelvi jel és a világ viszonyát tartja elsődlegesnek, s a lehető legnagyobb mértékben kiküszöböli a megértés és a figyelem működésének interszubjektív, perspektivikus és dinamikus jellegét (vö. TÁTRAI (2009: 363)-at és majd a 3. részt). Ez olyan különbség, amely legalábbis megkérdőjelezi BRASSAI és a generatív nyelvészet viszonyának É. KISS által sugallt képét, ha pedig figyelembe vesszük BRASSAI kötődését a függőségi szemlélethez (4-es lábjegyzet), valamint fenntartásait a deduktív módszerrel szemben (11-es lábjegyzet), akkor előfutárként való értelmezése különösen problematikusnak látszik. Természetesen ez mit sem von le É. KISS érdemeiből, ami BRASSAI örökségének gondozását, eredményeinek népszerűsítését illeti egy olyan, magyarul nem értő kutatói közösség körében, amely leginkább VON DER GABELENBEN (1868) és PAULBAN (1880) tiszteli az információs szerkezet kutatásának úttörőjét (vö. pl. GUNDEL–FRETHEIM 2009: 146–147).

2.2.2. A komment (predikátum) szerkezete É. KISS modelljeiben

Mint korábban láthattuk, a függőségi nyelvten a mondatban elemi egységek (jellemzően szóalakok) viszonyainak hálózatát látja: a szerkezet megértésének kulcsa a különféle viszonyok osztályozása (alanyi, tárgyi, határozói, jelzői viszonyok). A generatív összetevős szerkezeti elemzés ezzel szemben a mondatot épületszerű struktúrának tekinti, amelyet az építés és a bontás elemző műveleteivel lehet megközelíteni. A mondat olyan S (vagy az újabb modellek szerint: IP/CP) típusú objektum, amely kisebb alkotóelemeire bontható, ez utóbbiak pedig még kisebb alkotóelemeikre, egészen a morfémáig, vagy a másik irányból közelítve: a mondat úgy „épül fel”, hogy a morfémákat „összerakjuk” szóalakokká, a szóalakokat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká (vö. É. KISS 2006a: 110). Ebből a nézőpontból a figyelem nem annyira a viszonyokra, mint inkább a különböző típusú és méretű egységek elkülönítésére, viselkedési szabályainak leírására, valamint egy átfogó elméletben történő magyarázatára esik.

A következőkben É. KISS-nek a komment belső szerkezetét érintő gondolatait tekintem át vázlatosan. Ezek a gondolatok az évtizedek során természetesen sokat változtak, jelentős mérték-

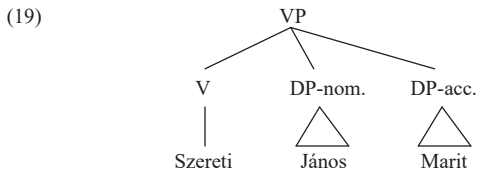
ben hatottak más generatív szerzőkre, és beépítették mások észrevételeit. A disszertáció kereteit azonban szétfeszítené a generatív szakirodalom részletekbe menő bemutatása, így az alakulástörténeti és a hatástörténeti szempontot is jórészt mellőznöm kell. Magára É. KISSre azért esett a választásom, mert bár részletkutatásokat egy jelentős kutatói közösség végez, nála érvényesül talán legerősebben az integráció igénye – l. az olyan átfogó műveket, mint É. KISS 1987, 1992, 2002a – s a generatív eredmények és módszerek népszerűsítésében is kiemelkedő szerepe van (l. É. KISS 1998a, 2003, 2006a). Mindezzel szoros összefüggésben jelenleg az ő munkáját lehet leginkább kanonikus érvényűnek tekinteni.

Nézzük tehát (szükségszerű leegyszerűsítésekkel élve), hogy miként „épül fel” a mondat komment szakasza É. KISS javaslatai szerint. Az elemzés legáltalánosabb szintjén a modell alábbi két jellegzetességét érdemes kiemelni:

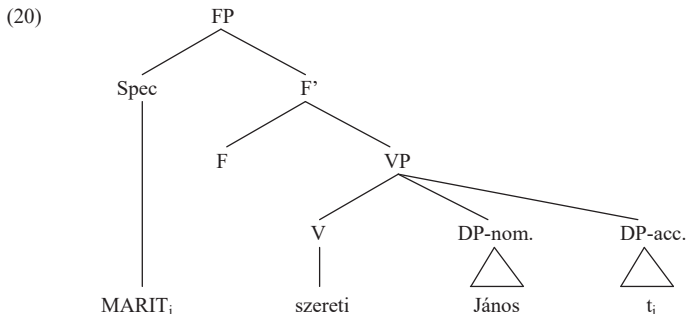
- (17) A mondat, és azon belül a komment szerkezetének **X'-elméleti elemzése** (vö. CHOMSKY 1970, JACKENDOFF 1977, É. KISS – SZABOLCSI 1992: 35–44). É. KISS (1987) még csak a bal perifériát tekintette hierarchikusan szerveződőnek, a VP-t laposnak feltételezte. Később – főként elméleti okokból – ez utóbbi álláspont tarthatatlanná vált, ami a mondat ige utáni szakaszára vonatkozó „mélyelemzéseket” tett szükségessé (vö. É. KISS 2006d). Mivel a disszertáció szórendi vizsgálatainak középpontjában a bal periféria vizsgálata áll, az alábbi illusztrációkban megmaradok a lapos VP hipotézisénel.
- (18) A mondat, és azon belül a komment szerkezetében egy elvont **logikai szerkezet** megnyilvánulásának feltételezése, illetve a mondattani kategóriák logikaiakra való visszavezetésének igénye. Már É. KISS (1987)-ben megjelent, majd É. KISS (1991)-ben újabb kifejtést kapott, hogy a magyar mondat szerkezet logikai elveken nyugszik. A topik logikai alany, a komment logikai állítmány (magát a „komment” műszót is felváltja a „predikátum” kifejezés), utóbbi élén pedig egy ún. operátorzóna található, ahol a kvantorok, a fókuszált összetevők és a tagadó elemek mondatbeli helyzete és funkciója egyaránt egy logikai metanyelv keretében magyarázható. Ez az elgondolás kétségtelenül empirikus észrevételekre is támaszkodik (vö. különösen a kvantorok jelentésére és hatókörére vonatkozó észrevételeket pl. SZABOLCSI (1997)-ben), ugyanakkor az elméleti előnyöknek legalább ekkora szerepük lehetett elterjedésében. A logikai magyarázat egyrészt elegan-

ciát kölcsönöz az elemzéseknek (hiszen a részjelenségeket így egy átfogó elv megnyilvánulásaként lehet értelmezni), másrészt szorosan illeszkedik ahhoz a CHOMSKY-féle grammatika-modellhez, amely összefüggést teremt a mondattani műveletek egy része és egy virtuális reprezentáció, az ún. Logikai Forma között (CHOMSKY 1995).

A legegyszerűbb predikátumtípus kizárólag egy ragozott igét és annak vonzatait tartalmazza, amelyek az igével VP-t, igei frázist alkotnak. Például a *Szereti János Marit* topik nélküli mondat-hoz a következő egyszerűsített ágrajzot rendelhetjük:

Ha az ige valamelyik bővítője fókusz szerepre van kijelölve, akkor ki kell mozgatni eredeti helyéről, és egy FókuszP (FP) specifikálójában kell elhelyezni. Az F fej É. KISS (2002a) javaslata szerint üresen marad. Például a *MARIT szereti János* ('és nem mást') mondatnak a következő felszíni szerkezet felel meg.

Hasonló módon hozható létre (a megfelelő bővítmények fókuszálásával, azaz fókusz pozícióba mozgatásával az ige mögül) a kiegészítendő kérdések (vö. (6a)), illetve a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok (vö. (6c)) szórendje is.

É. KISS javaslata szerint (mely SZABOLCSI (1980), KENESEI (1986) és mások eredményeire támaszkodik) a fókusz **kimerítő azonosítást** fejez ki: kimerítően azonosítja egy kontextuálisan adott halmaznak azt a valódi részhalmazát, amelyre a mondatban kifejezett állítás igaz.¹² Például a *MARIT szereti János* mondat Marit azonosítja mint azt a személyt, akire – a szóba jöhető személyek közül – egyedül igaz az, hogy János szereti őt. E javaslat megoldást nyújt az azonosító fókusz (egyes prototipikus előfordulásainak) igazságfeltételes szemantikai értelmezésére, és választ ad arra is, hogy az ún. univerzális kvantorok és az *is-es* kifejezések miért nem fókuszálhatók, vö. **MINDENKI jött el*, **JÁNOS IS jött el* – utóbbiak ugyanis nem képviselhetik egy halmaz valódi részhalmazát. Hátránya azonban, hogy nem motiválja kellően a különféle fókuszált elemtípusok (kérdő névmások, kirekesztő kifejezések stb.) hasonló szórendi és prozódiai tulajdonságait, nem is beszélve a fókusz és a mondattagadás összefüggéséről. Erre a problémára a **2.2.3.** részben térek ki részletesen.

A komment (predikátum) elemzésének második központi kategóriája a **kvantoroké**. Míg a fókusz eredendően pragmatikai, információs szerkezeti fogalom, így logikai értelmezésének igazolása, más értelmezési lehetőségektől való „megtisztítása” külön elméleti munkát igényel (l. É. KISS 1998b), a kvantorok kategóriája eleve a logikai metanyelvből lett kölcsönözve, így már pusztá létével is támogatja a magyar mondat szerkezet logikai magyarázatának lehetőségét.

A kvantorok valamilyen mennyiséget vagy számosságot fejeznek ki, amelyet egy halmazhoz képest lehet definiálni, értelmezésük tehát nem pusztán egy referenciális viszony felismerését, hanem egy halmazon lefuttatott művelet végrehajtását igényli. Két fő típusuk a logikában az univerzális és az egzisztenciális kvantor: előbbi esetben a mondatban kifejezett állítás akkor igaz, ha a halmaz minden elemére teljesül a proposíció, míg utóbbinál elegendő, ha van olyan elem, amelynek behelyettesítése ilyen eredménnyel jár. A logikai szintaxis szempontjából a kvantorok változót kötő operátorok; a kvantor és a hatókörében szereplő kötött változó viszonyának a transzformációs generatív nyelvtanban a kimoztatott elem és az általa vezérelt nyom kapcsolata feleltethető meg. Az angolhoz hasonló nyelvekben a kvantorok kimoztatása csak egy virtuális reprezentáció, a Logikai Forma (LF) szintjén teljesül, vö. MAY 1977, 1985, CHOMSKY

¹² A magyar szerkezeti fókusz egy teljesen másféle, fonológiai alapú generatív elemzését l. SZENDRŐI (2003)-ban.

1995. A magyar különlegessége generatív nézőpontból éppen abban áll, hogy már a felszíni szerkezet is jelentős mértékben tükrözi a logikai hatókör-viszonyokat.

A magyar mondatban az univerzális kvantorokat (pl. *mindenki*) és választhatóan a pozitív egzisztenciális kvantorokat (pl. *sokan*) illeti meg különleges szórendi pozíció: egy KvantorP (vagy SZABOLCSI (1997) javaslata nyomán: DisztP¹³) specifikálja. Olyan elemek tartoznak ide tehát, amelyeket annak idején KICSKA, majd SIMONYI és DEME összefoglaló kifejezéseknek nevezett. Ha a magyar mondatnak egy ún. **invariáns szerkezetet** akarunk tulajdonítani, amelyben minden összetevőnek rögzített helye van egymáshoz képest, akkor a KvantorP-t (DisztP-t) a FókuszP „fölköt”, tőle „balra” kell elhelyezni, mivel az érintett kifejezések nemcsak az igei állítmányt (l. (21)), hanem az azonosító fókuszot (l. (22)) is megelőzhetik. Előbbi esetben megkülönböztető sajátosságuk a fókuszált elemekhez képest, hogy utánuk az igeikötő és az ige egyenes szórendben következnek, FOGARASI „mellékszabályának” megfelelően. A *meghívta Marit* összevető kategória-címkéjét – mivel ez egy problematikus kérdés – egyelőre XP-vel helyettesítem.

(21) [DisztP Mindenki [XP meghívta Marit]].

(22) [DisztP Mindenki [FP MARIT hívta meg]].

Végül a fókuszált összetevők és a kvantorok mellett meg kell említeni a tagadó elemek osztályát, különös tekintettel magára a tagadószóra, a *nem*-re. (A *sem*-es kifejezések is ide tartoznak, de összetevős szerkezeti elemzésük ebben a vázlatos áttekintésben mellőzhető.) A *nem*-ről É. KISS (2002a: 131) azt tartja, hogy Neg₀-ban, azaz egy NegP fejében kap helyet, s a NegP sajátos módon akár a VP-t, akár az FP-t, akár a KvantorP-t módosíthatja. Bár VP-tagadás esetén a *nem* mögött éppúgy ige + igeikötő szórend következik, mint fókusz után, a tagadószót É. KISS mégsem tekinti fókusznak (egy rugalmasabb állásponthez vö. SURÁNYI 2006). Ennek egyik legfontosabb oka, hogy egyrészt maga az azonosító fókusz is tagadható (l. (24)), másrészt a *nem* beékelődhet a kérdő vagy azonosító fókusz és az ige közé (l. (26)) – márpedig az ige felszíni pozíciója előtt a többszörös fókusz É. KISS szerint nem lehetséges (de vö. KENESEI 2005).

¹³ A DisztP elnevezés a kvantorpozíciót elfoglaló összetevők azon tulajdonságára utal, hogy nem kollektív, hanem disztributív olvasatot követelnek meg. Például a *Minden fiú felvitte a zongorát az emeletre* mondat – a világról való tudásunk ellenére – kizárja azt az értelmezést, hogy a fiúk együtt vitték fel a zongorát. Ehelyett a mondat akkor fejez ki igaz állítást, ha külön-külön végezték el ezt a feladatot.

- (23) [TopP János [NegP nem [VP szereti Marit]]].
 (24) [NegP Nem [FP MARIT [VP szereti János]]].
 (25) [NegP Nem [Diszp mindenki [FP MARIT [VP szereti]]]].
 (26) [FP KIT [NegP nem [VP szeret János]]]? / [FP MARIT [NegP nem [VP szereti János]]].

Az olvasónak feltűnhetett, hogy a szemléltetésre kiválasztott mondatok többsége nem tartalmazott igeikötőt (igemódosítót¹⁴). Erre az egyszerűsítésre azért volt szükség, mert több évtized alatt sem vált teljesen világossá, hogy É. KISS szerint a fókusz és az igeikötő azonos vagy különböző pozíciót foglal-e el a magyar mondatban.

É. KISS (1987)-ben a fókusz még a VP specifikálójában szerepelt, s ugyanitt kaptak helyet az igeikötők is – azzal a megjegyzéssel, hogy a két kifejezéstípus azonos szórendi helyeknek jelentéstani hátere nem tisztázott (vö. É. KISS 1987: 71). Később (BRÓDY 1990, 1995 nyomán) É. KISS is elfogadta azt az alternatív álláspontot, hogy a fókusz és az igeikötő az ige előtt eltérő szerkezeti pozíciókat foglalnak el (É. KISS (2002a)-ban ezek a Spec-FP, illetve a Spec-AspP). É. KISS (2006c) azonban – némileg váratlanul – újra felelevenítette a fókusz és az igeikötő azonos pozíciójának gondolatát, ezúttal mindkét kifejezéstípust egy PredP specifikálójához kötve. Ekkor úgy látszott, hogy a szemantikai összefüggést is sikerül megteremteni: az igeikötőket É. KISS rezultatív, terminatív vagy lokatív jelentésű másodlagos predikátumokként, az (azonosító) fókuszt pedig HIGGINS (1973) és HUBER (2000) nyomán ún. specifikáló predikátumként elemezte. Végül azonban ez a megoldás sem bizonyult tarthatónak: É. KISS (2008b) szerint az igeikötő PredP-ben, a fókusz viszont e fölött egy FP-ben szerepel. Az alakulástörténet alapján nem zárható ki, hogy a fókusz és az igeikötő azonos pozíciójának lehetősége ismét felmerül – mindenesetre az a tény, hogy egy ilyen kardinális kérdésre („Azonos vagy különböző összetevős szerkezeti pozíciót foglal-e el a fókusz és az igeikötő/igemódosító?”) több évtized kutatómunkája sem adott megnyugtató választ, némi gyanút vet a kérdés előfeltéveiseinek helyességére.

A bemutatást azzal lehet összegezni, hogy É. KISS, valamint generatív munkatársai a magyar mondat szerkezetet egy olyan modelljére tették javaslatot, amely elméleti és módszertani háttérét tekintve, s így természetesen eredményeiben is gyökeresen eltér a hagyományos függő-

¹⁴ Az igemódosító kategóriája az igeikötőkön kívül az ún. pusztá főnévi igemódosítókat is magába foglalja (*fűt vág, moziba megy, pirosra fest*). A strukturális irányzat marandó felfedezése (vö. ACKERMANN–KOMLÓSY 1983, KOMLÓSY 1992: 494–519), hogy ezek a kifejezések az igeikötőkkel analóg módon viselkednek, egy osztályba tartoznak velük. Az igeikötők és a pusztá főnévi igemódosítók különbségéhez vö. KIEFER 2003.

ségi elemzéstől és a szórend korábbi magyarázat-kísérleteitől. A megközelítés jelentős érdeme, hogy behatóan vizsgálja a szórendi jelenségeket – ugyanakkor olyan feltevésekre épül (X' -elmélet, transzformációk, a logikai magyarázóelv alkalmazása stb., nem is beszélve a nyelvelméleti alapokról, vö. a 3. fejezetet), amelyek miatt a kutatás eredményeit közvetlenül nem hasznosíthatják sem a függőségi szemléletben gondolkodó hagyományos grammatikusok, sem a funkcionális kognitív nyelvészek.

A 3. részben áttekintem majd azokat az elméleti okokat, amelyek miatt az É. KISS-féle generatív elemzés alternatívájának kidolgozását látom szükségesnek. Ez az elemzés azonban tisztábban empirikus problémákat is felvet, amelyekre alább a 2.2.3. alfejezetben reflektálok.

2.2.3. Empirikus problémák É. KISS generatív modelljének kapcsán

Természetes várakozásunk a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban, hogy a szisztematikus formai hasonlóságoknak funkcionális (szemantikai, pragmatikai) hasonlóságok felelnek meg. Könnyen belátható például, hogy a nyelvelsajátítás alapvető akadályokba ütközne, ha a gyermek nem abból indulna ki, hogy az azonosként észlelt – azaz extrém mértékben hasonló – szóalakok lényegében állandó szerepet töltenek be a diskurzusban, tehát például az *asztal* hangsorhoz nem kell két vagy több teljesen különböző jelentést kapcsolnia. A szabályt erősítő kivétel a homonimák kétségtelen létezése, amelyek száma azonban aránylag korlátozott, s csak abban az esetben maradnak meg tartósan, ha a kifejezések alkalmazási kontextusa (pl. szófaji jelentésük következtében) kellő mértékben eltér egymástól.

Hasonló általánosítást tehetünk az inflexiós paradigmák tagjairól is, amelyek között a formai hasonlóság funkcionális párhuzamról árulkodik, annak felismerését segíti elő. Például az *olvasok, olvasol, olvas* elemsorban a szóalakok tövének hasonlósága közös jelentésmozzanatnak felel meg (tőparadigma), míg az *olvasok, írok, számolok* sorozatban a végződés hasonlósága jelez funkcionális párhuzamot (toldalékpáradigma), l. REBRUS–TÖRKENCZY (2008: 688–689). A szabályt erősítő kivétel szokásos neve ezúttal a szuppletivizmus (pl. angol *go* 'megy' – *went* 'ment', magyar *van* – *lesz*), amely azonban ezúttal is elenyésző részét teszi csak ki a teljes állománynak; megmaradásának (az analogikus hatásoknak való ellenállás képességének) egyik valószínűsíthető feltétele a magas gyakoriság (l. BYBEE 2001: 28; 2007).

Fontos kiemelni, hogy a fentiek belátásához nem szükséges funkcionális kognitív nyelvésznek lenni. A magyar szakirodalomban egy inkább formális nyelvészeti háttérű szerzőpáros (REBRUS–KÁLMÁN 2009) a **funkcionális optimalizálás** elveként vezeti be (27)-et.

(27) A funkcionális optimalizálás elve

A természetes nyelvek törekszenek arra, hogy a hasonló funkciókat betöltő alakok formailag is minél hasonlóbbak legyenek, és megfordítva, hogy az eltérő funkciójú alakok minél eltérőbb formájúak legyenek.

(REBRUS–KÁLMÁN 2009: 155)

Bár ez az általánosítás a funkció felől közelít a forma felé, a viszonyt – némi óvatossággal – meg lehet fordítani: a formai hasonlóságok egy jelentős részétől joggal várhatjuk azt, hogy háttérükben funkcionális megfelelés áll. ANNA WIERZBICKÁTÓL idézem: „a formai hasonlóság jelentésbeli hasonlóságot tükröz, a formai különbség pedig jelentésbeli különbséget”¹⁵ (WIERZBICKA 1995: 224).

Számunkra most az az eset lesz érdekes, amikor aránylag elvont és sematikus a formai hasonlóság: pl. egy kérdő névmás (*ki, hol* stb.) és egy kirekesztő kifejezés (pl. *ritkán, kevesen*) hasonlósága nem szegmentális felépítésükben, hanem szórendi és prozódiai viselkedésükben nyilvánul meg. Ilyenkor is jogosnak tűnik az az elvárás, hogy a sematikus formai hasonlóságnak megfelel valami – mégoly sematikus – funkcionális hasonlóság, ha csak nem akarjuk azt feltételezni, hogy teljesen véletlenül osztoznak formai jegyeikben. Az alábbi rövid esettanulmányok célja kimutatni, hogy É. KISS generatív elemzéseiben a fenti elvárás nem mindig teljesül, ami – az alkalmazott elméleti háttértől függetlenül – problematikusnak tekinthető.¹⁶

¹⁵ „Similarity of form reflects similarity of meaning, and difference of form reflects difference of meaning”.

¹⁶ E probléma súlyát generatív nézőpontból kétségre lehet vonni (hiszen, behaviorista örökségként, ez az irányzat hajlamos eltekinteni a nyelvi kategóriák szemantikai megalapozásának igényétől), ám az előző rész végén láthattuk, hogy pl. az igeikötő és a fókusz azonos szintaktikai pozícióba helyezése (l. É. KISS 1987, 2006c) magával hozta a két kifejezéstípus hasonló szemantikai elemzésének követelményét. E keretben is megjelenik tehát az az elvárás, hogy a nyelvi rendszert szervező/összetartó formai hasonlóságoknak lehetőleg jelentésbeli párhuzam feleljen meg.

2.2.3.1. A fókuszált elemtípusok sokfélesége; az egységes funkcionális elemzés hiánya

Korábban már többször érintettem a magyar mondatnak azt a lényeges sajátosságát, hogy a kiegészítendő kérdések kérdőszava, a válaszmondat azonosító kifejezése, valamint a kirekesztő értelmű elemek hasonlóan viselkednek: prozódiaileg prominensek, és utánuk fordított szórend következik (l. (6)). É. KISS generatív megközelítésében ezek az elemek fókuszpozícióba mozognak, tehát rokon viselkedésüket az összetevős szerkezeti elemzés is megmutatja, explicitté teszi. Kérdésünk az lehet – az előző részben mondottak nyomán –, hogy a modell képes-e megtalálni azt az általánosítási szintet, amelyen a közös formai tulajdonságokhoz (l. (28)) közös funkcionális tulajdonságok rendelhető (l. (29)).

- (28) a. KIT (...)
b. MARIT (...)
c. RITKÁN (...)
- } közös formai tulajdonságok:
- prozódiai prominencia
- ige előtti helyzet, ige + igemódosító szórend

- (29) a. KIT (...)
b. MARIT (...)
c. RITKÁN (...)
- } közös funkcionális tulajdonság(ok): ?

A felsorolt formai tulajdonságok **egységesen** jellemzik a teljes paradigmát: nincs egyetlen kifejezéstípus sem, amelyre a leírás nagyobb mértékben illene, mint a többire. Ez felveti a kérdést, hogy vajon lehetséges-e hasonlóan egységes – de más elemtípusokat kizáró – leírást adni arról a funkcióról vagy jelentésmozzanatról is, amely a háromféle kifejezést összeköti. Bár e kérdés igennel való megválaszolása nem szükségszerű, *a priori* vonzóbbnak tűnik az az elmélet, amely képes megtalálni az ehhez szükséges általánosítási szintet.

É. KISS, mint említettem, a mondat szerkezetben egy elvont logikai szerkezet megnyilvánulását látja: a topik, a fókusz és a kvantor kategóriáját, valamint a tagadás műveletét egyaránt ilyen összefüggésben tárgyalja. A fókuszra nézve ez azt jelenti, hogy a fókuszált bővítmény szerepe a mondat logikai szerkezetével, illetve igazságfeltételeivel lesz kapcsolatos. É. KISS (2002) javaslata a következő:

(30) A fókusz funkciója

A fókusz egy valódi részhalmazát képviseli annak a kontextuálisan vagy a beszédhelyzetben adott referenshalmaznak, amelyre a predikátum frázis potenciálisan teljesülhet; úgy azonosítjuk, mint az említett halmaz azon kimerítő részhalmazát, amelyre a predikátum frázis teljesül.¹⁷

(É. Kiss 2002a: 78)

E megfogalmazás az adott elméleten belül jó leírását adja annak a funkciónak, amelyet a prototipikus **azonosító fókuszos** mondatokban látunk. A *MARIT hívta fel János* mondat – a hozzá rendelhető legtermészetesebb kontextusban – kimerítően azonosítja Marit mint azt az egyedüli releváns személyt, akit János felhívott. Ugyanilyen könnyen belátható azonban, hogy a **kérdő** és a **kirekesztő** fókuszra ebben a formában nem illik a definíció: a kérdő fókusz „nem azonosít, hanem azonosítást kér” (vö. É. Kiss 2006a: 119), a *ritkán, kevesen* típusú elemek negatív polaritását, ezzel összefüggő viselkedését pedig aligha indokolt a kimerítő azonosítás fogalmára visszavezetni. Bár e kifejezéstípusok funkciója rokonítható az azonosító fókuszéval, a javaslat kísérletet sem tesz arra, hogy megfeleljen az egységes funkcionális elemzés igényének. Ez különösen szembetűnő É. Kiss (2006c)-ben, amely az azonosító fókusz értelmezését a következők függelékyszerű megjegyzéssel zárja:

- (31) Mint ismeretes, az összetevők bizonyos típusai, például a monoton csökkenő kvantort – pl. *kevés* – tartalmazó csoportok, illetve a kérdő kifejezések kötelezően "fókuszálódnak". Az itt tárgyalt megközelítés szerint ezekről az összetevőkről azt kell feltételeznünk, hogy egy inherens [+F] "információs fókusz" jeggyel vannak ellátva. Ha egy mondatban történetesen egynél több [+F] összetevő szerepel, valamilyen kiegészítő elv fogja eldönteni, melyikük mozog PredP specifikálójába. Például egy olyan mondatban, mely egy monoton csökkenő kvantort és egy kérdő frázist is tartalmaz, a kérdő kifejezés elsőbbséget fog

¹⁷ „The focus represents a proper subset of the set of contextually or situationally given referents for which the predicate phrase can potentially hold; it is identified as the exhaustive subset of this set for which the predicate phrase holds.”

élvezni a kvantorral szemben azon elv értelmében, mely megköveteli, hogy kérdő mondatban az ige és argumentumai egy kérdő operátor hatókörében legyenek.¹⁸

(É. Kiss 2006c: 183)

A generatív szakirodalomban természetesen számos, É. KISS-től kisebb-nagyobb mértékben eltérő fókuszértelmezést találunk; ezek összefoglalására itt nincs mód kitérni. Tendenciaszerűen azonban az az igény mutatkozik meg bennük, hogy minél pontosabb formális leírását adják az egyes fókusztipusok jelentésének, különös tekintettel az azonosító fókuszra – ennek érdekében pedig inkább kerüljük, mintsem keressük azt az általánosítási szintet, ahol a háromféle elemtípus-hoz egységes (de éppen ezért szükségképpen sematikusabb) leírás rendelkezhető. OLSVAY (2000) ebből a szempontból kivétel, az ő megoldása azonban szintén felvet problémákat (l. IMRÉNYI 2009a: 346). É. KISS (2002b) pedig irányában vonzó egységes elemzést mutat be ugyan, de későbbi cikkeiben nem viszi azt tovább, így inkább csak egy fel-, majd – szinte azonnal – elvetett kísérletnek számít az életműben.¹⁹

2.2.3.2. A kvantorok és a módhatározók párhuzama

A következő empirikus probléma tárgyalását – amellyel IMRÉNYI (2008)-ban foglalkozom részletesen – kezdjük az alábbi mondatpárral.

- (32) a. Sokan megoldották.
b. Ūgyesen megoldották.

¹⁸ „As is well-known, certain types of constituents, for example, phrases involving a monotone decreasing quantifier such as *kevés* ‘few’, or *wh*-phrases, are obligatorily “focussed”. In the framework under consideration, these types of constituents must be assumed to have an intrinsic [+F] ‘information focus’ feature. If a sentence happens to contain more than one [+F] constituent, some auxiliary principle will decide which of them moves to the specifier of PredP [the focus position in this framework]. For example, in a sentence containing both a monotone decreasing quantifier and an interrogative phrase, the interrogative phrase will take precedence over the quantifier because of a principle that in a question the V and its arguments be in the scope of an interrogative operator.”

¹⁹ A javaslat szerint „a VP-t csak akkor terjesztjük ki aspektuális operátorral AspP-vé [azaz az igemódosító akkor előzi meg közvetlenül az igét], ha a VP képviseli a tagmondatban a fő állítást” (É. Kiss 2002b: 75). Ha É. Kiss ma is ezt a felfogást vallaná magáénak, akkor nem állna távol a 4. fejezetben szereplő megközelítéstől.

É. KISS modelljének legismertebb változatai (pl. É. KISS 1998a, 2002a) az ilyen típusú mondatoknak gyökeresen eltérő szerkezetet tulajdonítanak: míg a *sokan* pozitív egzisztenciális kvantor-ként QP-ben (vagy DisztP-ben) kap helyet, addig az *ügyesen* adjunktumként csatolódik ahhoz a frázishoz, amelyet módosít.²⁰ A mondatok felszíni szórendje hasonló, de ez a modell szerint csak a látszat: összetevős szerkezetük alapvetően különbözik. Ha az ígekötő összetevőjét É. KISS (2002a) nyomán AspP-nek elemezzük (É. KISS (2006c, 2008b) már PredP-t feltételez, de ez számunkra mellékes), a kvantor frázisát pedig DisztP-nek, akkor a kétféle szerkezet a következő:

- (33) a. [DisztP Sokan [AspP megoldották]].
b. [AspP Űgyesen [AspP megoldották]].

A különbségtételt az elmélet felől az indokolja, hogy míg a *sokan* elemezhető kvantorként, addig az *ügyesen* módhatározó nem – arra pedig emlékezhetünk, hogy a kvantorok kategóriájára nagy szüksége van a generatív mondattannak, ha a magyar szórendet egy logikai magyarázóelv keretében kívánja értelmezni.

De vajon valóban indokolt-e ilyen éles határt húzni a kvantorok és a módhatározók között? Anélkül, hogy részletekbe menő érvelést nyújtanánk, érdemes kiemelni a *sokan* és az *ügyesen* rokonságának alábbi jeleit:

- (34) a. **Alaktani** párhuzam: mindkét kifejezés része az *-An* határozórag. E morféma fontos jellemzője, hogy mennyiség vagy minőség (mód) jelentésű szóalakokban fordul elő rendszeresen – nem véletlen például, hogy a kérdőszók közül a *hányan*-ban és a *hogyan*-ban is szerepel, miközben például **kien* vagy **holan* nem léteznek.
- b. **Mondattani-prozódiai** párhuzam: e kifejezések legtipikusabb használati módja – amelyet (33) is illusztrál –, hogy megelőzik az állítmányt, és valamivel erősebb nyomatékot kapnak annál, ugyanakkor „meghagyják” az egyenes szórendet. A KICSKÁTÓL DEMÉig terjedő értelmezési hagyomány erről az „összefoglaló kifejezés” kategóriájával adott számot, amelybe, mint korábban láttuk, a „nagyító” elemek is beletartoznak.

²⁰ Vö. É. KISS (1998a: 54): „Azok az összetevők tekintendők disztributív kvantomak, melyek olyan determináns (pl. *minden, mindegyik, összes, legtöbb*), olyan alaptagot (*mindenki, minden, mindig, sokan*) vagy olyan módosító elemet (*is, még ... is*) tartalmaznak, amely a szótárban [+disztributív kvantor] jeggel van megjelölve” (kiemelés tőlem). Az *ügyesen* elemzéséhez vö. a *gyorsan*-ra vonatkozó észrevételeket (i.m. 56).

c. **Szemantikai** párhuzam: a *sokan* jelentése a MENNYISÉG, az *ügyesen-é* a MINŐSÉG kognitív tartományában érvényesül. Indokoltnak tűnik feltételezni, hogy e két tartomány között szoros kapcsolat áll fenn: például a fokozás művelete akár mennyiségi, akár minőségi szempontot alkalmazhat (*sok/több/legtöbb, jó/jobbb/legjobb*), teljesen különálló harmadik szempontot viszont nehéz elképzelni.

A hagyományos nyelveírásban háromféle érv támogathatja azt, hogy bizonyos szavakat, szóalakat egy kategóriába érdemes sorolni: jelentéstani, mondattani és alaktani érvek. Különösen érdekesek az együttállások, amikor az érvek egy irányba mutatnak, konvergálnak. (34)-ben éppen ezt látjuk: a *sokan* és az *ügyesen* jelentésében, alaktani felépítésében és mondatbeli viselkedésében annyi a párhuzam, hogy nagyon nyomós indokot kellene találni elkülönítésükhöz. Megítélésem szerint induktíve ilyen indok nemigen hozható fel – a generatív elemzésben tett megkülönböztetés leginkább csak modellen belüli, deduktív érvekkel támogatható. Az indukció kiiktatása azonban körben forgó elemzéshez vezet, olyan helyzethez, amelyben az analógia „úgy van”-ja helyébe egy körmönfont szillogizmus következményeként az „így kell lenni” áll – vö. BRASSAI-nak a 11-es lányszegyetben idézett gondolatát.

Az igazság kedvéért megjegyzendő, hogy újabban generatív keretben is megjelent a kvantorok és a módhatározók egységesebb szintaktikai elemzésének igénye: É. KISS (2008c) szerint nemcsak a módhatározók, hanem a kvantorok is adjunktumként csatolódnak az őket követő kifejezéshez (vö. SURÁNYI (2009)-et is). Ha azonban belátjuk, hogy a természetes nyelvi kvantorok (vagy ezek logikai alapon azonosítható alcsoportja) valójában nem alkotnak jól körülhatárolható, egyedi viselkedésű grammatikai osztályt (hiszen a mennyiség és a minőség nyelvi leképezése analóg), akkor ezzel a logikai magyarázóelv jogosággá is megkérdőjeleződik.

Ahogy a fókuszált elemek, úgy a kvantorok esetében is elmondható tehát: É. KISS modellje (vagy annak legtöbb változata) elmulasztja, hogy a szisztematikus formai hasonlóságokat a funkció felől kellőképpen motiválja. A fókusz esetében a kérdő, azonosító és kirekesztő elemek formai párhuzamát az összetevős szerkezeti elemzés is kifejezi, a kritika így csak a szemantikai oldalt érinti. A kvantorok és a módhatározók közötti párhuzamot ezzel szemben maga a szintaktikai elemzés is elfedi – a (34)-ben említett, egy irányba mutató érvek ellenére, amelyek egységes kezelésüket indokolják. A későbbiekben ezért egy olyan modellre teszek javaslatot, amely módot ad ezen összefüggések megragadására.

3. A javaslat elméleti háttere

Mondatmodellem kiindulópontja a funkcionális kognitív nyelvészet, amely néhány alaptézis rögzítése mellett tág teret enged különböző kutatói programok megvalósításának. Ebben a fejezetben az alaptéziseket járom körül (vö. LADÁNYI (2005) áttekintését is), majd a 4. részben térek át a magyar mondat egy olyan elemzőmódjára, amely e tételekkel összhangban áll, de számos egyéni megoldást is alkalmaz. Az átfogó bemutatás a következő témákat érinti:

- (35)
1. A nyelvtudás holista megközelítése.
 2. A nyelv mint szimbolikus mintázatok rendszere.
 3. Interszubjektivitás és konstruálás.
 4. Ikonicitás, motiváltság, jelöltség és jelöletlenség.
 5. A nyelv hálózati modellje.
 6. A mentális terek elmélete.

3.1. A nyelvtudás holista megközelítése

Mind a generatív, mind a funkcionális kognitív irányzat célja a nyelvtudás megértése. Alapvető különbség azonban, hogy míg a generativisták kutatásuk tárgyát egy sajátos, modulszerűen elkülönülő tudásfajtának tartják, amelyet egy gépszerűen elgondolt, az emberi elmébe univerzálisan behuzalozott Nyelvelsajátító Készülék (*Language Acquisition Device*) működése nyomán jön létre, a genetikusan adott Univerzális Grammatika elveinek és paramétereinek aktiválásával (l. CHOMSKY 1986), addig a funkcionális kognitív nyelvészet – a genetikai háttér mellett a tapasztalatnak is döntő jelentőséget tulajdonítva – a nyelvtudást **mint tudást** igyekszik megérteni,²¹ azaz azt vizsgálja, hogy milyen általános kognitív képességek teszik lehetővé (többek között) az anyanyelv elsajátítását is.

Konkrét példával élve, a generativisták a mondat szerkezet sajátosságait egy specifikusan nyelvi természetű, végső soron genetikusan adott „információ-csomagból” vezetik le, amelyet a nyelven kívül semmilyen más kognitív képességre nem alkalmazhatunk (vö. a 2.2.2. fejezetben

²¹ Vö. GOLDBERG (1995: 5) aforizmáját: „A nyelvtudás tudás” („Knowledge of language is knowledge.”)

érintett, univerzális érvényűnek tartott X' -elméletet). A funkcionális kognitív nyelvészek szerint viszont abból érdemesebb kiindulni, amit az elme működéséről a nyelvtől függetlenül is tudunk, ezért olyan holisztikus képességeket hangsúlyoznak, mint a kategorizáció, illetve a sematizáció/absztrakció (LANGACKER 1987), a másik személy hozzánk hasonló mentális ágensként való értelmezése (TOMASELLO 1999/2002, 2003), a neurális rutinok kialakítása, amely gyakori inger esetén könnyebb hozzáférést biztosít (BYBEE 1985, 2001, 2007) stb. A mondatszerkezettel kapcsolatos tudás e megközelítés szerint környezeti ingerekből elvont mintázatok használatának képessége egy viselkedéses repertoár részeként, amely nem helyezhető éles ellentétbe sem a lexikális tudással, sem a nem-nyelvi viselkedésformákat meghatározó tudással. Specifikusan nyelvi információ velünk születettnek tételezése e keretben csak „utolsó mentsvárként” (*last resort*) jöhet szóba, ha már kimerültek az általános kognitív képességekre alapozó elemzés lehetőségei (vö. LANGACKER 2000: 2).

É. KISS szerint az anyanyelv kiépülése a biológiai szervek kifejlődéséhez hasonlatos (l. É. KISS 2007). A funkcionális kognitív nyelvészek ezzel szemben az ember fiziológiai meghatározottsága és mentális diszpozíciói mellett kiemelik a nyelvközösség szerepét is, amely kulturális átadás révén generációról generációra biztosítja az anyanyelv továbbélését (TOMASELLO 1999/2002, 2003). Ezzel szoros összefüggésben a funkcionális kognitív nyelvészet nem pusztán a nyelvi rendszer magyarázatát kívánja adni, hanem az ember **nyelvi tevékenységének** mint társas kognitív tevékenységnek (l. VERSCHUEREN 1999, TÁTRAI 2005: 209) a magyarázatát; a rendszer megértését csak ennek keretében tartja elképzelhetőnek.

CHOMSKY már az *Aspects*-ben megjegyzi, hogy az általa ajánlott racionalisztikus nyelvtanulás-elméletnek (amely specifikusan nyelvi jellegű előzetes tudással is számol) természetes alternatívája az az empirista felfogás, amely az ember általános (tudásterület-független) tanulási képességét veszi csupán adottnak (l. (36)). Elismeri, hogy a kettő közüli választást nem lehet *a priori* elvégezni; ehhez csak a további kutatások adhatnak támpontot (l. (37)). A kérdés tehát az, hogy az azóta eltelt időszak igazolta-e a generatív mozgalom kezdeti optimizmusát.

- (36) Az empirista spekuláció jellemzően úgy vélte, hogy csak a tudásszerzés [általános] műveletei és mechanizmusai tartoznak az elme velünk született adottságai közé (i.m. 51). Ezzel szemben az előző részekben kifejtett nyelvelsajátítás-elmélet racionalisztikus volt annál a feltételezésénél fogva, hogy különféle formális és tartalmi univerzálék intrinzikus

sajátosságai a nyelvelsajátító rendszernek, sémát nyújtanak az adatok feldolgozásához, és szorosan meghatározzák annak a nyelvtannak az általános formáját és részben a szubstantív jegyeit is, amely megfelelő adatok bemutatása esetén kifejlődik (i.m. 53).²²

- (37) Amikor ezek a szembenálló nézetek világosan megfogalmazódnak, feltehetjük a kérdést, hogy melyik a helyes (ha valamelyik az). *A priori* ezt a kérdést nem lehet eldönteni (i.m. 53).²³

A funkcionális kognitív nyelvészek egy része – akik közül többen a generatív iskolában nevelkedtek – hajlandó elfogadni, hogy az 50-es, 60-as években CHOMSKY kutatási programja jó ötletnek tűnhetett, megfelelő kitérési pontnak a behaviorizmus dogmái közül. Csakhogy az azóta eltelt időszakban nem látják az eredeti hipotézis meggyőző igazolását; szerintük az Univerzális Grammatika mibenléte sem tisztázódott kellőképpen (TOMASELLO 2004: 642–643). TOMASELLO szellemesen mutat rá arra is, hogy az UG-hipotézishez hasonló javaslat más kognitív területeken szinte abszurdnak tünne, pedig ezek a nyelvi képességhez hasonlóak az univerzalitás/variabilitás tekintetében.

- (38) Fontosnak tartom hangsúlyozni az Univerzális Grammatika hipotézisének azt az alapvető furcsaságát, hogy semmi párhuzamot nem mutat olyan hipotézisekkel, amelyek a gyermek más kognitív kompetenciáinak kialakulására vonatkoznak. Például az olyan képességek, mint a zenélés és a számolás, a nyelvhez hasonlóan fajspecifikusak és az emberi csoportokban egyetemesen megtalálhatók, kisebb-nagyobb különbségekkel. Ennek ellenére mindmáig senkinek sem jutott eszébe Univerzális Zenére [*Universal Music*] vagy Univerzális Matematikára [*Universal Mathematics*] javaslatot tenni, és senki sem vezetett be paramétereket e képességek kulturaközi különbségeinek magyarázatára

²² „[E]mpiricist speculation has characteristically assumed that only the procedures and mechanisms for the acquisition of knowledge constitute an innate property of the mind”. „In contrast, the discussion of language acquisition in preceding sections was rationalistic in its assumption that various formal and substantive universals are intrinsic properties of the language-acquisition system, these providing a schema that is applied to data and that determines in a highly restricted way the general form and, in part, even the substantive features of the grammar that may emerge upon presentation of appropriate data”.

²³ „When such contrasting views are clearly formulated, we may ask, as an empirical question, which (if either) is correct. There is no a priori way to settle this issue”.

(vö. pl. a +/- változók használatát az algebraiban, amellyel nem minden kultúra él, vagy egyes dallammintákat a zenében). Ez nem azt jelenti, hogy a pszichológusok kétségbe vonnák, e képességeknek fontos biológiai alapjuk van (ami nyilvánvaló), hanem egyszerűen azt, hogy egy velünk született UM feltételezése nem tűnik tesztelhető hipotézisnek, és semmi érdekes empirikus következménye nincs azokon túlmenően, amelyek az általános biológiai alapok feltételezéséből származnak, ily módon egyáltalán nem segít közelebb jutni ezen érdekes kognitív képességek filogenetikai és ontogenetikai eredetének megértéséhez.²⁴

(TOMASELLO 2004: 644)

Disszertációmban a funkcionális kognitív kiindulópontnak megfelelően a nyelvtudás holista felfogását követem, így például a mondattani mintázatokkal kapcsolatos tudást nem az Univerzális Grammatika elveivel és paramétereivel, hanem olyan általános képességekkel hozom kapcsolatba, mint az asszociatív hálózatok működtetése, a viszonyok kategóriákba rendezése, egyazon tapasztalat sematikusabb és kidolgozottabb elméleti feldolgozásának, illetve szimbolizálásának lehetősége stb. Hangsúlyos szerepet kap az is, hogy a nyelvi rendszer vizsgált vonatkozásait a nyelvi tevékenység támogató közegében kell leírni: a kidolgozottság fokának magyarázata például a beszélőtől a hallgatónak tulajdonítható aktivált tudás mértékére hivatkozik majd.

Mindenekelőtt azonban ki kell térni a modularista–holista ellentét egy további fontos vetületére. Az ellentét ugyanis nem csupán azt érinti, hogy a nyelvtudás modulszerűen elkülönül-e az egyéb kognitív képességektől, hanem azt is, hogy a nyelvi rendszerről való tudás lebomlik-e mereven szembeállított lexikai és szintaktikai komponensekre, vagy pedig a nyelvi tartományok között csak fokozati különbségek vannak, működésmódjukban hasonló sémák és műveletek érvényesülnek (vö. LANGACKER 1987: 35, 2008: 161; LADÁNYI 2005: 18 stb.). A következő alfejezet ezt a különbséget fejt ki részletesebben.

²⁴ „I think it is important that the oddness of the UG hypothesis about language acquisition be emphasized; it has basically no parallels in hypotheses about how children acquire competence in other cognitive domains. For example, such skills as music and mathematics are, like language, unique to humans and universal among human groups, with some variations. But no one has to date proposed anything like Universal Music or Universal Mathematics, and no one has as yet proposed any parameters of these abilities to explain cross-cultural diversity (e.g., +/- variables, which some cultures use, as in algebra, and some do not – or certain tonal patterns in music). It is not that psychologists think that these skills have no important biological bases – they assuredly do – it is just that proposing an innate UM does not seem to be a testable hypothesis, it has no interesting empirical consequences beyond those generated by positing biological bases in general, and so overall it does not help us in any way to get closer to the phylogenetic and ontogenetic origins of these interesting cognitive skills.”

3.2. A nyelv mint szimbolikus mintázatok rendszere

A nyelvtudás kutatói egyetértenek abban, hogy számolni kell egy ún. mentális lexikkal, amely a nyelvszavak (bizonyos fokig a teljes életen át) épül ki, és az adott természetes nyelv szavaira, frazémáira vonatkozó információt tartalmazza.²⁵ Az egyes lexikális elemek szimbólumokként jellemezhetők, amelyek meghatározott hangalakot meghatározott jelentéssel társítanak, bárhogyan definiáljuk is a nyelvi jel két szubsztanciális oldalával kapcsolatos tudást. Az is egyértelműnek tűnik, hogy a lexémák elsajátításában döntő szerepe van a nyelvi tapasztalatnak és az általános tanulási képességnek. A szókészlet kiépülésének magyarázatában kevés szükség van nyelv-specifikus (azaz specifikusan a nyelvi képességet érintő) velünk született tudás feltételezésére, hiszen a tanulás kulcsa alighanem az az asszociatív művelet, amely képes kétféle, a figyelem fókuszában egyidejűleg jelentkező tapasztalat (egy perceptuális élmény és egy felismert „jelentés” vagy „kommunikatív szándék”) összekapcsolására, majd e kapcsolat tárolására, felidézésére. Végül nehezen tagadható az is, hogy a mentális lexikon hálózat, amelyben kapcsolat van a hasonló alakú, illetve a hasonló jelentésű szavak között; utóbbi tény elöfeszítési kísérletek is messzemenően igazolják (l. BYBEE 2001: 25).

A mentális lexikonban rejltő gazdag lehetőségek ellenére a generatív nyelvészek kutatási stratégiája a kezdetektől az volt, hogy minél kevesebbet hagyatkozzanak rá. CHOMSKY víziója az Univerzális Grammatikáról, nyelvelméletének matematikai alapvetése, valamint egyes, a számítástechnikai alkalmazásból adódó kezdeti korlátok (a tárkapacitás szűkössége és drága mivolta) ahhoz a preferenciához vezettek, hogy minél több mindent szintaktikai szabállyal kell megragadni, s a lexikonban kizárólag az elemekhez kötődő egyedi, megjósolhatatlan információt szabad feltüntetni. A nyelvi tapasztalat és az induktív tanulás szerepét CHOMSKY egy erősen kétségbe vonható érveléssel igyekezett cáfolni (*argument from the poverty of the stimulus*, vö. CHOMSKY 1965: 57–58; 1986: xxv), és olyan, a lexikont és a szintaxist mereven szétválasztó modellt állított fel, amelyben az univerzális – végső soron genetikailag kódolt – elveknek és megszorításoknak engedelmesskedő mondattani műveletek játsszák a főszerepet. Tagadta az analógia szerepét is

²⁵ A „mentális lexikon” kifejezést itt elmélet-semleges értelemben használom: a szavakra vonatkozó tudást értem rajta függetlenül attól, hogy ez egy adott modellben elkülönül-e a rendszer más elemeivel vagy műveleteivel kapcsolatos tudástól.

(vö. CHOMSKY 1986: 11–12, 32);²⁶ a felszíni alakok közötti, a nyelvi rendszer hálózat jellegét erősítő közvetlen viszonyok helyett inkább a (megfigyelhetetlen) mögöttes és a felszíni szerkezet közötti transzformációkra helyezte a hangsúlyt. Mindezek következtében azok a nyelvi rendszerre vonatkozó tanulságok, amelyek a mentális lexikon fent kirajzolódó képéből levonhatók, nem-hogy kihasználhatlanok maradtak, de jellemzően elutasításba is ütköztek a nyelvészeti gondolkodás fő áramlatában.

A funkcionális kognitív nyelvészet holista szemléletének megfelelően egy homlokegyenest ellenkező stratégiát követ. A nyelvtudás modelljén belül nem számol szigorú dichotómiákkal, hanem a nyelvi rendszer szabályszerűségeit (pl. a mondat konstrukcióitípusait) is egy kiterjesztett lexikonban (*constructicon*-ban) értelmezi. Az elemi lexémák és a szintaktikai konstrukciók e megközelítés szerint egyaránt forma-jelentés párok, szimbolikus mintázatok, s egy **kontinuum** mentén helyezhetők el (vö. LANGACKER 1987: 54), amelyen a jelek komplexitása, semanticitási foka, illetve jelentéspotenciálja (EVANS et al. 2007: 22) eltér egymástól, de mindannyian egy szemantikai és egy fonológiai pólust kapcsolnak össze. Eszerint éppolyan abszurd volna a mondat szerkezeti mintázatokat jelentésük nélkül tárgyalni, mint a lexikális tudás modelljéből száműzni a szavak jelentésére utaló információt.

Például az angol ditranzitív szerkezetek (*John gave Mary a book* 'János odaadott Marinak egy könyvet') konstrukciós sémája az eseményre és a szereplőkre vonatkozó sematikus jelentéstani információt társítja a megfelelő formai, elsősorban morfoszintaktikai tulajdonságokkal (eset, szórend stb.). A nyelvészajátítás során e sémákat konkrét példákban absztraháljuk, s – az analógia, illetve a prototípuselv keretein belül – bizonyos szabadsággal élhetünk velük. Például a *She sneezed the tissue off the table* 'A lány letüsszentette a zsebkendőt az asztalról' egy viszonylag rendhagyó megvalósulása az okozott mozgást (*caused motion*) kifejező konstrukciónak (vö. GOLDBERG 1995: 152).

²⁶ Vö. DERWING és SKOUSEN (1989: 56) észrevételét: „kevés generatív nyelvész állt meg egy pillanatra az elméletalkotás lázában, hogy az analógiát különösebben komolyan vegye; azt is mondhatnánk, hogy a "chomskyánus forradalom" egyik alapelve éppen ennek az egyszerű és eléggé kézzelfogható fogalomnak az implicit (vagy nem is olyan implicit) elutasítása volt elvontabb és összetettebb magyarázatok kedvéért” („few generative grammarians have ever paused in their own rush to theory to take the notion of analogy very seriously; one might say, in fact, that one of the fundamental tenets of the 'Chomskyan revolution' was the implicit (or not so implicit) rejection of such a simple and relatively straightforward notion in favour of more abstract and convoluted approaches”). Ugyanakkor, mint ITKONEN (2005: 94–95) rámutat, maga a generatív elméletalkotás gyakran analógiákra épül, vö. az X'-elméletet, amely – empirikusan megkérdőjelezhető – párhuzamot von a különböző fejkategóriák bővülése között.

A konstrukciós szemléletben a nyelvtudás magyarázatához nincs szükség specifikusan nyelvi természetű előzetes tudás feltételezésére. A nyelvtudás alapvetően tudás („*Knowledge of language is knowledge*”), amelyet a környezetével (különösen más mentális ágensekkel) interakcióba lépő gyermek nyelvi tapasztalatai, s e tapasztalatok általános kognitív képességekkel történő feldolgozása határoz meg. (E képességek közé tartozik például az asszociáció, az automatizáció, a sematizáció és a kategorizáció, vö. LANGACKER 2008: 16–18.) Természetesen a nyelvtudásnak a funkcionális kognitív irányzat szerint is vannak genetikai feltételei, ezek azonban nem közvetlenül a nyelvre vonatkozó információ-csomag formájában jelennek meg, hanem olyan általános képességekért felelősek, amelyeknek az emberi fajra jellemző összehangolása és adaptációja (bizonyos fokig kétségtelenül „új minőséget” létrehozva) a nyelvelsajátítást is lehetővé teszik. Az elmondottakból jól látszik, hogy a holista–moduláris ellentét két megnyilvánulási formája szorosan összefügg egymással. A nyelv belső dichotómiák nélküli megközelítése – amely a nyelvelsajátítást tanulásként, és nem egy bioprogram lefuttatásaként értelmezi – felszámolja a nyelv és más képességek, tudásfajták közötti merev szembenállást.

Elemzéseimben a fentiek oly módon érvényesülnek, hogy a mondatot kizárólag szimbolikus kategóriák segítségével próbálok majd leírni, mellőzve a tisztán formai érdekű elméleti konstruktumokat. Más szavakkal: az érintett jelenségek, különösen a szórend szempontjából releváns **forma-jelentés párok** feltárására fogok törekedni, egyfelől a bővítménytípusok, másfelől – az előbbiekkal összefüggésben, mint SIMONYI-nál – a konstrukciótípusok terén.

3.3. Interszubszejtivitás és konstruálás

Idézzük fel újra TOMASELLÓ-nak azt a megállapítását, miszerint a nyelvi szimbólumok

- (39) nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg.

(TOMASELLO 1999/2002: 137)

A szövegrész a funkcionális kognitív nyelvészet két lényeges belátását egyesíti (amelyeket, mint korábban láttuk, már BRASSAI megelölegezett). Az egyik, hogy a szimbólumhasználat természete-

tes közege az az **interszjektív** tér, amelyben a beszédpartnerek közös figyelmi keretet működtetnek, és képesek egymás értelmezői, illetve figyelmi műveleteinek befolyásolására. A másik, hogy a természetes nyelvi szimbólumhasználat lehetővé teszi ugyanazon referenciális jelenet különféle fogalmi és nyelvi feldolgozását, **megkonstruálását**. E két szempont elméleti összekapcsolását nyújtja SINHA (2001), aki a természetes nyelvi szimbolizáció kialakulásának, illetve kidolgozódásának (komplexitás-növekedésének) feltételeit látja bennük:

- (40) A referencia azonban csak az egyike a teljesen kialakult vagy valódi szimbolizáció feltételeinek. Javaslatom szerint a közös referencia az alapkritériuma a szimbolizáció kifejlődésének, míg a második kritérium, amelyet LANGACKER (1987) nyomán konstruálnak hívok, azon kognitív műveletek összességét jelenti, amelyek a protoszimbolikus közös referencia valódi szimbolizációvá való kidolgozódásának hátterében állnak.²⁷

(SINHA 2001: 4)

Az interszjektivitás jelentősége dolgozatomban szempontjából abban áll, hogy hangsúlyossá teszi: a nyelvi jelentésképzésben valójában nem a **mondatok** állítanak valamit a világról, hanem **beszélők** teszik hozzáférhetővé egymásnak tapasztalataikat.²⁸ A szimbolizáció tehát egy olyan „triadikus viszonyrendszerben”, „referenciális háromszögben” érvényesül, amelyben „(1) valaki (2) valakinek (3) valamire irányítja a figyelmét” (TÁTRAI 2010). Ennek két fontosabb implikációja lesz megközelítem számára. Egyrészt a beszélőtől a hallgatónak tulajdonítható tudás mértéke szerepet játszik majd a mondat kidolgozottsági fokának – mint a konstruálás egy dimenziójának – magyarázatában. Másrészt a mondat és a világ kapcsolatára összpontosító, kijelentéslogikai alapú igazságfeltételes szemantika helyébe egy olyan megközelítés léphet, amely alkalmasabb a mondatok beszédcselekvés-értékének (a társas cselekvés koordinálásában betöltött szerepének) értelmezésére.

SINHA (2001) szerint az általa „protoszimbolikusnak” nevezett kommunikáció (pl. elemi deiktikus gesztusok használata) felmutatja ugyan a közös referencia működtetését, nélküli

²⁷ „Reference, however, is only the first of two criteria for fully developed, or “true”, symbolization. I will claim that joint reference is the criterial basis for the *emergence* of symbolization, while the second criterion, which I shall call following (LANGACKER, 1987) *construal*, constitutes the set of cognitive operations which underpin the *elaboration* of proto-symbolic joint reference into true symbolization.”

²⁸ Ennek ellenére nehezen kerülhető el az a metonimikus nyelvhasználat, amely szerint a nyelvi kifejezések maguk hajtának végre valamilyen műveletet. A dolgozat ilyen megfogalmazásokat is tartalmaz majd, a túlzott körülménység kiküszöbölése érdekében.

azonban azokat a finomabb megkülönböztetéseket, amelyek a kidolgozottabb vagy valódi szimbolikus közlést jellemzik. A természetes nyelvi szimbolizáció másik alapvető sajátossága ily módon az a képesség, hogy ugyanazon referenciális jelenetet többféleképpen is hozzáférhetővé tudjuk tenni, meg tudjuk konstruálni egymás számára.

LANGACKER (2008) a specifikusságot, a fókuszálást (a figyelem fókuszálását), a prominciát és a nézőpontot említi meg mint a konstruálás fő dimenzióit. Ezek közül dolgozatomban a specifikusság vagy más szóval **kidolgozottság** dimenziója áll majd a középpontban: az a lehetőség, hogy ugyanazt a dolgot vagy jelenetet kisebb vagy nagyobb pontossággal, részletezés-
sel is ábrázolni tudjuk (vö. (41a,b)). Emellett (42)-ben a nézőpont dimenzióját szemléltetem.

- (41) a. dolog → tárgy → szerszám → kalapács → patkoló kalapács
b. Valami történt → Egy személy észlelt egy rágszálót. → Egy lány meglátott egy tarajos sült. → Egy figyelmes szemüveges kislány megpillantott egy vad, éles tuskéjú tarajos sült.

(vö. LANGACKER 2008: 56)

- (42) Az út a hegyről a völgybe vezet. / Az út a völgyből a hegyre vezet.

(vö. TOLCSVAI NAGY 2006)

3.4. Ikonicitás, motiváltság, jelöltség és jelöletlenség

A PEIRCE-i eredetű rendszerezés szerint (vö. PEIRCE 1985) a szimbólum típusú jel szemben áll az ikonnal: előbbire jelölő és jelölt konvencionális, utóbbira hasonlóságon alapuló, motivált kapcsolata jellemző. Ezt a leegyszerűsítő értelmezés hajlamos kizáró ellentétként felfogni („x jel vagy ikonikus, vagy szimbolikus), de a funkcionális kognitív nyelvészet más elgondolást követ (vö. TOLCSVAI NAGY 2005a: 350). A nyelv szimbolikusságának tézise e keretben pusztán azt jelenti, hogy a nyelvi rendszert forma-jelentés párok rendszereként kell megragadni, azaz nem tekinthető adekvátnak az egyoldalú formai leírás a jelentésre való állandó hivatkozás nélkül. Külön vizsgálendő kérdés azonban, hogy a forma-jelentés kapcsolatokban – a konvenció és ennél fogva bizonyos önkényesség szerepének elismerése mellett – milyen mértékben érvényesül az ikonicitás is, azaz a jelölő azon képessége, hogy „hasonlíthat” a jelöltre, felidézheti azt egyes tulajdonságaival.

A ikonicitás klasszikus, „imágónak” is nevezett típusát a hangutánzó, hangulatfestő kifejezésekben tapasztaljuk, amelyekben egy-egy elemi jelölő a maga szubsztanciális mivoltában képes a jelöltje felidézésére. Ám a funkcionális kognitív irányzat ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonít a PEIRCE-nél már szintén megjelenő ún. **diagrammatikus ikonicitásnak** (vö. PEIRCE 1985: 10, HAIMAN ed. 1985), amelyet a komplex jelekben fedezhetünk fel, és a sematikus formai szerkezet, illetve a fogalmi szerkezet közötti megfelelésekre, motivált kapcsolatokra vonatkozik. A leggyakrabban idézett idevágó példa Caesar *Veni, vidi, vici* 'Jöttem, láttam, győztem' mondata, amelyben a finit igealakok (és egyben tagmondatok) sorrendje az események időrendjének felel meg, hasonlóságuk pedig (CVCV fonológiai szerkezet, elől képzett magánhangzók, azonos kezdő és végző fonéma) azt sugallja, hogy ezek az események egyforma könnyedséggel, gyorsasággal mentek végbe.

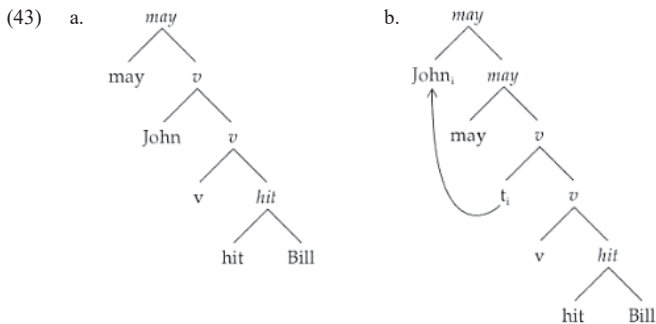
Mondatelemzéseimben az ikonicitásnak az a fajtája lesz meghatározó, amely a jelölő és a jelölt bonyolultsági foka között létesít kapcsolatot („*more form, more meaning*”, vö. pl. RADDEN 2008). A javaslat szerint egy bizonyos – egyszerű és jól begyakorlott – mondatfajta alapbeállításnak lehet tekinteni mind konceptuális, mind formai szempontból, s ehhez képest számolhatunk olyan, a komplexitást növelő fogalmi eltérésekkel, amelyek a jelölő oldalán is leképeződnek. Itt a természetes nyelvelmélet kettős jelöltség-fogalmára érdemes hivatkozni, amely megkülönbözteti a 'jellel való ellátottság' és a 'természetesség' értelmében vett jelöltséget/jelölletlenséget (vö. MAYERTHALER 1987: 27–29, LADÁNYI 2007: 29–31). Az a tény például, hogy a többes szám külön testes morfémával fejeződik ki az egyes számhoz képest, a jellel való ellátottság szempontjából jelölt megoldás. Ugyanakkor mivel a konceptualizált tartalom nagyobb komplexitását fejezi ki a toldalékolt alak, ez a jellel ellátott forma természetes (ikonikus), azaz a szónak ebben az értelmében jelöletlen. A többes számot kifejező jelek részrendszerén belül éppen az fog e második értelemben jelöltnek („természetellenesnek”) számítani, ha a fogalmi többségnek formai oldalán nincsen látható jele (pl. angol *sheep* 'birka, birkák').

3.5. A nyelv hálózati modellje

A tárgyalás menetében későbbre szorult, de mondatelemzéseim szempontjából döntő jelentőségű – mint a dolgozat címe is kifejezi –, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet a nyelvi rendszert hálózatként gondolja el. Ennek három vonatkozása lesz különösen fontos számomra:

- a) szabályok helyett sémák feltételezése (deklarativitás)
- b) használat-alapúság
- c) az építőkocka-elv tagadása.

A nyelv transzformációs generatív modellje szerint a komplex szerkezetek úgy jönnek létre, hogy egy véges elemkészleten (a szótárból kiválasztott egységeken) meghatározott sorrendben lefuttatunk véges számú szabályt. A Minimalista Program (CHOMSKY 1995) értelmezésében a szerkezetépítő szabályok vagy összeillesztenek két különálló egységet (*Merge*) vagy egy már felépített komplex egység valamely összetevőjét kimozgatják eredeti helyéről és kívülről hozzácsatolják az eredeti egységhez (*Move*). Mindezt COOK-NEWSON (2007: 272) alábbi ábráival illusztrálom.

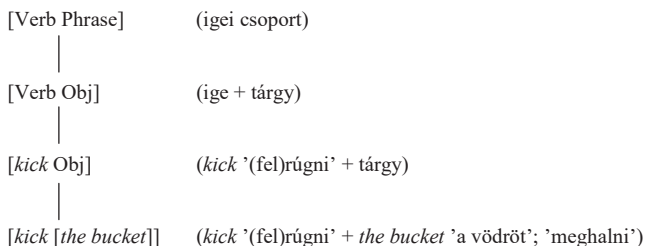
A *John may hit Bill* 'János megütheti Vilit' angol mondat derivációja a Merge és a Move műveletekkel. Míg a Merge a felhasználandó szótári elemek közül két önálló elemet illeszt össze (pl. a *hit* 'megütötte' és a *Bill* 'Vilit' egy olyan összetevőt hoz létre, amely a *hit*-től örökli a kategóriáját), addig a Move egy már felépített összetevő valamelyik komponensének a kiemelésével bővíti a szerkezetet.

E modell egyik alapvonása a **procedurális** jelleg: a nyelvtan készülékként értelmeződik, amely meghatározott inputból meghatározott outputot állít elő. Másodsor, lényeges körülmény, hogy ez az „előállítás” nem a valós idejű beszédprodukciónban érvényesül, hanem egy a performanciától megkülönböztetett kompetencia keretében (l. CHOMSKY 1965: 3, 1986; kritikájához DERWING-SKOUSEN 1989: 61): ez teszi lehetővé, hogy a mozgatósi szabályok jellegzetesen „balra és

fölfelé” mozgassák az elemeket (l. (42b)), épp ellentétesen a beszédfolyamat „balról jobbra” haladó menetével. Harmadszor, a modell A SZERKEZET ÉPÜLET metaforát alkalmazza: 1) a lexikont raktárnak tekinti, 2) a szintaxis feladatát abban látja, hogy e raktár elemeiből mint építő-kockákból felépítse a szintaktikai frázisokat és a mondatokat, 3) a szemantikai értelmezés pedig, a szintaxis függvényeként, szigorúan kompozicionális: a komplex egységek jelentése elvben nem függhet mástól, mint részeik jelentésétől és „összerakásuk” módjától.

A funkcionális kognitív nyelvészet mindhárom ponton gyökeresen más nézeteket vall, s ezek mind összefüggésbe hozhatók azzal, hogy a nyelvi rendszert hálózatnak és nem készüléknek látja. E hálózatban a tudást a csomópontok és viszonyaik hordozzák, ezért nincs olyan mögöttes reprezentáció, amelyből szabályokkal kellene vagy lehetne előállítani a felszíni szerkezetet. A nyelvi szabályszerűségek abból adódnak, hogy az elemek és viszonyaik különböző semanticitási fokú kategóriákba rendeződnek: ezt HUDSON (2007) ISA-hálózatnak nevezi, a konstrukciós nyelvtanok pedig taxonomikus hálózatként (CROFT–CRUSE 2004: 262) tartják számon.²⁹

(44) Példa taxonomikus hálózatra (CROFT–CRUSE 2004: 263)

A magasabb absztrakciós szinteken sémákat találunk, amelyek a szabály-alapú modellek szabály-fogalmától több szempontból különböznek (vö. BYBEE 2001: 26–28). Egyrészt nem függetlenek a szótári elemektől, hanem pontosan „általuk léteznek”, belőlük jönnek létre elvonatkoztatás útján. Másrészt nem procedurális/algorithmikus jellegűek, hanem deklaratív általánosítá-

²⁹ Szintén idetartoznak LANGACKER (1987: 377) sematikus hálózatai, amelyeket azonban inkább a jelentés szerveződésének modellálására használnak, nem a szimbolikus mintázatok közötti kapcsolatok jelzésére.

sokat fejeznek ki, szerves részeként a hálózatnak. Harmadrészt, míg a szabályok többnyire nem versengenek egymással (egy tipikus szabály vakon végbemegy, ha alkalmazási feltételei adottak), addig a sémák gyakran konfliktusba kerülnek, mint azt például az általános és az ikés paradigma viszonyában látjuk (*eszek* vs. *eszem*). E példa azt is megmutatja, hogy a sémák különböző erősségűek lehetnek a hozzájuk tartozó elemek példány- és típusgyakorisága függvényében, ami ismét szoros lexikális kötődésükre utal.

Az ilyesféle hálózatokban a legspecifikusabb elemek végső soron maguk az egyedi példányok (*token*-ek), amelyeket a hálózat kategorizáló viszonyai alapján besorolunk valamely séma (típus) alá. A modell szerint minden egyes szövegforgulatsnak emléknyma van, a gyakoriságnak pedig rendszerszintű következményei lehetnek (vö. BYBEE 2007), például a fonológiai redukciót vagy a langacker-i értelemben vett *unit*-ok kialakulását illetően (l. LANGACKER 2000). A használat és a tudás között tehát kölcsönviszony van (**használat-alapú nyelvtan**). A tudás egyfelől a nyelvhasználati eseményekből származik: „a beszélő mentális nyelvtana/nyelvtudása [...] úgy jön létre, hogy szimbolikus egységeket von el kontextushoz kötött nyelvhasználati eseményekből”³⁰ (EVANS–GREEN 2006: 478). Másfelől viszont – nyilvánvaló módon – az így létrejött tudás visszahat a beszélő későbbi produktív és értelmezői folyamataira, miközben a további nyelvhasználati események hatásának e tudás továbbra is ki van téve.

A hálózatelvűség harmadik fontos vetülete az építőköckek-elv elutasítása, amit egyrészt a konstrukciós nyelvtanok, másrészt a függőségi leírás szempontjából érdemes indokolni.

Mint a 3.2. részben szó volt róla, lexikon és szintaxis között a funkcionális kognitív nyelvészet nem tételez fel éles határt, hanem a mondatbeli mintázatokat is egy kiterjesztett *constructicon* részeként értelmezi, a konstrukciós nyelvtanok szemlélete szerint. Ez többek között abból a belátásból fakad, hogy a kiterjedt konstrukciók is Gestaltként, azaz olyan egységként működhetnek, amelyek jelentését nem lehet levezetni részeik jelentéséből és ezek „összerakásának” módjából – megsértve az építőköck-elvet. Mint LANGACKER (1987: 450, 2008: 42) rámutat, a nyelvben csak **részleges kompozicionalitással** találkozunk: a részek jelentése motíválja, támogatja ugyan az egész jelentését (*scaffolding*), de nem meríti ki azt.

Ez a Gestalt-szemlélet azonban olykor ahhoz a problémához vezet, hogy a konstrukciók belső szerkezete kissé elnagyolt jellemzést kap. Például GOLDBERG (2006: 14) a *house by house*

³⁰ „[T]he mental grammar of the speaker (his or her knowledge of language) is formed by the abstraction of symbolic units from situated instances of language use.”

'házi-ról házi-ra', *day after day* 'nap nap után' típusú konstrukciót az N P N formulával írja le, azaz szófaji kategóriákkal, míg a ditranzitív szerkezetét a Subj V Obj1 Obj2 formulával (2006: 5, 73), azaz grammatikai funkciókkal, s bár a **lineáris** rendről a címkék sorba helyezésével számot ad, a szerkezet belső **hierarchiájának** ábrázolását ezzel megkerüli. Pedig ez a terület az, ahol a függőségi és az összetevős szerkezeti elemzés közötti választás problémája felmerülhetne.³¹

Magam a hálózatelvűsügből kiindulva a függőségi nyelvtan szemléletét követem, amely az összetevős szerkezeti modellel ellentétben közvetlenül jelzi a szavak közötti kapcsolatokat, nem csupán implikálja azokat a rész–egész viszonyokat tükröző frázis-csomópontok révén (vö. HUDSON 2007: 121). Míg a konstrukciós nyelvtan a mintázatok holisztikus kezelésével, a szigorú kompozicionalitás tagadásával írja fölül az építőkocka-elvet, addig a függőségi nyelvtan egy másik, hasonlóan fontos szempontból: azáltal, hogy a szavak közötti viszonyokra, nem pedig a diszkrét egységek nagyobb nyelvi objektumokká való összeépülésére fókuszál (morféma → szó → frázis → mondat). Itt ismét HJELMSLEV (1943/1961: 23) korábban már említett gondolatát érdemes felidézni: „egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll”.

Ugyanakkor lehetségesnek és előnyösnek látom a függőségi leírás és a konstrukciós nyelvtani megközelítés szintézisét is. Az angol ditranzitív konstrukció (*she gave him a book* 'a lány adott a fiúnak egy könyvet') eszerint egyfelől leírható úgy, mint három függőségi **viszonytípus** hálózata (alanyi, tárgyi és indirekt tárgyi/részeshatározói alárendelő viszony), amelynek jellegét alapesetben az ige (példánkban a *give* 'adni') jelentése és vonzatkerete határozza meg. Másfelől viszont feltehető, hogy ez a **hálózattípus** maga is elsáncolódik, azaz létrejön egy olyan sematikus konstrukció, amely kiterjeszhető prototipikusan nem 'transzfer' jelentésű igeikre is. Ilyen eset GOLDBERG *he baked her a muffin* 'a fiú sütött a lánynak egy muffint' példája (2006: 5), amelyben a 'transzfer' jelentést aligha lehet az ige inherens tulajdonságának vélni: ésszerűbb azt gondolni, hogy a *give*-ből és hasonló igékből már elvont ditranzitív konstrukció vonzotta magához „második lépésben” a *bake*-et,³² a sütemény sütése és ajándékozása közötti metonimikus összefüggés alapján.³³ Mindez a STEFANOWITSCH ÉS GRIES (2003) ún. kollostrukcionális elemzésében (*collostructional analysis*) rejlő elgondolással is összhangban van, amely pl. a *give*

³¹ Bár ágrajzokkal GOLDBERG nem él, feltehető, hogy a frázisstruktúra-nyelvtanok megoldása áll hozzá közelebb, mivel a *noun phrase* 'főnévi csoport', *verb phrase* 'igei csoport' stb. kifejezéseket előszeretettel használja.

³² Vö. a magyar *Összehegedültem 10.000 Ft-ot* mondatot, amelyben a teljes konstrukció 'összegyűjt' jelentését aligha lehet a *hegedül* igéből levezetni.

³³ A kognitív metonímia-kutatás új eredményeihez l. PANTHER et al. eds. (2009)-et.

'adni' igét a ditranzitív konstrukció „kollexémájának” tekinti (mivel nagy valószínűséggel jelenik meg benne), míg a *bake* 'sütni' ige kapcsolata gyengébb ezzel a mintázattal.

Összefoglalásul, a funkcionális kognitív nyelvészet a nyelvi rendszer hálózati modelljét fogadja el, amelynek itt három fő vonatkozását tárgyaltam: 1) a szabály- helyett séma-alapú megközelítést, 2) tudás és használat kölcsönviszonyának feltételezését, valamint 3) az építő-kocka-elv elutasítását, amely a konstrukciós nyelvtanok (pl. GOLDBERG 1995, 2006; CROFT 2001) és a függőségi leírás (pl. HUDSON 2007) felől egyaránt indokolható. Végül az utóbbi két megközelítés szintézisére tettem javaslatot, amely a konstrukciók belső szerkezetét függőségi viszonyokkal ragadja meg, ugyanakkor a hálózattípusok Gestalt-szerű elsáncolódásának, majd új lexémákra való kiterjesztésének lehetőségét is elismeri.

3.6. A mentális terek elmélete

A nyelv hálózati modelljéhez illeszkedik a kognitív nyelvészetben belül a **mentális terek elmélete** is (FAUCONNIER 1985, 1997). Az elmélet – LANGACKER megközelítésmódjával szemben – nem a szimbolikus nyelvi szerkezetek részletező vizsgálatára összpontosít, hanem azokra a nyelvi tevékenység háttérében álló („offstage”) kognitív műveletekre és állandó változásnak kitett struktúrákra, amelyek révén a diskurzus folyamán jelentéseket konstruálunk. Az elmélet szerint ez oly módon történik, hogy a diskurzus adott pontjain fogalmi csomagokat, ún. mentális tereket hívunk elő, amelyek különféle elemek és a viszonyaik részleges kognitív modelljét tartalmazzák. E terekre „úgy is tekinthetünk, mint gondolkodásunk egy-egy felvillanó, aprócska villanykörtejére. A "megvilágított" terület megegyezik az aktiválásra kerülő mentális térrel” (KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 159).

Az ún. alaptér vagy **bázistér** (*base space*) a beszélő számára az adott közlés keretében valóságos, vagy akként reprezentált összefüggéseket tartalmazza. Lehetősége van ugyanakkor a beszélőnek arra is, hogy nyelvi kifejezések, ún. **téripítő elemek** segítségével az interszubjektív megértés számára új tereket nyisson meg, amelyekben más elemek vannak, vagy más viszonyok érvényesek, mint a bázistérben.

- (45) a. János szereti Marit.
b. Anna szerint János szereti Marit.

c. Tavalý János még szerette Marit.

d. Ha János szeretné Marit, másképp beszélne vele.

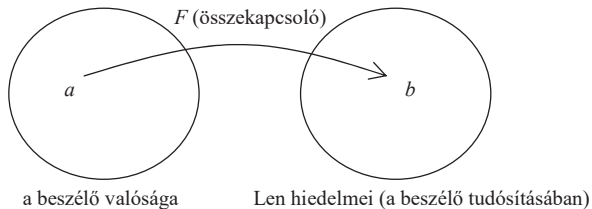
Az első példamondat a bázisztérben érvényes szituációt ábrázol a SZERET relációval és két résztvevővel. (45b)-ben ugyanez a reláció már egy „Vélekedés-térben” szerepel, amelyet az *Anna* szerint térépítő kifejezéssel nyitottunk meg. Szintén térépítő elem a *tavalý* időhatározó, amely a reláció fennállását egy korábbi időtartományhoz köti, valamint a *ha* kötőszó, amely hipotetikus események bevezetésére szolgál. Az egyes terek között különféle **megfelelések** vannak: például a bázisztérben szereplő Jánosnak referenciálisan megfelel a *tavalý* időhatározó térében megjelenő korábbi önmaga. Máskor pedig **szerepek** és **értékek** között létesül kapcsolat: a *Jelenleg II. Erzsébet az angol uralkodóház feje* mondatban *az angol uralkodóház feje* egy olyan szerepet hív elő, amelynek jelenlegi értékét a megnevezett személy adja meg.

A terek működését szemléltessük egy egyszerű példával. A *Len szerint a kékszemű lánynak zöld a szeme* mondat feldolgozását – ahol a *kékszemű lány* leírás a beszélői nézőpontot érvényesíti egy Lisa nevű lányra utalva – az alábbi terek működtetése biztosítja, vö. FAUCONNIER (1985: 14):

(46)

a: Lisa, kékszemű lány

b: Lisa, zöldezemű lány

A mondat azért nem paradox (az egyik lehetséges olvasatban), mert FAUCONNIER Azonosítási Elve (*ID Principle*, i.m. 3) értelmében ha két, különböző mentális térben szereplő entitás össze van kapcsolva – mint az ábrán *a* és *b* az *F* függvényen keresztül –, akkor az egyikre utaló nyelvi kifejezéssel a másikra is sikeresen lehet referálni.

Mint talán ebből a vázlatos kifejtésből is látszik, az elmélet lényegét a viszonyok adják. Léteznek egyrészt olyan kapcsolatok, amelyek egy adott téren belül kötnek össze elemeket (pl. egy tranzitív ige fogalmi szerkezetében két szereplő között létesül temporális viszony), másrészt olyanok is, amelyek terek között hoznak létre megfeleléseket. Végző soron maga a tér sem más, mint viszonyok hálózata. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az elmélet nem csupán a nyelv, hanem a gondolkodás modellje, így a grammatikai hasznosításra csak áttételesen alkalmazható. Döntően az olyan jelenségek magyarázatában nélkülözhetetlen, mint a feltételes mondatok (vö. DANCYGIER–SWEETSER 2005) és az egyéb, térépítő elemeket tartalmazó konstrukciók. A szórendi modell szempontjából különösen érdekes, hogy ezek az elemek többnyire a tagmondatuk élén helyezkednek el, megelőzve a térben szereplő elemek és viszonyaik kidolgozását. Részben ez motiválja majd azt a javaslatomat, amely a térépítés és a topikfunkció elméleti összekapcsolására irányul.

4. A magyar mondat viszonyhálózati modellje

4.1. A modell kulcsfogalmai

Ebben a részben már azon kulcsfogalmak bevezetésével foglalkozom, amelyeket későbbi elemzéseimben közvetlenül hasznosítok. Ezeket a fogalmakat az alábbi javaslat egyesíti és előlegezi meg, amelynek minden fő eleme kifejtést igényel.

- (47) A prototipikus igei alapú magyar mondatok szerkezete leírható úgy, mint **szimbolikus viszonyok többdimenziós hálózata**, amely az **állítmány mint sematikus mondategész** (alapértelmezésben: sematikus pozitív kijelentő mondat) köré szerveződik.

A **4.1.1.** részben azt a javaslatot fogalmazom meg, hogy a függőségi viszonyokat forma-jelentés pároknak, azaz szimbolikus viszonyoknak célszerű tekinteni. A **4.1.2.** részben először „egydimenziós” (az állítmány bővítményeit csak az {alany, tárgy, határozó} fogalomrendszerben osztályozó) mondatelemzést mutatok be, majd DEBUSMANN et al. (2004) nyomán felvetem egy többdimenziós megközelítés lehetőségét. Végül a **4.1.3.** alfejezetben az állítmány értelmezésére térek át, s emellett érvelek, hogy a magyar igei állítmányokat funkcionális szempontból nem mondatrészként, hanem sematikus mondategészként (magmondatként) célszerű elemezni.

4.1.1. A függőségi viszony mint szimbolikus viszony

„A szintaktikai függőségi viszonyokról gyakran úgy gondolkodnak, mint amelyek főleg a jelentést érintik, és kevés közülük van olyan felszíni jelenségekhez, mint a szórend (pl. BRÖKER 1998; BRÖKER 2000), de én sohasem osztottam ezt a nézetet. Mint az összes többi fogalom, a függőségi viszonyok is tulajdonságok együttállását mutatják, és a jelentés csak az egyike ezen tulajdonságoknak a szórend, az egyeztetés, az eset kiválasztása stb. mellett” (HUDSON 2007: 130).³⁴

³⁴ „Syntactic dependencies are often thought of as primarily a matter of meaning, with little to do with such superficial issues as word order (e.g. Bröker 1998; Bröker 2000); but this has never been my view. Like all other concepts, dependencies bring together a cluster of properties, and meaning is only one such property along with word order, agreement, case choice, and so on”.

A függőségi viszonyokról, mint a mottó is jelzi, többféleképpen lehet gondolkodni. Az egyik lehetőség, hogy szemantikai vetületüket hangsúlyozva függetleníjük őket az olyan formai jelenségektől, mint pl. amelyek a szórenddel kapcsolatosak. Egy másik, az idézetben nem említett, de ugyanennyire valós lehetőség, hogy egy a szemantikától elválasztott szintaxis keretében kapnak leírást. HUDSON maga is hajlik erre, amikor például az alanyi viszonyról beszél, különösen ún. „emelő igék” (*raising verbs*, pl. *John seems to be happy* ’János boldognak tűnik’) és időjárásigék (pl. *It rains*) esetén. Végül a harmadik opció, hogy a függőségi viszonyokat forma-jelentés pároknak tekintjük, amelyek szemantikai és formai jellegzetességeket kapcsolnak össze. Másképp fogalmazva: ezen értelmezés szerint a függőségi viszonyok is szimbolikusak, akárcsak a szavak, amelyeket összekötnek.

A 3.2. fejezetben elmondottakból következik, hogy magam a harmadik lehetőséget választom. Egy funkcionális kognitív kiindulópontú, a konstrukciós nyelvtanok szemléletéhez is kötődő megközelítés aligha képviselhet más álláspontot, mint hogy a függőségi viszonytípusok – akárcsak a hálózattípusként elsáncolódo konstrukciók – forma-jelentés párok. Az alábbiakban egy egyszerűbb és egy nehezebb példán szemléltetem a függőségi viszonyok e megközelítését.

Nézzük először egy prototipikus minőségjelzős szerkezet, a *magas ház* elemzését a javasolt nézőpontból. Elméleti háttértől függetlenül belátható, hogy a szintagma két tagja között egy **sajátos** (más kapcsolattípusoktól megkülönböztethető) **szemantikai viszony** áll fenn – ennek leírása természetesen modellenként eltérő lehet. LANGACKER (1987, 1991, 2008) kognitív nyelvtanának keretében azt mondhatjuk, hogy a *ház* főnév – névelő nélkül – egy lehorgonyozatlan dolgot jelöl (elvontabban: egy régiót egy tartományban). Jelentését különféle kognitív tartományok (alak, anyag, méret, funkció stb.) mátrixában lehet jellemezni; ezek közül a *magas* melléknév a FÜGGŐLEGES KITERJEDÉS tartományában profilál egy értéket, kidolgozva a *ház* komplex fogalmi szerkezetének egyik vonatkozását.³⁵ A kompozitumszerkezet profilját a *ház* határozza meg (ő az ún. *profile determinant*), mivel a szerkezet egésze hozzá hasonlóan főnévi jelentést hordoz – hagyományos műszókkal kifejezve ő a szintagma alaptagja.

³⁵ A kidolgozás kölcsönös: a *ház* főnév a *magas* szemantikus trajektorát dolgozza ki (vö. LANGACKER (2008: 198)-ban a *tall giraffe* ’magas zsiráf’ elemzését). Ez különösen a predikatív szerkezetekben szembevetendő (*A ház magas*), de ha a jelzői szintagmát „lecsúsztat” alany-állományi szerkezetnek tekintjük, akkor rá is érvényes kell, hogy legyen. Bár LANGACKER (2008: 213) szerint a vonzatok (*complements*) és a szabad bővítmények (*modifiers*) különböznek abban a tekintetben, hogy kidolgozzák-e a fejet vagy épp ellenkezőleg, a fej dolgozza ki őket, magam ezt túl szigorú megkülönböztetésnek látom, mivel a két kategória között inkább fokozati, mintsem dichotomikus különbség van.

A fenti módon – vagy másképpen – jellemzett sajátos jelentésviszonyhoz egy hasonlóan sajátos (más formai megoldásoktól eltérő) jelölő eszköz tartozik: a szórend egyértelműen felismerhetővé teszi, hogy a *magas ház* jelzői szintagma, ellentétben az a *ház magas* predikatív szerkezettel. Más nyelvekben, például a latinban a szórend rugalmasabb (különösen a költészet regiszterében), mivel a jelző és jelzett szó kapcsolatát morfológiai megoldás (nembeli egyeztetés) jelzi. A magyarban a birtokos szerkezet *-nAk* ragos és rag nélküli változata példázza alaktani jelöltség/jelöletlenség és szórendi kötöttség/rugalmaság hasonló kölcsönviszonyát (*János kalapja*, **kalapja János*, *Jánosnak a kalapja*, *a kalapja Jánosnak*). Akár a szórend, akár a morfológia jelzi a két elem sajátos jelentésviszonyát, a következtetés nem lehet más, mint hogy a jelzői szintagma forma-jelentés pár, vagy másképp: szimbolikus viszony.

Térjünk át ezek után a második, nehezebb példára, az alanyi szintagmára. Ha ezt a viszonyítást is hasonlóan akarjuk értelmezni, akkor amellett kell érvelnünk, hogy nemcsak a formai oldalon, hanem szemantikai síkon is megkülönböztethető más kapcsolattípusoktól.

Bár a kognitív nyelvészet egyik alapelve a nyelvtani fogalmak szemantikai megalapozásának igénye, az alany jelentéstani háttere a legvitatottabb kérdések közé tartozik. Mint a fejezet elején utaltam rá, HUDSON – akinek *Word Grammar* nevű elméletét GEERAERTS – CUYCKENS eds. (2007) a kognitív grammatika-modellek között szerepelteti – elismeri ugyan a függőségi viszonyok szimbolikus jellegét, az „emelő igék” és az időjárásigék, illetve alanyuk között azonban nem feltételez jelentésviszonyt. Mások, miközben elfogadnak valamiféle prototípuselvű definíciót, elvetik az alany univerzális (nyelvfüggetlen) és globális (konstrukciófüggetlen) meghatározására tett kísérleteket (CROFT 2001: 170). Végül a legmarkánsabb álláspont LANGACKERÉ, aki nemcsak az alany prototípusára, hanem az összes alanyra érvényes (de éppen ezért igen sematikus) szemantikai meghatározást ad.

LANGACKER (1987: 231ff., 2001) az alany–tárgy aszimmetriát egy a nyelvben általánosnak vélt, perceptuálisan motivált jelenségből, a **trajektor–landmark** megkülönböztetéséből származtatja. A trajektor a figyelem előterében szereplő elsődleges figura, amelyet éppen elhelyezni, jellemezni vagy értékelni akarunk, míg a landmark az a másodlagos figura, amelyhez képest ez az elhelyezés vagy jellemzés megtörténhet. A fogalompár magyarázatot ad arra, hogy még olyan szimmetrikus viszonyok esetén is, mint *x egyenlő y*-nal, különbség van az *A egyenlő B*-vel és a *B egyenlő A*-val természetes nyelvi jelentése között: előbbi A-t jellemzi B-hez, utóbbi B-t A-hoz viszonyítva. Ami az aktív és a passzív mondatok különbségét illeti: aktív igealakok esetén az

Ágens/Experiens szerepű résztvevő az elsődleges figura/trajektor, a Pátiens/Théma pedig a trajektort cselekvésével (dinamikus tulajdonságával) jellemző mondatszakasz része. Ezzel szemben a passzív igealak egy olyan perspektívából mutatja be az eseményt, amelyben a Pátiens a figyelemirányítás szempontjából az elsődleges (vö. LANGACKER 2005: 132).

LANGACKER megoldásának a magyarra való alkalmazása számomra a (48)-hoz hasonló mondatok miatt problematikus.

(48) Jánost elütötte a vonat.

Egyértelműnek látszik, hogy itt a jelenet egy olyan konstruálásáról van szó, amelyben János az elsődleges figura, ő áll a figyelem előterében. Ugyanakkor a *Jánost* kifejezés az ígének nem alanyi, hanem tárgyi bővítménye. E probléma valószínűleg feloldható LANGACKER keretében (pl. a tagmondat több szintjén is értelmezzük a trajektor–landmark megkülönböztetést, vagy az alanyt csak alapbeállítás szerint elemezzük trajektornak), de a kiegészítő magyarázat elvesz a javaslat vonzerejéből. Ezért saját elgondolásom inkább CROFT-éhoz áll közel.

Eszerint az „alany” konstrukciófüggetlen szemantikai megragadása helyett célszerűbb a „tranzitív aktív ige alanyáról”, a „passzív ige alanyáról”, az „intranszitiv ige alanyáról” stb. beszélni: egy adott hálózattípuson belül mindig teljesen egyértelmű lesz, hogy az alaktani vagy szórendi eszközzel megkülönböztetett alanyi kifejezés a jelenet konstruálásához miképpen járul hozzá. Például tranzitív aktív ige esetén a leginkább ágentív szereplő az alany (ideértve nemcsak a szoros értelemben vett Ágenset, hanem az Experienseket is, vö. DOWTY (1991)-ben a „Proto-Ágens” fogalmát), a szenvedő igealak mintázatában viszont a topikalitás szempontja kerekedik fölül.

Második lépésként megkísérelhetjük a konstrukciók fölötti általánosítások megfogalmazását, azonban enélkül is megvalósítható, hogy amit a hagyományos nyelvtan egységesen alanynak nevez, azt kognitív keretben konstrukciótípushoz kötött szimbolikus viszony(ok)ként értelmezzük. Megközelítő javaslatom szerint az alany kiválasztása az ágencia és a topikalitás szempontjának konstrukciófüggő rangsorolásán múlik, ahol topikalitás alatt most az *aboutness* szemantikai tulajdonságát értem, nem a szórendi helyzettel is jelölt topikot mint szimbolikus kategóriát. Például *Az ügyészek által elrendeltetett a meghallgatás* mondatban a meghallgatásról állítjuk azt, hogy elrendeltetett, noha ezt a mondat topik–komment tagolódása nem tükrözi.

Ákár a LANGACKER-i megoldást, akár annak alternatíváját fogadjuk el, az elmondottak alapján lehetségesnek tűnik, hogy az összes „alárendelő” viszonytípust (alanyi, tárgyi, határozói és jelzői viszonyok, illetve ezek fajtái) forma-jelentés párként közelítsük meg, tekintettel a prototípuselvre és a polisziémia, szinonímia érvényesülésére is (ezt részben már az MMNyR. megteszi, vö. TOMPA 1961: 554–555). A formák és a jelentések ideális egy-az-egyben megfelelésétől ugyanis nemcsak a szavak térnek el igen gyakran, hanem a jeltermészetűnek elemzett függőségi viszonyok is, vö. pl. a *-nAk* polisziemiáját (azonos jelölő, többféle jelentésviszony) vagy a *Kolozsvárott, Kolozsváron* alakok határozóragja közötti szinonimiát (különböző jelölők, hasonló jelentés – a stiláris értékbeli különbség mellett).

4.1.2. Mondatelemzés egy és több dimenzióban

Az előző részben javasoltak szerint a mondat elemi **szimbolikus egységek** és a közöttük fennálló **szimbolikus viszonyok** (formai jelöléssel asszociált jelentésviszonyok) hálózata. Utóbbiak közé felvettem az alanyi, tárgyi, határozói, jelzői szintagmákat is – nyitott kérdés azonban, hogy milyen további viszonyfogalmak bevezetésére lesz még szükség. Mindenesetre érdemes ezen a ponton megállni egy pillanatra, és egy szövegrészleten szemléltetni a hagyományos fogalomkészletben rejlő lehetőségeket, illetve annak korlátait.

(49) Teljes csendben, két évig húzódo tárgyalások után szenzációszámba menő kulturális hírről számolt be a napokban több hazai médium, illetve internetes portál. A világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából egy több mint ezer darabos kollekción vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum a fotográfus hagyatékát kezelő, New York-i székhelyű International Center of Photography-tól (ICP) még tavaly decemberben. A vételár a hírek szerint 835 ezer dollár volt. A megvásárolt gyűjteményt ezen a héten már ki is csomagolták Budapesten. A következőkben megismerhetik Capa igencsak kalandos életútját.

(http://mandiner.blog.hu/2009/02/22/robert_capa_hagyateka)

A példaszöveg elemzésére nagy mértékben alkalmasak az említett fogalmak. A szövegből többek között a következő szimbolikus viszonyokat lehet kigyűjteni:

- (50) a. alanyi alárendelés: *vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum*
b. tárgyi alárendelés: *hagyatékát kezelő; a gyűjteményt ki is csomagolták*
c. határozói alárendelés (kötelező bővítmény): *hírről számolt be*
d. határozói alárendelés (szabad bővítmény): *tárgyalások után számolt be*
e. minőségjelzői alárendelés: *teljes csendben*
f. birtokos jelzői alárendelés: *Capa életútját*

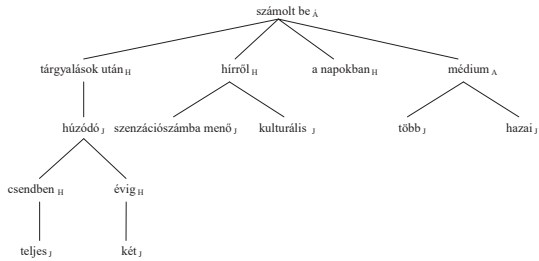
E viszonyok hálózattá kapcsolódnak össze – a függőségi nyelvtanok explicit „jólformáltsági” követelménnyé is teszik, hogy a mondat minden egyes eleme kapcsolódjon legalább egy másikhoz (*connectedness*, l. MEL'ČUK 1988: 23). Prototipikus tagmondatként azokat a hálózatrészeket tartjuk számon, amelyek egy állítmányt és annak közvetlen, illetve közvetett bővítményeit tartalmazták.

A függőségi viszonyok közül a továbbiakban összpontosítsunk az állítmány és közvetlen bővítményei kapcsolatrendszerére (DEME (1971) „mondatszintjére”), amelyet a hagyományos nyelvtan az alany, tárgy, határozó kategóriákkal jellemez. A példaszöveg is megerősíti, hogy a magyarban az e fogalmakkal megkülönböztetett jelentéviszonyokat az **alaktan** (l. (50a–c), illetve a **névutórendszer** (l. (50d)) teszi felismerhetővé. Az alanyi viszony jelölésében a preverbális szórend is kiegészítő szerephez jut, ha az alaktani kódolás hiányzik (vö. PLÉH (1998: 92) nyomán *A macskád kergeti a kutyád* mondatot, amelyben annak ellenére a *macskád*-at érezzük alanynak, hogy világról való tudásunk alapján ez az értelmezés kevésbé valószínű). A szövegben azonban e szerep nem érvényesül; az alanyi viszony alaktani jelölést kap, így az ige mögötti helyzet is feltűnően gyakori.

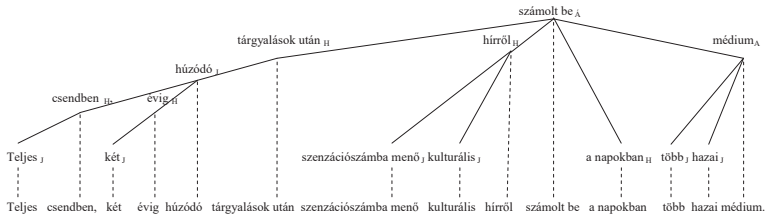
Az egyes mondatokat mint viszonyhálózatokat többféleképpen is ábrázolhatjuk gráffal. (51b) előnye (51a)-val szemben, hogy tükrözi a szórendet, bár – mint már korábban felhívtam rá a figyelmet – nem magyarázza azt.

(51) Teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után szenzációszámba menő kulturális hírről számolt be a napokban több hazai médium.

a.

b.

Mi hiányzik (51b)-ből is, hogyan kellene továbbfejleszteni? Az egyik lehetséges észrevétel, hogy az ágrajz nem tükrözi a **topik-komment határt**, amely pedig jelentésstanilag, a mondatfeldolgozás szempontjából, valamint prozódiaileg is jelentős. A *teljes csendben, két évig húzódo tárgyalások után* mondatszakasz – BRASSAI idézve – az inchoativumok közé sorolható, amelyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (BRASSAI 1860: 341). Bár a topik szerepű és helyzetű elemek megkapják a szokásos szó eleji hangsúlyukat, az első erősebb nyomaték a *szenzációszámba* szóra esik: itt kezdődik a „mondatzöm” vagy komment.

A topik részletesebb szórendi és szemantikai elemzése majd csak a disszertáció 4.5. részében vállalkozom; a gondolatmenet szempontjából most fontosabb az **igekötő és az ige sorrendjének** a problémája. (51b) ugyan tükrözi a mondat szórendjét, azonban semmilyen fogódzót nem ad arra nézve, hogy az igekötő miért követi az igét ahelyett, hogy megelőzné, azaz miért helytelen a (52)-es mondat.

(52) *Teljes csendben, két évig húzódo tárgyalások után szenzációszámba menő kulturális hírről beszámolt a napokban több hazai médium.

Mint a 2.1.2. rész példáiból is látszott, a fordított szórend szorosan összefügg egy-egy főhangsúlyos kifejezés megjelenésével az állítmány előtt. Az alábbiakban kissé leegyszerűsített mondatokkal szemléltetem mindezt.

(53) A napokban beszámolt a hírről több médium.

(54) a. MIRŐL számoltak be a médiumok?

b. SENZÁCIÓRÓL számoltak be a médiumok.

c. RITKÁN számolnak be hasonló szenzációról a médiumok.

(53)-at leginkább egy szöveg végén lehet elképzelni, ahol az olvasó már tisztában van vele, milyen hírről van szó, s az új információt az **igével leírt esemény**, azaz a beszámolás **megtör-**

ténte jelenti. (Bár a *beszámol* ige használatára ez aránylag kevésbé jellemző,³⁶ a szövegszerveződéskor gyakori mintázata, hogy azonos diskurzusreferenseket viszünk tovább – anaforikus láncokat működtetve –, miközben a tematikus progresszió újabb és újabb igék bevezetését igényli.)

Ezzel szemben a *MIRŐL*, a *SENZÁCIÓRÓL* és a *RITKÁN* kifejezések olyan értelmezési kontextusba helyezik az igei állítmányt, amelyben ez a – később még árnyalt – szerepe nem érvényesül: a mondat nem a beszámolási esemény megtörténtét profilálja. A 3.5. fejezet alapján mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy pl. (54a) jelentése szempontjából nem önmagában a kérdő névmási bővítmény vagy az igei állítmány az érdekes, hanem a **kettő közötti viszony**. Ha pedig helyesen tettük, hogy a szóalakok közötti viszonyokat forma-jelentés párokként értelmeztük (4.1.1.), akkor ebből a következő kettős hipotézis adódik:

(55) H1. A kérdő, azonosító, illetve negatív elemek sajátos – más elemektől megkülönböztethető – jelentésviszonyban állnak az állítmánnyal.

H2. Állítmány előtti helyzetük, illetve a fordított szórend szerepe az, hogy ezt a sajátos jelentésviszonyt kódolják, interszjektív felismerhetővé tegyék.

H1-et és H2-t egy mondatban is összegezhethetjük: a „fókuszált” kifejezéstípusokat az szervezi egy kategóriába (vö. a 2.2.3.1. részben felvetett problémát), hogy sajátos **szimbolikus viszony** fűzi őket az állítmányhoz.

Ez azonban a modell kibővítését teszi szükségessé, ugyanis pl. a *RITKÁN* az ige gyakorisági határozója, amely szintén szimbolikus viszony (ezt formai oldalon a poliszém *-n* határozórag jelöli egy erősen lexikalizálódott szóalakban). Ha tehát most egy ettől független második szempontból is osztályozni akarjuk a *RITKÁN* szimbolikus viszonyát az igéhez, akkor ez egy többdimenziós rendszerezéshez vezet: az állítmány bővítményeit az alaptaghoz való viszonyukban immár nem csak egy, hanem legalább két szempontból kell jellemeznünk.

Az elemzés elméleti megalapozását DEBUSMANN et al. (2004)-re hivatkozva végezhetjük el. A szerzők egy olyan, XDG-nek (*Extensible Dependency Grammar*) nevezett formalizmust javasolnak, amely lehetővé teszi egy hálózat viszonyrendszerének több különálló dimenzióban, önálló gráfokkal történő leírását:

³⁶ A google keresőprogram 2010. szept. 1-én 157,000 találatot adott a *beszámolt* alakra, míg 292,000 találatot a „számolt be” sorrendre. Ez alapján fókuszváro igének lehet tekinteni, szemben pl. az *elmond*-dal (*elmonda*: 3,650,000 előfordulás, *monda* el: 281,000 találat).

- (56) Egy XDG nyelvtan megengedi, hogy a nyelvi szerkezetet több leírási *dimenzió* mentén jellemezzük. Mindegyik dimenzió egy önálló gráfot tartalmaz, de ezek a gráfok ugyanazon csomóponthalmazon osztoznak. E dimenziókat a szótári tételek szinkronizálják azáltal, hogy egy-egy csomópont tulajdonságait egyszerre specifikálják valamennyi dimenzióban.³⁷

(DEBUSMANN et al. 2004: 2, kiemelés az eredetiben)

Mondatszerkezeti modellem második kulcsfogalma – a szimbolikus viszony után – a **dimenzió**, amely módot ad az állítmány bővíténeinek több szempontú elemzésére az alaptaghoz való viszonyuk szerint.³⁸ A 4.2. rész fő feladata éppen az lesz, hogy az ehhez szükséges fogalomképzetet kidolgozza, építve a szakirodalom (benne a 19. századi úttörők) eredményeire. Mindenekelőtt azonban az állítmány értelmezésére kell különös figyelmet fordítani, mivel a bővíténekek jelentésvizonyait csak hozzá képest fogjuk tudni meghatározni. Erre az alábbi alfejezet tesz kísérletet.

4.1.3. Az (igei) állítmány mint sematikus mondategész

Ami a fő irányokat illeti, az állítmány szerepű finit igről kétféleképpen lehet gondolkodni.

Az egyik lehetőség, hogy **rész-egész viszonyt** tételezünk fel közte és a teljes mondat között, azaz a finit igt és a mondatot különböző típusú nyelvi objektumoknak gondoljuk. Jó példa erre a klasszikus generatív megközelítés, amely az igt V-nek, a mondatot S-nek kategori-

³⁷ „An XDG grammar allows the characterization of linguistic structure along several *dimensions* of description. Each dimension contains a separate graph, but all these graphs share the same set of nodes. Lexicon entries synchronize dimensions by specifying the properties of a node on all dimensions at once.”

³⁸ A tág értelemben vett generatív irányzatban belül a Lexikai-Funkcionális Grammatika követ hasonló gyakorlatot: egyazon mondatához többféle szerkezetet is rendel, amelyek párhuzamos, eltérő szempontú jellemzést adnak róla. Fontos különbség viszont, hogy az LFG különböző reprezentációi nem a függőségi nyelvtan módszerét tükrözik. Például a c-struktúra összetevős szerkezeti elemzést ad, az f-struktúra pedig a mondatrészviszonyokat attribútumérték mátrix formájában fejezi ki. Ami a funkcionális irányzatot illeti, HALLIDAY-t kell megemlítenünk, aki szerint „a tagmondat összetett entitás. A szerkezete nem egy, hanem három dimenzióból áll, és mindegyikük önálló jelentést képez. Ezeket 'a mondat mint üzenet', 'a mondat mint közlés' és 'a mondat mint reprezentáció' dimenziójának neveztem el” („the clause is a composite entity. It is constituted not of one dimension of structure but of three, and each of the three construes a distinctive meaning. I have labelled these 'clause as message', 'clause as exchange' and 'clause as representation'”, HALLIDAY 1994: 35). Azonban a formai szerveződést ő sem függőségi, hanem összetevős szerkezettel modellálja; a szintagmatikus viszonyok helyett a különböző „rangú” egységekre és paradigmatis viszonyaikra összpontosít.

zálta.³⁹ E megközelítés háttérében A SZERKEZET ÉPÜLET metaforát fedezhetjük fel (l. a 2.2.2. és a 3.5. részeket): a finit ige építőkocka, amelyet további építőkockákkal kell összeépíteni ahhoz, hogy egy szerkezetileg teljes és funkcióját betöltő mondatot kapjunk.

A másik lehetőség, hogy **egész-egész** viszonyt állapítunk meg a kettő között, azaz azt valljuk, hogy a finit ige úgy viszonyul a mondathoz, mint sematikus egész egy kidolgozottabb egészhez. Ez esetben A SZERKEZET ORGANIZMUS metafora szerint az igei állítmányt „magmondatnak” látjuk, mivel embriószerűen magában hordoz egy teljes tagmondatnyi információt. Magam ez utóbbi elemzési lehetőséget választom, amit egyrészt a magyar nyelv tipológiai sajátosságai indokolnak (a finit ige formai és funkcionális összetettsége az agglutináció révén), másrészt a függőségi nyelvtan és a funkcionális kognitív nyelvészet háttérfeltevései, amelyek összehangolására törekszem.

Az alábbiakban előbb elméleti síkon tárgyalom, hogy ezen irányzatok miként alapozzák meg az állítmány sematikus mondategésként (magmondatként) való kezelését (4.1.3.1.), majd részletesen érvelek a javasolt elemzés mellett (4.1.3.2.).

4.1.3.1. Elméleti megalapozás

Ami a függőségi nyelvtani szakirodalmat illeti, MEL'ČUK gondolatával lehet kezdeni, aki a gyökércsomópont (*root node*) fogalmát a következőképpen vezeti be.

(57) [E]gy szintaktikai szerkezetnek tartalmaznia kell pontosan egy olyan csomópontot, amely nincs egyetlen másiknak sem alárendelve; ezt az egyedi kormányozatlan csomópontot felső vagy gyökércsomópontnak nevezzük. [...] Ez az előírás abból a tényből fakad, hogy elvileg egy természetes nyelvi mondat redukálható egyetlen szóra (bár ez nem teljesül bármely nyelv bármely mondatára). Az angolban csak a felszólító mondatokra érvényes

³⁹ Az újabb megközelítés az S szimbólumot kiküszöböli, és a mondatot funkcionális fejkategóriák projekciójaként értelmezi (IP, CP). Ez egyúttal lehetővé teszi azt az elemzési lehetőséget is, hogy – mivel az I és C fejek a D-vel ellentétben igei természetű funkcionális kategóriák – végső soron a mondatot is az ige „kiterjesztett projekciójának” (*extended projection*) lehessen tekinteni (vö. GRIMSHAW 2000).

ez (*Go!* 'Menj!'), de számos nyelvben (az oroszban, a spanyolban és a japánban többek között) az egyszavas teljes mondat gyakori jelenség.⁴⁰

(MEL'ČUK 1988: 23)

Az egyszavas mondatok egyfelől empirikus érvet szolgáltatnak az **egyetlen** gyökérsomópontot tartalmazó szerkezetek mellett (szemben az olyan nézetekkel, amelyek alany és állítmány egyenrangúságát hirdetik⁴¹). Másfelől viszont az ilyen mondatok lehetőségét mintegy meg is jósolja a függőségi elemzés, hiszen az alárendelő viszonyok természetes (bár nem szükségszerű) velejárója, hogy a bővítmény adott esetben elhagyható lehet, míg az alaptag – az ellipsisz eseteit leszámítva – kötelező (vö. ZWICKY 1985). S mint ahogy az alany nem szűnik meg alany lenni attól, ha jelzői bővítményét elhagyjuk, úgy az állítmány is képes lehet betölteni állítmányi funkcióját kitett alanya, tárgya és határozói nélkül – e funkció pedig (ha nem matematikai, hanem kognitív/kommunikatív értelemben vesszük) aligha jelenthet mást, mint hogy sematikus mondat szereppel rendelkezik.

Egy orosz nyelvésznek valószínűleg könnyebb felfigyelnie az egyszavas mondatok jelenségére és ennek elméleti implikációira, mint egy angolnak, hiszen – mint MEL'ČUK is utal rá – az angol kijelentő mondatok részrendszerében a ragozott igének konvencionálisan nincs mondat értéke. Ennek ellenére a függőségi nyelvtan angol teoretikusa, HUDSON is egy olyan tulajdonságot rendel a finit igéhez, amelyet a rész–egész viszonyban gondolkodók kizárólag a mondat szintjéhez tudnának kötni.

- (58) [a finit ige jelentése] tartalmazza az ILLOKÚCIÓS ERŐT, amely eligazítja a hallgatót; ily módon ha azt mondom neked, *Bill has died* 'Vili meghalt', akkor tudod, hogy ez Vili egy új tulajdonsága, amelynek memóriához való hozzáadására kérlek. [...] Hasonlóképp,

⁴⁰ „[A] syntactic structure must contain exactly one node that does not depend on another node; this unique non-governed node is called the top node, or root. [...] This condition follows from the fact that, in principle, a natural sentence can be reduced to just one word (this is not true of any sentence in any language). In English this is only possible with imperatives (*Go!*), but in many languages (Russian, Spanish, Japanese, to name a few) a one-word complete sentence is a regular phenomenon.”

⁴¹ A magyar szakirodalomban sokáig a „dualista” megközelítés dominált (vö. az MMNyR. és az MMNy. megoldását), ezzel szemben DEME (1971) képviselte a kisebbségi álláspontot. KESZLER szerk. (2000) egyik fő újítása, hogy alany és állítmány viszonyát egységesen alárendelőnek, nem pedig hozzárendelőnek tekinti. ELEKFI (1966, 2002, 2004) viszont az állítmánytípusok differenciált elemzését tartja célszerűnek – ez majd a 4.3. fejezetben kerül figyelmünk középpontjába. A kérdés áttekintéséhez vö. HUSZÁR (1979) és LACZKÓ (2001) munkáit.

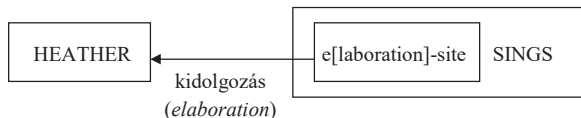
a *Has Bill died?* 'Meghalt-e Vili?' és a *Remember me!* 'Emlékezz rám!' finit igéi a kérdés, illetve a parancs illokúciós erejét hordozzák.⁴²

(HUDSON 2010: 264, kiemelés az eredetiben)

HUDSON modelljére, a *Word Grammar*-re – mint neve is mutatja – erős lexikalizmus jellemző: a „nyelvtan” (azaz a beszélő nyelvtudása) e keretben nem más, mint a szavak tulajdonságaira (használati lehetőségeire) vonatkozó tudás. Ily módon a mondat mondatszerúségét is végső soron szóosztályok használati lehetőségeiből kell levezetni. E nézőpontból nem meglepő, hogy HUDSON a finit (segéd)igéknek tulajdonítja az illokúciós erőt, ezáltal megkülönböztetve őket többek között a fővevektől – pl. a *Bill* tulajdonnévtől, amely semleges kontextusban (különösen beszélgetés nyitó fordulójaként) nem elegendő a hallgató eligazítására.

Térjünk át ezek után a finit ige magmondatként való értelmezésének kognitív nyelvészeti megalapozására. A kiindulópont ezúttal a *Heather sings* 'Heather énekel' mondat szemantikai szerkezetének elemzése lesz CROFT–CRUSE (2004: 281)-ben, LANGACKER (pl. 1987: 304) elgondolása szerint. E szerkezet sematikus leképezését az alábbi ábra nyújtja:

(59)

Mint CROFT és CRUSE (2004: 281) írják, az ábra azt fejezi ki, hogy „a *sings* 'énekel' szemantikai szerkezete alstruktúráként magában foglal egy sematikus énekest”.⁴³ Az alanyi vonzat *Heather* szerepe pedig az, hogy **kidolgozza**, azaz pontosabban kifejezze ezt az alstruktúrát. Számunkra ennek az a jelentősége, hogy a *sings* 'énekel' eszerint nem pusztán rész–egész viszonyban áll a teljes mondattal, hanem egész–egész viszonyban: sematikus tartalmazza mindazt az információt (itt: az esemény típusa, a jelen idő és a kijelentő illokúciós erő mellett az E/3. alany jelenlétét is), amelyet a teljes mondat fejt ki részletesen.

⁴² „[The meaning of finite verbs] includes what is called an ILLOCUTIONARY FORCE which guides the listener; so if I say to you *Bill has died*, you know that this is a new property of Bill that I am inviting you to add to your memory. [...] Similarly, the finite verbs in *Has Bill died?* and *Remember me!* each carry the illocutionary force for a question and a command.”

⁴³ „[T]he semantic structure for *sings* includes a schematic singer as a substructure.”

Az elemzésnek nem mond ellent, hogy az angol kijelentő mondatokban kötelező az alany analitikus kidolgozása: a finit ígét ebben a részrendszerben is magmondatnak lehet tekinteni. Mindössze arról van szó, hogy e magmondat mindaddig afunkcionális (mivel – történeti folyamatok eredményeként – nem éri el a minimálisan elvárt és a nyelv konvencióiban is rögzített specifikussági küszöböt⁴⁴), ameddig alanyi és szükség esetén egyéb alstrukturáit a közvetlen nyelvi kontextusban nem dolgozzuk ki. Mint alább látni fogjuk, a magyar igei állítmányokra jóval nagyobb fokú önállóság jellemző, így magmondat értékük nemcsak nyelvészri rekonstrukcióval, hanem közvetlen megfigyeléssel is belátható.

4.1.3.2. Érvek a magyar igei állítmány mondatértékűsége mellett

A magyarban messzemenően teljesül az a lehetőség – vö. MEL'ČUK fenti szövegrészletét –, hogy egyetlen ragozott igealak is teljes tagmondatot alkothat, akár a kijelentő mondatok részrendszerében is.

Erre már BRASSAI igen érzékletes példákkal világít rá:

- (60) [Az ige] maga magában képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek meg urok nélkül. *Esik, havazik, villámlik, dörög, kiabálnak, muzsikálnak, egyél, szaladj* sat. mindnyájan magukra egészen megmondják a mit a mondó akar. A halló pedig nem szükség hogy kiegészítse, valamit hozzátegyen, mással felcserélje, hanem rögtön és teljesen az a képzet támad benne, a mit a mondó szándékolt ébreszteni. Mikor azt mondja nekem valaki: *esik*, az eső egész jelensége, az ég beborúlta, a cseppek hullása, a föld megnedvesedése, egész teljességében oly élénkségekben megjelen képzelődésben látatlanul is, hogy egy Vörösmarty vagy Arany költői leírása se tehetné különben. E szóban: *kiabálnak*, a tátott szájak, a levegő s ez által

⁴⁴ Itt elsősorban a szám- és személyjelölés követelményére gondolok, amely a kijelentő mondat részrendszerében döntő tényező – a defektív paradigmájú felszólító mondatokéval szemben –, és amelynek az angol ige csak nagyon korlátozottan tud eleget tenni, hiszen a produktív mintázatban egyedül az E/3. jelen idejű alak különbözik a többitől. Az időjárásigék körében a személyjelölés igényére természetesen nem hivatkozhatunk, hanem analogikus hatásokkal kell számolni (vö. pl. JESPERSEN 1924: 26; HAVAS (2007: 64) ezt „kényszeres alanyosításnak” nevezi). Visszatérve a legalább egy argumentumú igékre, a névmási alany megjelenésének igényét erősíti a nemek megkülönböztetése (*he* vs. *she*), hiszen ez olyan információt jelent, amelynek kifejezésére nincs szintetikus, az ige alakntani felépítésével összefüggő megoldás.

a halló idegei megrezzenése, maga a hang, mind bé vannak foglalva, és így cselekvény, alany és tárgy összeolvadva keltik egyetlen szóban a kívánt képet.

(BRASSAI 1863: 11)

A finit igék (potenciális) mondatértékűsége mellett az egyik legtermészetesebb érvet az **idő-járásigék** nyújtják, amelyek közül Brassai is előszeretettel idéz (*esik, havazik, villámlik, dörög*). Az előző alfejezet nyomán ezt azzal magyarázhatjuk, hogy ezeknek az igéknek nincs olyan alstruktúrájuk, amelyet kötelezően ki kellene dolgozni, hiszen az általuk leírt események nem rendelkeznek inherens szereplőkkel (szemben az énekléssel), inkább csak külső körülményeiket lehet pontosabban meghatározni (pl. *Tegnap az egész országban havazott*).

Ennél is érdekesebb, hogy az **egy- vagy többargumentumú igék** sem igénylik kötelezően a vonzatuk analitikus kidolgozását („*pro drop*”), mivel adott kontextusban elegendő az igei morfológia biztosította sematikus jelölés:

- (61) a. Énekel.
- b. Kiabálnak.
- c. Felhívja.
- d. Odaadom.

A (61a) mondathoz olyan beszédhelyzetet kell elképzelnünk, amelyben a nyelvi vagy szituációs kontextusból hozzáférhető (a beszédpartnerek közös figyelmi keretének fókuszában van) a referenciális jelenet szereplője. Ilyen kontextust teremthet meg például a (62) alatti eldöntendő kérdés vagy a (63)-ban leírt eseménysor.

(62) A: – Mivel keresi a kenyerét a húgod? B: – Énekel.

(63) [A szülő és kisgyermek a kertben felfigyel egy énekesmadárra. A szülő odafordul a gyermekéhez:] Hallod? Énekel.

(61b)-ben a T/3. igealak többféle olvasatot megenged: vagy – az előző példához hasonlóan – a kontextusból azonosíthatók a kiabáló személyek, vagy a beszélő nem ítéli relevánsnak kilétüket,

a figyelem magára a zajra összpontosul. Utóbbi esetet szokás a határozatlan alany megvalósulásaként értelmezni. (61c) azt mutatja meg, hogy a határozott igeragozásnak köszönhetően az igealak a tárgyi referens hozzáférhetőségére is utalni tud. Ahogy BRASSAI (1863: 11) fogalmaz: ilyenkor „cselekvény, alany és tárgy összeolvadva keltik egyetlen szóban a kívánt képet”. Végül (61d) arra példa, hogy a magyarban akár három argumentum is kifejeződhet egyetlen igealakban: az *odaadom* személyragja az alanyra és a tárgyra utal (‘én’, ‘ezt’), az irányjelentésű igeikötő pedig (a Beneficienst helyként konceptualizálva) a részeshatározónak felel meg (‘neked’).

Természetesen a (61) alatti mondatok helyett a beszélőnek arra is lehetősége van, hogy analitikusan kidolgozza az esemény egyes szereplőit és/vagy körülményeit: *Énekel egy kamara-kórusban, Kiabálnak a tüntetők, Zsuzsi esténként felhívja Marit, Mindjárt odaadom neked a könyvet*. Ezekről azt mondhatjuk, hogy a (61)-ben látott sematikus pozitív kijelentő mondatoktól (**protoállításoktól**; l. majd a 4.2.1. részt) csak specifikusságuk fokában különböznek, amely a konstruálás egyik fő dimenziója (l. 3.3.).

A kidolgozás foka és a beszélőpartnernek közös aktivált tudása fordítottan arányos: egy adott kontextusban minél több közös ismeretre hagyatkozhat beszélő és hallgató, annál kevesebbet kell kifejtetté tenni.⁴⁵ E jelenség magyarázatában – versengő vagy egymást kiegészítő megközelítések alkalmazásával – hivatkozhatunk pl. GRICE (1975/1997: 217) maximáira, a relevanciaelméletre (SPERBER–WILSON 1986), valamint a beszélőpartnernek közötti adaptációnak a közlésben betöltött szerepére is. A kognitív szakirodalomból LANGACKER (1977) azon megfogalmazását idézhetjük fel, miszerint a kommunikációban a „szignál egyszerűségére” (a lehető legkisebb erőfeszítésre) és „perceptuális optimalitásra” törekszünk egyszerre, e két – a beszélő, illetve a hallgató érdekét érvényesítő – szempontnak szerzünk érvenyt. Végül egy kimondottan a szintaktikai vonzatok megjelenésére vonatkozó univerzális pragmatikai elvet is érdemes felidézni (GOLDBERG 2006: 190): „a mondatban kifejezett esemény minden olyan szemantikai résztvevőjét, amely releváns és a kontextusból nem azonosítható, nyíltan jelezni kell”.⁴⁶ Utóbbi összhangban áll az eddig elmondottakkal, hiszen azt jósolja, hogy a szintaktikai vonzatok elhagyását a relevanciájuk és a kontextusból való azonosíthatóságuk befolyásolja. Az elemzett példák megmutatták, hogy a magyarban is azon esetekben maradhat el az esemény egy résztvevőjének anali-

⁴⁵ Mivel a kontextus nem *a priori* létezik, hanem részben a megnyilatkozás teremt meg (l. TÁTRAI 2004: 489), az összefüggés fordítva is áll: a kifejtettség alacsony foka azt jelzi a hallgatónak, hogy a beszélő képesnek tartja a referensek azonosítására, bár előfordulhat, hogy ehhez nagyobb erőfeszítésre van szükség.

⁴⁶ „Any semantic participants in the event being conveyed that are relevant and non-recoverable from context must be overtly indicated.”

tikus kidolgozása, ha nem releváns (vö. az T/3. határozatlan alany használatát) vagy ha hozzáférhető a hallgató számára.⁴⁷

Egy további érv a magyar finit igealakok mondatértékűsége mellett, hogy több kontextusban is funkcionálisan egyenértékűek az *igen* mondatszóval. Például a *Felhívja Zsuzsi Marit?* eldöntendő kérdésre az alábbi módokon adhatunk pozitív választ, a kidolgozás egyre kisebb (a redukció egyre nagyobb) fokával élve.

(64) a. Felhívja Zsuzsi Marit.

b. Felhívja.

c. Fel.

d. Igen.

Ennél valamivel meglepőbb, hogy az (65)-höz hasonló, kontrasztív topikos mondatokban is egyenértékű a finit ige és a mondatszó:

(65) a. Klárit nem hívja fel Zsuzsi, Marit viszont {igen / felhívja}.

Mivel az *igen*-t egyértelműen sematikus pozitív kijelentő mondatnak lehet elemezni, e funkcionális egyenértékűség arra utal, hogy alapértelmezés szerint hasonló funkciót töltenek be a finit igealakok is.

A magyar igei állítmányok mondatértékűsége mellett mindeddig szinkrón érveket hoztam fel. A funkcionális kognitív nyelvészet azonban nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a diakrón szempont elméletileg és módszertanilag sem választható el élesen a szinkrónról. A beszélők nyelvtudása e szemléletmód szerint nem statikus rendszer, hanem állandóan ki van téve a használati események (*usage events*) hatásának, a beszélők és a hallgatók „egyezkedésének” (*negotiation*, vö. HOPPER (1987) „emergens nyelvtan”-konceptióját), ami társadalmi és történeti léptékben komplex, de rendszerszerűen leírható változásokat eredményez (vö. a grammatikalizáció-kutatás eredményeit). A nyelv hálózati modelljének keretében megfogalmazva: a mai

⁴⁷ GOLDBERG magyarázata pontosításra szorul: a résztvevők jelzése nem vagy-vagy alapon dől el (valamit vagy jelzünk vagy nem jelzünk), hanem fokozatiság kérdése. A kizárólag alaktani (pl. személyraggal való) jelzés is nyílt jelzés, de sematikusabb, mint a szintaktikai, és ez ikonikus összefüggésben áll azzal, hogy az érintett résztvevő kevésbé releváns vagy könnyebben hozzáférhető.

magyar felnőtt beszélők nyelvtudását képező hálózatoknak hosszú előtörténetük van mind ontogenetikusan, mind filogenetikusan szinten. Ez pedig – adottnak véve, hogy a legalapvetőbb közlési igények már a kezdetektől jelentkezők – azt valószínűsíti, hogy a bonyolultabb hálózatformák megőriznek valamit előzményeikből; lehetnek olyan részleteik, amelyek egy korábbi hálózatforma emlékére utalnak (l. IMRÉNYI 2009a: 356). A következőkben e megközelítésre hozok szakirodalmi példát előbb a nyelvtörténet, majd a nyelvelsajátítás témaköréből.

Elsőként HAVAS FERENC TŐL idézek:

(66) A *verbum finitum* [...] ősi jelenség. Voltaképpen nem egyéb, mint egy ősi mondat, amelyben az igei jelentés képviseli a predikativitást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon. A névmás a legősibb névszói szófaj, s – téves képzeteket sugalló elnevezése ellenére – voltaképpen nem ő helyettesíti a főnevet, hanem ellenkezőleg. Szigorúan történeti szempontból olyan mondatban, mint a *kutyák ugatnak*, nem – ahogyan közönségesen véljük – az igei állítmány van egyeztetve az alánnyal, hanem éppenséggel fordítva áll a dolog. Az *ugatnak* agglutinálódott névmásai révén – tehát ősi alakulatként – már tartalmazza a 3. személyű alanyt és a többes számot (*-n* és *-k*), a *kutyák* ezt tulajdonképpen csak értelmezi, konkretizálja. Így *verbum finitum* esetén történetileg a legegyszerűbb „tőmondat” is alárendelő (pontosabb lenne azt mondani: fölérendelő) szerkezetű: magva egy ősi mondat, amelyet körülölel es magába foglal a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája.

(HAVAS 2003: 17)

Bár HAVAS hangsúlyozza, hogy elemzése „szigorúan történeti” szempontot követ, más helyütt általános érvénnyel megjegyzi, hogy „a dolog az, amivé lett” (személyes közlés). Ily módon a javaslat indokolt kiterjesztésének tűnik, ha a mai magyar nyelvben is úgy elemezzük *A kutyák ugatnak* mondatot, mint amely – önhasonló hálózatként⁴⁸ – egy sematikus pozitív kijelentő mondatot, „protoállítást” (l. IMRÉNYI 2009a) tartalmaz (*ugatnak*), az *a kutyák* kifejezés szerepét pedig abban látjuk, hogy értelmezzé, konkretizálja, illetve (szerencsésebb terminussal) kidolgozza a protoállítással előhívott jelenet résztvevőjét.

⁴⁸ A matematikában azon objektumok számitanak önhasonlónak, amelyek egy vagy több része teljesen vagy megközelítőleg hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint az objektum egésze. Az élővilágban ilyen például a páfrány szerkezete.

HAVAS elemzésének lényeges mozzanata, hogy – történeti érvek alapján – megfordítja az alany–állítmány egyeztetés irányát, a nominális szintagma névmási eredetű alaktani kifejezésének tulajdonítva elsőbbséget. A nyelvelsajátítás kutatásában WÉBER (2009) szintén az ige prioritását hangsúlyozza az állítmány és a tárgy közötti határozottságbeli egyeztetés kapcsán:

- (67) Jancsi kitett tárgyak és a nála ekkor még meg sem jelent határozott névelő fogódzója nélkül kezdte használni az ún. „határozott tárgyas” ragozást. Kimutattam, a gyermeknél nem határozott tárgyak „váltották k” ezt a ragozást, hanem fordított logikával, ezzel a ragozású igealakkal referált az anyával közösen értelmezhető tárgyakra a beszédhelyzetben.

(WÉBER 2009: 4)

WÉBER észrevétele illeszkedik ahhoz az általános megfigyeléshez, hogy a gyermekek korai egyszavas megnyilatkozásaikkal nem csupán a szavak mint izolált nyelvi egységek kiejtését gyakorolják, hanem teljes értékű beszédaktusokat igyekeznek végrehajtani, azaz **holofrázisokat** használnak (vö. TOMASELLO 2003). A magyar igei állítmány sematikus mondat funkciója tekinthető tehát úgy is, mint az „egy szó : egy mondat” elv felnőtt nyelvi maradványa egy kitüntetett szóosztály esetében. Míg a főnevek mondatértékű használata (pl. *Labda* 'Add ide a labdát' értelemben) idővel visszaszorul, addig az igeik egyfajta folyamatosságot képviselnek, megkönnyítve az újabb tudáselemek beépülését.

Természetesen a nyelvtörténet korai szakasza és a nyelvelsajátítás analógiájának vannak korlátai, így a finit ige „ősi mondatként” és a gyermeknyelvből továbbélő holofrázisként való értelmezése között hiba volna szoros összefüggést látni (pl. a személyrag névmási előzménye még feltehetően önálló szó volt, a rekonstruált „ősi mondatot” már csak ezért sem hozhatjuk párhuzamba az egyszavas megnyilatkozásokkal). Ennek ellenére úgy gondolom, hogy más-más oldalról mind HAVAS, mind WÉBER megfigyelései támogatják javaslatomat, amely szerint a finit igeik magmondatnak tekinthetők – még akkor is, ha legtöbbször körülvézi őket „a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája”.

Összefoglalásul: ebben a fejezetben amellet érveltem, hogy a magyar igei állítmányok alapértelmezés szerint sematikus mondategésznek (magmondatnak) elemezhetők, mivel olyan komplex, nyelviileg kódolt fogalmi szerkezetük van, amely egy tagmondatnyi információ kifeje-

zésére is alkalmassá teszi őket (vö. BRASSAI szövegrészletét). Mint láthattuk, az időjárásigék ilyen használata abból fakad, hogy az általuk kifejezett eseményeknek nincs inherens szereplőjük; az egy- vagy többargumentumú igék önálló mondatértékű használatát pedig a szereplők/körülmények relevanciája, illetve kontextusból való azonosíthatósága befolyásolja (vö. GOLDBERG univerzális pragmatikai elvét). A mondatértékűséget azonban nem korlátoztam azokra az esetekre, amikor ténylegesen önálló mondatként szerepel a finit igealak: elemzésem szerint a komplexebb igei alapú szerkezetek is az állítmány mint magmondat köré épülnek ki. A 4.2. rész feladata egyrészt a mindeddig csak informálisan bevezetett protoállítás fogalmának tisztázása, majd a protoállításhoz fűződő, szórendi és prozódiai eszközökkel kódolt jelentésvizonyok megkülönböztetése, végül pedig a felszólító mondat és egyéb konstrukciók tárgyalása.

4.2. A protoállítás és közvetlen bővítései

4.2.1. A protoállítás fogalma

Az előző rész fő üzenete röviden úgy hangzik, hogy a magyar igei állítmány funkcionális értelemben nem **mondatrész**, hanem sematikus **mondatégesz**. Ha pedig így van, akkor olyan tulajdonságokat is hozzá kell rendelnünk, mint az illokúció (kijelentő vagy más funkció, vö. HUDSON (58)-ban idézett gondolatát) és a polaritás (pozitív vagy negatív). Természetesen maga az állítmány nem lehet képes mindenféle mondatípus önálló kifejezésére: például kiegészítendő kérdést nem tehetünk fel kérdő névmási bővítéssel, a tagadó mondatoknak pedig a magyarban nélkülözhetetlen eleme a tagadószó.⁴⁹ Ebből az következik, hogy az igei állítmány csak az **alapértelmezést** adhatja meg, illetve jelezheti – pl. szórendi, prozódiai eszközökkel – az alapértelmezéstől való eltérés tényét. Az eltérés mikéntjének jelzése gyakran már a bővítések, módosító elemek feladata.

A protoállítás fogalma azt rögzíti, hogy az igei állítmányt alapértelmezés szerint egy **sematikus pozitív kijelentő mondatnak** tekintem. A pozitív polaritás melletti döntés aligha szorul részletes magyarázatra. A tagadó mondat mindig egy pozitívval a tagadása, így fogalmilag és szerkezetileg is utóbbira épül, míg fordítva ez a viszony nem áll fenn: furcsa volna a

⁴⁹ Más nyelvek tagadó igékkel élnek (pl. a finn), a tagadószó és az ige kapcsolatából származó, lexikalizált alakokat tartalmaznak (pl. latin *nolo* 'nem akarok' < *non* 'nem' + *volo* 'akarok'; történetileg ide tartozik a magyar *nincs* is), vagy szuffixummal fejezik ki a tagadást (pl. japán *-en* végződés: *wakarimas* 'értem', *wakarimasen* 'nem értem').

Zsuzsi tegnap felhívta Marit mondatot a *Nem igaz, hogy Zsuzsi tegnap nem hívta fel Marit-ra* visszavezetni. (Az angol az ilyesfajta asszertív jelentést a hangsúly és a szórend szempontjából jelölt megoldással fejezi ki: *Susan DID invite Mary yesterday.*)

A kijelentő funkció központi szerepét GIVÓN (2001) az alábbi két disztribúciós tényről indokolja:

(68) **Típus-diverzitás:** A kijelentő mondatok részrendszerében találjuk a szemantikai, illetve pragmatikai funkciót kódoló nyelvi eszközök legszélesebb körét. A nem-kijelentő mondatokra ehhez képest korlátozottabb morfoszintaxis jellemző. [⁵⁰]

Szövegbeli gyakoriság: Egyes diskurzusfajtákban legalábbis, mint például a mindennapi társalgás és az elbeszélés, a kijelentő mondatok a leggyakoribbak.⁵¹

(GIVÓN 2001: 287)

Ezek a megfigyelések (a típusgyakoriság és a példánygyakoriság fogalmának mondat szintű alkalmazását nyújtva) azért motiválják a kijelentő funkció elsődlegességét, mert feltehető, hogy a feldolgozás akkor a leggazdaságosabb, ha a leggyakoribb funkciónak nincs külön jelölője. Ugyanakkor a gyakoriság kvantitatív szempontját nem célszerű végső magyarázó elvnek tekinteni, hanem kvalitatív indoklásra is szükség van. Ehhez LANGACKER (2010) tanulmányát hívom segítségül, amely a kijelentő mondat alapértelmezett (nála: *baseline*) értékét abból származtatja, hogy a hallgatótól csak elemi figyelmi/értelmezői műveletet igényel, és **fogalmi komplexitása** kisebb, mint a hozzá képest derivatív kérdő vagy tagadó mondatoké. Hasonlóan vélekedik CROFT (1994: 473) is: szerinte „a kijelentőtől a kérdő mondatig terjedő kontinuum azt tükrözi, hogy a hallgatónak mennyire kell részt vennie a közös tudáshoz való hozzáadásban”.⁵²

A protoállítást **szimbolikus** és a **prototípuselv szerint szerveződő** kategóriának tekintem. Szemantikai pólusához egy eseménytípus (LANGACKERNél: folyamattípus)⁵³ profilálásán túl

⁵⁰ Itt arra érdemes gondolni például, hogy az igeidő-jelölés a kijelentő mondatok részrendszerében a legkiterjedtebb, míg például múlt idejű felszólításokkal nem találkozunk.

⁵¹ „**Type diversity:** The widest array of grammatical devices that code semantic and pragmatic function are found in declarative clauses. Non-declaratives by comparison tend to display a smaller sub-set of morpho-syntax. **Text frequency:** At least in some types of discourse, such as everyday conversation and narrative, declarative clauses predominate in terms of text frequency.”

⁵² „The continuum from declarative to interrogative reflects the degree of overt hearer involvement in the goal of adding to shared knowledge”.

⁵³ Esemény- vagy folyamattípus alatt itt nem elvont típusokat értek (pl. állapotváltozás), hanem a vizsgált nyelvből lexikalizálódott, azaz konkrét igék fogalmi szerkezetéhez kötődő jelentéseket. Ahogyan LANGACKER (2010: 12)

a kijelentő beszédselekvés-érték és a pozitív polaritás tartozhat, valamint az idő, az aspektus és a modalitás (TAM), illetve egyes résztvevők és körülmények sematikus jelölése. A kategória prototípusa egy esemény lezajlásáról tett (múlt vagy jelen idejű) állítás, totális szemléletben (PÉTER 2008), tényként kifejezve. Formai oldalon a prototipikus megvalósulás egyetlen, morfológiailag komplex szóalak (jellemzően igekötős ige), de protoállitásnak tekintem azokat az összetett kifejezéseket is (pl. puszta főnévi igemódosító + ige, igekötő + segédige + főnévi igenév), amelyek fogalmi szerkezete a lexikalizálódott formákéhoz hasonló, és gyakran egyetlen fonológiai szót képviselnek. Ily módon nemcsak a *felhívja* fog protoállitásnak minősülni, hanem a *rendőrt hív, fűt vág, moziba megy* (amennyiben egy-egy intézményesült cselekvést írnak le, vö. KIEFER 1990–1991) és a *fel kellett volna hívnia* is. Kizárhatók ugyanakkor a protoállításból a specifikus referenciával rendelkező kifejezések (pl. tulajdonnevek, határozott névelős főnevek), a módosítósók stb. Mindez azt jelenti, hogy a protoállítás (illetőleg a magmondat) terjedelme nem feltétlenül azonos a hagyományos nyelvtanban állítmányként azonosított kifejezésekével, bár a prototípust tekintve nagyfokú az egybeesés.

A protoállítás, mint korábban már megfigyelhettük, része egy redukciós (vagy kidolgozottsági) hierarchiának, azon belül az alapszintű kategóriákra (*basic level categories*) jellemző közepes értéket képviseli. Például a *felhívta* szóalaknál sematikusabban és specifikusabban is kifejezhető a beszédidőt megelőző napon Zsuzsi és Mari között lezajlott felhívási eseményről tett állítás:

fogalmaz: „Minden nyelvben megtalálható a lexikális igék egy hatalmas készlete; ezek olyan folyamattípusokat jelölnek, amelyek kulturálisan eléggé szembetűnők és hasznosak ahhoz, hogy konvencionális kifejezési formájuk legyen”. („A language makes available a large stock of lexical verbs that specify process types with sufficient cultural salience and utility to warrant conventional means of expression.”)

(69) a. Zsuzsi tegnap felhívta Marit.	maximális kidolgozás, minimális hagyatkozás a kontextusra
b. Zsuzsi felhívta Marit.	
c. Felhívta Marit.	
d. Felhívta.	
e. Fel.	
f. Igen.	minimális kidolgozás, maximális hagyatkozás a kontextusra

Nem meglepő, hogy a nyelv csak egy bizonyos részletezettségi fokig lexikalizál fogalmakat, azaz például nincsen egyszavas kifejezési módja a 'Felhívja-Marit' jelentésre. Ugyanakkor a *fűt vág, moziba megy* típusú, erősen begyakorlott kifejezések a helyesírás ellenére már részlegesen lexikalizálódtak egységek mind szemantikai (vö. a *favágás* összetett szót), mind fonológiai szempontból, így joggal elemezhetők az igekötős igék mintájára (ahogyan a generatív szakirodalom is teszi). Ami az eseménytípusok fölötti elvonatkoztatást kifejező *Igen-t* illeti, ő szintén eltér az alapszinttől, ezúttal a nagyobb sematikuság irányában. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy egyes nyelvekben (pl. a latinban) az 'igen' jelentésnek nem is fejlődött ki önálló, egyszavas kifejezési módja.

A következőkben áttérek a pozitív kijelentő magmondatot, azaz protoállítást tartalmazó szerkezetek részletes vizsgálatára. A 4.1.1.–4.1.2.-ben elmondottak nyomán a bővítményeket a protoállításhoz fűződő szimbolikus viszonyok szerint osztályozom, egy az alany : tárgy : határozó megkülönböztetéstől független második dimenzió mentén.

⁵⁴ Az ellenkező irányba mutató nyilak, illetve a „kidolgozás” és „redukció” kifejezések használata nem azt jelenti, hogy az egyes mondatokat más mondatokból kellene levezetnünk. Ez idegen volna a kognitív nyelvtan szellemétől, amely elutasítja a grammatika készülékként való értelmezését és magát a folyamat-metaforát, amely e mögött áll (vö. LANGACKER 1987: 63–65). Voltaképpen itt egy skáláról van csak szó, amelyet – ha reflexió tárgyává tesszük – kétféle kiindulópontból is feldolgozhatunk, más-más útvonalakon. Az ábra tehát a reflexiónak saját szemléltető eszköz, amely nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a beszélő ösztönös anyanyelvtudásában megjelenik-e, és ha igen, hogyan jelenik meg a kidolgozottság eltérő fokain álló mondatok közötti kapcsolat.

4.2.2. Kidolgozás

Az alkalmazott nézőpontból legegyszerűbb mondat típus a protoállításon kívül csak kidolgozó szerepű bővítményeket tartalmaz. Erre már korábban is láttunk példákat, de a változatosság (és az adat hitelessége) kedvéért nézzük az alábbi mondat elemzését:

- (70) Megszökött egy rab a Budapesti Fegyház és Börtönből péntek délután.
(<http://www.inforadio.hu/hir/bunugyek/hir-391411>, 2010. nov. 5.)

A mondat egy megszökési esemény lezajlásáról tudósít a beszédidőt megelőzően, egyetlen, a beszédeseményen kívül eső humán szereplővel. Ezt a funkciót sematikusan már maga a *Megszökött* protoállítás kifejezi, amely az igető révén előhívja az esemény típusát, az E/3. személyraggal jelzi, hogy egyetlen személyről, de nem a beszédpартnernek valamelyikéről van szó, a múlt idő *-t* jelével pedig az eseményt a beszédidőt megelőző időszámba helyezi. Az ígealak aktívál továbbá a hallgatóban egy olyan tudáskeretet is (FILLMORE 1982, LANGACKER 1987), amelynek része egy büntetés-végrehajtási intézet (vagy egyéb, kényszer alkalmazó személy, illetve hatóság) és egy – a tartály képi sémával konceptualizált módon – ebben fogvatartott személy. E tudáskerethez vagy tartományhoz képest a protoállítás azt a folyamatot profilálja (a forrás-ösvény-cél képi séma segítségével, vö. LAKOFF 1987, KÖVECSES–BENCZES 2010: 133), amelynek végpontjában az alanyi referens (LANGACKERNél: trajektor) már kívül esik a büntetés-végrehajtási intézeten (mint landmarkon), kikerül a hatóság kontrollja alól. Erődinamikai szempontból (vö. TALMY 2000) a folyamat fontos része, hogy az Agonistának akadályokat kell legyőznie (Antagonistákkal találkozik), amelyeknél erősebbnek bizonyul.

A bővítmények hozzájárulása ehhez képest „csak” az, hogy **kidolgozzák**, azaz pontosabban meghatározzák a protoállításban rejlő (nyelvileg sematikusan kódolt vagy a háttértudásból hozzáférhető) információ egyes vonatkozásait. Az *egy rab* kifejezés az E/3. alanyt dolgozza ki, a határozatlan névelővel jelezve, hogy új diskurzusreferensről van szó, akinek pontos kiléte nem ismert vagy nem releváns. A *Budapesti Fegyház és Börtönből* a megszökési esemény tudáskere­téből részlegesen hozzáférhető landmarkot fejt ki. Végül a *péntek délután* időhatározó a *-t* időjellel már előhívott, beszédidőt megelőző időszámon belül, a szekvencia és behatároltság

(*boundedness*) képi sémákkal strukturált heti ciklus tartományán belül határozza meg pontosabban a referenciális jelenet idejét.⁵⁵

A hagyományos nyelvtan szemszögéből a három fő bővítmény eltérő funkciót (viszonytípust) képvisel: az egyik alany, a másik hely-, a harmadik időhatározó. Ugyanakkor javaslatom szerint hasonlítanak is egymásra, hiszen egyaránt kidolgozó szerepet töltenek be. E viszonytípus szemantikai pólusát az eddigiekben már jellemeztem – ahhoz azonban, hogy a protoállítás és a kidolgozó kifejezések viszonyát **szimbolikusnak** lehessen tekinteni, a formai oldalon is találnunk kell közös jegyeket. A protoállításon kívül csak kidolgozó bővítményeket tartalmazó mondatra a következő általánosítások érvényesek: a) a protoállítás megtartja alapbeállítás szerinti szörendjét (igekötős igéknél: igekötő + ige), b) a kidolgozó bővítmények egymáshoz és az alaptaghoz viszonyított szörendje rugalmas (ha topik funkciót is betöltenek, a mondat élén szerepelnek, ellenkező esetben a protoállítás mögött kapnak helyet), c) az ún. „tartalmas” szavak (*content words*) mind megkapják a magyarban szokásos szó eleji hangsúlyukat, nyomaték szempontjából egyik kifejezés sem emelkedik ki a többi rovására.

A (70)-hez hasonló mondatok esetében a protoállításról a LANGACKER-i terminológia szerint azt mondhatjuk, hogy ő a mondat **profilmeghatározója**. Mint korábban jeleztem, e fogalom a „fej” (vagy „alaptag”) hagyományos kategóriájának felel meg a kognitív nyelvtanban, és arra a komponensszerkezetre utal, amelynek a jelentése a kompozitumszerkezetével azonos típusú, utóbbtól csak nagyobb sematikussága révén különbözik. A fogalom meghatározását (71)-ben, szemléltetését (72)-ben láthatjuk:

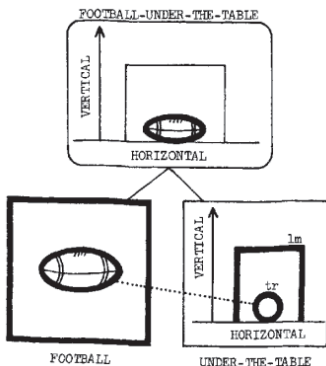
- (71) A legtöbb mondattani mintázatnak része egy olyan komponens, amely a kompozitumszerkezet egészéhez képest sematikus: a jelenetet hasonló módon ábrázolják, különösen ami a jelentésprofiljukat illeti, és csak abban különböznek, hogy a kompozitumszerkezet

⁵⁵ Mint egy korábbi lábjegyzetben már utaltam rá, LANGACKER (2008: 321) a vonzatok és a szabad bővítványok közötti különbséget abból származtatja, hogy míg előbbieket kidolgozzák a konstrukció alaptagját (profilmeghatározóját), addig utóbbiak esetében épp ellenkezőleg, a szabad bővítvány egy olyan szaliens alstrukturával rendelkezik, amelyet az alptag dolgoz ki. („The traditional distinction between complements and modifiers depends on their direction of elaboration vis-à-vis the constructional head (i.e. the profile determinant): a complement **elaborates** a salient substructure of the head, while a modifier contains a salient substructure **elaborated by** the head”; kiemelések az eredetiben.) Ez azért tűnik problematikusnak, mert a vonzatok és a szabad határozók közötti különbség inkább fokozatiság kérdése, mintsem szigorú dichotómia. Saját megközelitésem inkább BRASSAIÉHOZ áll közel, aki az „igehatározókat” (az ige bővítvényeit) egyenrangúaknak tartotta, még ha az alany első is az egyenlők között. E felfogás a látszat ellenére nem áll szöges ellentétben LANGACKERÉVEL, mivel a kidolgozás rendszerint kölesős, azaz a kérdés valójában az, hogy egy adott szerkezetben melyik iránynak tulajdonítunk elsőbbséget.

specifikusabb. Azt a komponensszerkezetet, amely ezzel a tulajdonsággal rendelkezik, a konstrukció profilmeghatározójának nevezem, mivel ugyanaz a profilja, mint a szerkezet egészének.⁵⁶

(LANGACKER 1999: 17–18)

(72)

A 'football under the table' focilabda az asztal alatt' szerkezet profilmeghatározója a 'football' focilabda'. Ezt LANGACKER (1987: 289) ábrája vastagabb keretessel jelzi.

Saját megközelitésem LANGACKERTŐL eltérően nem a kisebb egységek nagyobb egységekbe való integrálódására, hanem a prototipikusan szóalaknyi egységek függőségi viszonyaira helyezi a hangsúlyt. Ennek ellenére a bevezetett fogalom elvileg ebben a keretben is alkalmazható.

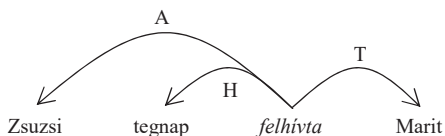
A (73a)-ban látható függőségi ábrán A, T, H szimbólumok jelölik az alanyi, tárgyi, illetve határozói viszonyokat, rendes szedéssel szerepelnek a kidolgozó bővítmények, a protoállítást pedig kurziváltam. A dőlt betűs szedést az indokolja, hogy a protoállítás és a szerkezet abszolút fölérendelt tagja (gyökércsomópontja) nem mindig esik egybe: a protoállítást több csomópont együttese is képviselheti, és ilyenkor mindegyik elem kurziválást kap.⁵⁷ Történeti szempontból

⁵⁶ „In a typical construction, one component is schematic with respect to the composite structure as a whole: they construe the scene in the same fashion, particularly in regard to profiling, and differ only in the composite structure's greater specificity. The component structure with this property is called the construction's *profile determinant*, since it has the same profile as the composite whole.”

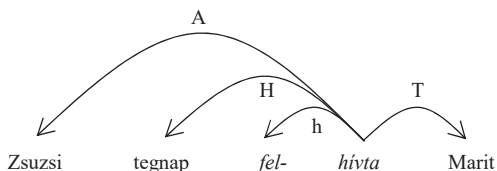
⁵⁷ Hasonló jelölést alkalmaz a több elemű (analitikus) állítmányokra OSBORNE (2005) is. Ennek függőségi nyelvtani háttere és jelentősége majd a 4.3.3. fejezetben kerül szóba.

az igekötő + ige sor is e típusba tartozik, sőt akár szinkrón alapon is érdemes a (73b) szerinti elemzést megfontolni (vö. pl. a beférkőző segédigékkel kapcsolatos jelenségeket), bár itt inkább csak egy lehetőség, de általam elvetett elemzésmódként kezelem.⁵⁸ Az igekötő alsó indexében szereplő kis *h* arra utal, hogy a mai nyelvállapotban már nem teljes értékű határozó, de – ahogy PÉTER (2008: 7) fogalmaz – még rajta van a „határozószói tojásbé”, és ez befolyásolja egyes tulajdonságait.

(73a)

(73b)

A viszonytípusok együttállásai **hálózattípusokat** eredményeznek (l. 3.5.). Így például a protoállításon kívül csak kidolgozó bővítményeket tartalmazó mondat egy sajátos mintázatot képvisel, amely többé-kevésbé a szakirodalom „semleges” mondattípusának felel meg (l. KÁLMÁN 1985). A kidolgozást ezek után **típustartó viszonynak** is nevezem, mivel egy kidolgozó bővítmény hozzáadása egy mondathoz vagy elhagyása abból nem változtatja meg a mondat mint hálózattípus jellegét. Például a *Felhívta Marit* mondat vagy a *Felhívta* protoállítás ugyanazt a konstrukciós sémát képviseli, mint az imént ábrázolt szerkezet.

⁵⁸ Az elvetés oka az igekötős igék nagyfokú begyakorlottsága és a kompozicionalitás gyakran a szokásosnál is szembetűnőbb részlegessége (vö. *felhívja* 'telefonon beszélgetést kezdeményez vele', *meghívja* 'otthonába hívja megbeszélte időpontra' stb.), ami szóalak státuszukra utal. Ugyanakkor ha nem riadunk vissza a szóalakon belüli viszonyok függőségi elemzésétől (vö. OSBORNE 2005: 288), akkor a (73b) alatti ágrajz is elfogadható.

4.2.3. Kiterjesztés

A kidolgozó viszonytípust, amely elemzésemben a mondat mint viszonyhálózat második dimenziójához tartozik, LANGACKER (1987, 1991, 2008) kognitív nyelvtanából vettem át. Az a két fő viszonytípus azonban, amelyet a kidolgozástól az alábbiakban megkülönböztetek, fontos magyar szakirodalmi előzménnyel is rendelkezik. Ebben a fejezetben a **kiterjesztő** bővítményekről esik szó, amelyek KICSKA (1891) „összefoglaló kifejezés” elnevezésű kategóriájának (l. 2.1.3.) utódai.⁵⁹ Az idevágó példamondatokat (74)-ben, KICSKA – korábban már idézett – értelmezési javaslatát (75)-ben közlöm.

- (74) a. Zsuzsi tegnap **Klárít is** felhívta.
b. Zsuzsi tegnap **többször is** felhívta Marit.
c. Péter a faluban **mindenkivel** összebarátkozott.
d. A rendőrök **azonnal** elfogták a szökevényt.
e. Magának **tökéletesen** igaza van.
- (75) [...] valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen.

(KICSKA 1891: 297)

KICSKA elemzésének egyik gyengéjét korábban abban láttam, hogy nem teszi világossá, hogyan integrálódnak az „összefoglaló” kifejezések a mondatba, azaz az összefoglalás művelete pontosan mire irányul, milyen más elemek értelmezésére van kihatással. Az általam javasoltak szerint az immár **kiterjesztőnek** nevezett elemek a protoállításhoz fűződő viszonyok sajátos típusát képviselik, amely mind funkcionális, mind formai szempontból elkülönül a kidolgozástól.⁶⁰

A kiterjesztő kifejezés és a protoállítás jelentésviszonyát úgy jellemezhetjük, hogy a bővítmény az elvart vagy megismert mértékhez képest bővíti a protoállítás kontextuális alkalmazását, érvényességét annak valamelyik alstruktúrájában. Például (74a) előfeltételezi, hogy Zsuzsi

⁵⁹ Kiterjesztésről LANGACKER (2000: 4, 2008: 18, 170 stb.) is beszél, ráadásul a kidolgozással összevetve. A fogalom itteni használata azonban szűkebb; a két megközelítést IMRÉNYI (2009: 362)-ben próbálom kapcsolatba hozni.

⁶⁰ Mint majd látni fogjuk, a kiterjesztés nem mindig irányul közvetlenül a protoállításra. Az ilyen eseteket egy későbbi fejezetben tárgyalom.

tegnap felhívott legalább egy személyt, akit a beszédpартnerek egyaránt azonosítani tudnak: e tény közös aktivált tudásukhoz, az ún. *common ground*-hoz tartozik. Ehhez az ismerethez képest a mondat azzal az új információval szolgál, hogy a felhívási eseményről tett állítás érvényessége – ugyanazon alanyi referens mellett – kiterjeszhető egy újabb tárgy referensre, Klárira. A kiterjesztés tehát a protoállítás kidolgozottságát (vagy legalábbis kidolgozhatóságát) feltételezi különböző alstruktúrákban (résztevők, körülmények, mód/mérték stb.), és ezek közül az egyikhez újabb elemet vagy az érvényesség magasabb fokát kapcsolja. Ennek két legfontosabb bázisa a **halmaz**, illetve a **skála**: például a *Klárít is* (74a) egy személyhalmazt bővít, a *tökéletesen* (74e) pedig egy skála (közép)értékére licitál rá.

Ahhoz, hogy valami változzék – illetve hogy e változás észlelhető, feldolgozható legyen –, valaminek állandónak is kell maradnia. Ez indokolja azt a megfigyelést, hogy tagmondatonként csak egyetlen alstruktúrában szoktuk kiterjeszteni a protoállítást. Az alábbi mondatok íge előtti bővítményei közül megítélésem szerint csak a másodiknak a funkciója a kiterjesztés, az első inkább topik szerepű kidolgozó bővítmény.

- (76) a. Mindenki **többször is** eljött.
b. Többször is **mindenki** eljött.

(76a) kimondásakor a beszélő nem azt veszi adottnak, hogy 'Eljött *n* személy *m* alkalommal' (ahol *n* és *m* az elvárt vagy megismert mennyiség) – amihez képest kettős kiterjesztést hajtana végre a mondat. Inkább azt veszi adottnak, hogy 'Mindenki eljött *m* alkalommal', a kiterjesztést így egyedül a *többször is*-hez lehet kötni. (76b)-ben épp fordított a helyzet. Az előzetes tudásban itt feltehetően az az implicit elvárás szerepel, hogy 'Többször is eljött *n* személy' – kiterjesztő funkcióval tehát aktuálisan csak a *mindenki* rendelkezik. Az elemzést megerősíti, hogy mindkét mondatban a második bővítmény nyomatéka erősebb, a mondat élen szereplő kifejezést pedig a topikokra jellemző átlagos vagy annál gyengébb hangsúllyal ejtjük.

Míndez azt is megvilágítja, hogy a kiterjesztő jelleg nem az egyes elemek lexikális tulajdonsága, noha az *is* utótagú kifejezésekhez, illetve az általános névmásokhoz igen szorosan kötődik. Ehelyett azt kell mondanunk, hogy a kiterjesztés a tagmondaton belüli viszonyoknak, valamint az előzetesen adott és új tudáselemek megoszlásának a függvénye.

Ami a kiterjesztő bővítmény és a protoállítás jelentésviszonyának **formai jelölését** illeti, erről a következőket mondhatjuk. 1. A bővítmény többnyire közvetlenül a protoállítás előtt szerepel. 2. Erősebb nyomatékot kap annál. 3. A protoállítás azonban „megtartja” az alapbeállítás szerinti egyenes szórendet, mint azt már FOGARASI (1838) mellékszabálya rögzítette. Az első két tulajdonság alkalmas arra, hogy elkülönítse a kiterjesztőket a kidolgozóktól, a harmadik azonban érzékelteti, hogy a kettő között nincs éles határ: olykor nehéz eldönteni, hogy kidolgozó vagy kiterjesztő bővítménnyel állunk-e szemben. Például (74d)-ben az *azonnal*-t egyenletes hangsúlyozással kidolgozónak érezhetjük, erős nyomatékkülönbség (a protoállítás hangsúlyvesztése) esetén viszont az az értelmezés kerül előtérbe, hogy 'már a vártnál korábban elfogták a rendőrök a szökevényt'.

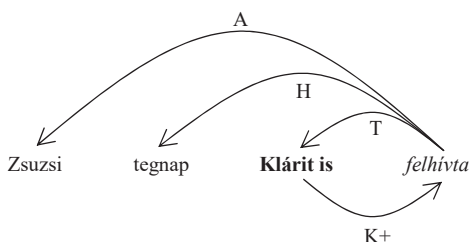
Az elemzés elkerüli azt a problémát, amelyet korábban É. KISS generatív elemzése kapcsán említettem (l. 2.2.3.2.): a kvantorok és a módhatározók eltérő kezelését (a kimutatható szórendi, alaktani és szemantikai párhuzamok ellenére). Javaslatom szerint (32)-ben a *sokan* és az *ügyesen* egyaránt kiterjesztő bővítmény, előbbi a mennyiség, utóbbi a minőség (mód) dimenziójában.

A kiterjesztés a kidolgozással ellentétben olyan értelmezési kontextust hoz létre a protoállítás számára, amely eltér az alapbeállítás szerintitől: például a *Klárít is felhívta Zsuzsi* esetében a felhívási esemény időbeli megvalósulása az előzetes tudás részeként konceptualizálódik. Ezt – némiképp metaforikusan – felfoghatjuk egy sajátos kognitív műveletként, noha tisztán viszonyként is leírható („*A* elem kontextusában *B* elem értelmezése ilyen és ilyen”). Mindenesetre ez egy meglehetősen **aszimmetrikus** viszony, ellentétben a kidolgozással, amely inkább kölcsönösségen alapul (vö. TOLCSVAI NAGY 2005b: 33). Emellett lényeges az is, hogy *B* elem nem akármilyen mondatrész, hanem egy potenciálisan önálló, **tagmondatnyi** közlést fejez ki, amely önállóságától megfosztva, az *A* által végrehajtott műveletnek alárendelve jelenik meg az *A + B* szerkezetben. Azokat a szintagmatikus kapcsolatokat, amelyekre az elmondottak érvényesek, **operátorviszonyoknak** hívom; a domináns elemet operátornak, a domináltat pedig operandumnak. Mint a fentiekből kiderülhetett, e fogalmakat nem formális szemantikai értelemben használom, noha extenziójukban lesz átfedés, hiszen amit a generatív nyelvtan operátorzónának nevez, az az itt javasolt megközelítésben is operátorokat tartalmaz. A témát részletesebben a 4.4. fejezetben tárgyalom.

A fejezet zárásaként nézzük egy olyan mondat szerkezeti elemzését, amelyben kidolgozó bővítmény és kiterjesztő operátor is szerepel. Az ágrajz egyik újdonsága, hogy a kiterjesztő kifejezés félkövér kiemelését kap (akárcsak É. KISS (1998a: 51)-ben a kvantorok). A másik pedig, hogy a **Klárít is** operátor és az igei állítmány mint operandum között külön nyíllal jelzék egy a tárgyi alárendeléssel ellentétes irányú viszonyt. E döntést támogatja, amit az előző bekezdésben a viszony aszimmetriájáról és az operandum alárendelt jellegéről mondtam, formai szempontból pedig fontos megemlíteni, hogy a tagmondat a kiterjesztő kifejezésre redukálható (vö. (78)), ami feltevésem szerint annak a jele, hogy D2-ben a **Klárít is** a mondat gyökércsomópontja.

A kiterjesztésre a K+ címkét alkalmazom.

(77)

(78) A: Zsuzsi tegnap **Klárít is** felhívta.

B: Igazán? **Klárít is**? Ezt nem gondoltam volna.

A kiterjesztő és a kiterjesztett kifejezés (operátor)viszonya csak részlegesen jellemzi a struktúrát, míg az A, T, H kapcsolattípusok a hálózat összes elemét lefedik. Elvileg elképzelhető az is (gondoljunk például a tagadószóra), hogy valamelyik elem csak az egyik (pl. D2) dimenzióban kötődik valamelyik másikhoz, D1-ben nem. Ez az összekötöttség elvének (*connectedness*, vö. MEL'ČUK 1988: 23, NIVRE 2005: 9) alábbi megfogalmazását indokolja:

(79) A többdimenziós hálózat minden csomópontjának kapcsolódnia kell legalább egy másik csomópontoz, legalább egy dimenzióban.

4.2.4. Korlátozás

A kiterjesztés már **típusváltó** művelet: a mondat mint hálózattípus jellege alapvetően megváltozik attól, ha szerepel benne egy kiterjesztő bővítmény. Míg a csak kidolgozást tartalmazó mondatok redukálhatók a protoállításra, amennyiben a beszédpartnerek tisztában vannak a releváns szereplőkkel és körülményekkel, addig a kiterjesztő elem olyan új információt hordoz, amely gátat szab ennek. Ha elfogadjuk SIMONYI javaslatát, aki nemcsak összefoglaló **kifejezésekről**, hanem összefoglaló **mondatokról** is beszélt (l. 2.1.3.), azaz egy ilyen elem jelenlétét a mondat típus meghatározó jegyének vélte, akkor pedig azt az elemzési lehetőséget is felvethetjük, hogy a kiterjesztő elem az őt tartalmazó mondat profilmeghatározója: ő az a komponensszerkezet, amely a kompozitumszerkezetet sematikusan képviseli. Erre utal, hogy míg a prototipikus semleges mondatokra a hallgató a protoállítással kérdezhet vissza (80), addig – ahogyan az előző rész végén megfigyeltük – a „kiterjesztő mondatokra” a kiterjesztő kifejezéssel (81).

- (80) A: Zsuzsi tegnap felhívta Marit.
B: Igazán? Felhívta? Ezt nem gondoltam volna.
- (81) A: Zsuzsi tegnap **Klárít is** felhívta.
B: Igazán? **Klárít is?** Ezt nem gondoltam volna.

Mint látni fogjuk, hasonló általánosítások érvényesek a harmadik bővíténytípusra is, amelyet az először (6)-ben szereplő, alább megismételt példák szemléltetnek:

- (82) a. KIT hívott fel tegnap Zsuzsi?
b. MARIT hívta fel tegnap Zsuzsi.
c. RITKÁN hívja fel Zsuzsi Marit.

KICSKA, majd nyomában SIMONYI és DEME a „kirekesztő kifejezés” terminussal közelített a jelenséghez (l. 2.1.3.), ez azonban nem tűnt szerencsésnek. Például SIMONYI definíciója csak a kijelentő mondatokra volt alkalmazható, a kiegészítendő kérdés kívül esett hatókörén. Ezúttal a protoállítás, valamint a kidolgozó és kiterjesztő bővítmények jellemzése után a következő meg-

figyeléssel kezdhethük az elemzést, előzetes választ adva a 2.2.3.1.-ben, majd 3.2.2.-ben felvetett problémára:

- (83) A kérdő, azonosító és negatív elemek funkciója abban hasonlít, hogy sem kidolgozó, sem kiterjesztő viszonyban nem állnak a protoállítással.

A *kit* kérdő névmás (81a)-ban olyannyira nem kidolgozó kifejezés, hogy éppen a **kidolgozás hiányát** fejezi ki. (Mivel a kiterjesztés mindig a kidolgozás egy bizonyos fokát feltételezi, magától értetődő módon a művelet kiterjesztésként sem értelmezhető.) A mondattal a beszélő arra irányítja a hallgató figyelmét, hogy saját tudásából hiányzik a felhívási esemény egy lényeges alstruktúrájára vonatkozó információ, melynek pótlását a beszédpartnertől várja. Ez egyúttal a beszédegység illokúciós típusát is „elmozdítja”, hiszen a magmondat alapértelmezett kijelentő funkciója a tagmondat szintjén már nem érvényesül.

Egyes kérdőszóknak létezik kiterjesztő bővítményi használata is, azonban ez esetben nemcsak funkciójuk, hanem viselkedésük is más (erősebb nyomatékuk ellenére egyenes szörend következik utánuk), azaz illeszkednek az eddig elmondottakba. Például (84b)-ben a beszélő meglepetésének ad hangot, hogy a vártnál több személyre is teljesül az *eljöttek* protoállítás (hasonló példákhoz vö. PÉTER (2008: 7)-et, a generatív elemzéshez LIPTÁK (2006)-ot). A felkiáltó mondat aránylag csekély eltérést mutat a kijelentőhöz képest, tulajdonképpen nem más, mint emfatikus kijelentés.

- (84) a. MENNYIEN jöttek el?
b. **Mennyien** eljöttek!

A *mennyien* kétféle használata ismét arra emlékeztet, hogy a szóban forgó kategóriák nem a szavakat mint szótári egységeket osztályozzák, hanem elvlaszthatatlanok a kontextustól és a tagmondat funkciójától – (83)-ban tehát pontosabb lett volna a „kérdő” megnevezés helyett „kiegészítendő kérdésben szereplő kérdő” körülírást alkalmazni.

Azt, hogy az „azonosító fókusz” – az itt bevezetett értelemben – sem kidolgozó, sem kiterjesztő viszonyban nem áll a protoállítással, a következő példákkal lehet szemléltetni.

- (85) a. Zsuzsi felhívta Marit.
b. **Marit is** felhívta Zsuzsi.
c. MARIT hívta fel Zsuzsi.

(85a) egy felhívási esemény megtörténtét állítja Zsuzsival mint elsődleges és Marival mint másodlagos figurával. A tagmondatot a *felhívta* protoállítás képviseli sematikusan, a bővítmények pusztán kidolgozó szerepűek. A mondat ennél fogva redukálható az állítmányra, ha a résztvevők azonosíthatók a kontextusból. Ezzel szemben (85b)-ben a **Marit is** kiterjesztő műveletet hajt végre: a protoállítás érvényességét bővíti az adott kontextusban, hozzáadva ahhoz a személyhalmozhoz, amely a beszédpartnerek közös aktivált tudásában már szereplő felhívottakat tartalmazza. Mivel a kiterjesztés típusváltó művelet, a tagmondat ezúttal nem redukálható a finit igealakra. Végül (85c)-ben *MARIT* szintén eltér a kidolgozó funkciótól, de épp ellenkező előjellel: nem újabb személlyel terjeszti ki, hanem (a potenciális felhívottak közül) Marira korlátozza a protoállítás érvényességét. Egyúttal – a kiegészítendő kérdéshez hasonlóan – erről a mondatról is elmondható, hogy a semleges típushoz képest megváltozik a mondat beszédcselekvés-értéke. Bár a tagmondat kijelentő funkciójú, ami megfelel a magmondat alapértelmezett értékének, de nem a felhívási esemény megtörténtét állítja, hanem azonosítást végez, mint a (86) alatti parafrázis elárulja (vö. É. KISS 2006c):

- (86) Akit Zsuzsi felhívott, az MARI.

Végül (82c) egy harmadik útját képviseli a kidolgozó és a kiterjesztő funkciótól való „elkülönbözésnek”. Ezúttal a határozói bővítmény negatív értékjelentése eredményezi azt, hogy a teljes tagmondat ne legyen értelmezhető pusztán a *felhívja* protoállítás kidolgozottabb megfelelőjeként. Míg (82a)-ban a *kit* kérdő névmás a protoállítás kijelentő illokúciós értékét írja fölül, addig a *ritkán* az alapértelmezett pozitív pólust (vö. PÉTER (2008: 5)-ben a szemantikai egyezés elvét, APRESZJAN (1974: 13) nyomán). Fontos kiemelni, hogy ebben nem az ’alacsony gyakorisági fok’ objektív mozzanata játszik kulcsszerepet, hanem a beszélői értékelés, hiszen ugyanazon alacsony gyakorisági fok megkonstruálható akár pozitív, akár negatív attitűddel, vö. (87a,b).

- (87) a. Zsuzsi néha felhívja Marit.
b. Zsuzsi RITKÁN hívja fel Marit.

Míg (87a) azt helyezi előtérbe, hogy p megtörténik (még ha csak n alkalommal is), addig (87b) korlátozza a proposíció érvényét (csak n alkalommal történik meg p). Ennélfogva a két mondat közül csak az első jelentése összegeezhető a *felhívja* protoállításban:

- (88) A: Zsuzsi néha felhívja Marit?
B: Igen, felhívja.
- (89) A: Zsuzsi RITKÁN hívja fel Marit?
B: #Igen, felhívja.

Rész-összefoglalásul elmondható, hogy mindhárom fókuszált clemtípusnak a protoállításhoz fűződő jelentéviszonya eltér az – itt javasolt értelemben vett – kidolgozástól és kiterjesztéstől. Felmerül azonban a kérdés, hogy ez a negatív (az ellentétek összetartó erejét feltételező) meghatározás elegendő-e, illetve egyáltalán van-e mód pozitív általánosításokra. Mint a fejezet címe is jelzi, magam a **korlátozó operátor** kategóriáját javaslom, az alábbi jellemzéssel:

- (90) a. **Szemantikai jellemzés:** az operátor korlátozza a magmondat alkalmazását az adott kontextusban (egy halmaz elemeihez vagy az elvárt érvényességi fokhoz képest), illetve a magmondat azon képességét, hogy sematikusan képviselje a tagmondatot. Ez abból fakad, hogy az operátor az illokúció vagy a polaritás szempontjából fölülírja a magmondat alapértelmezett tulajdonságait (kijelentő illokúciós erő, pozitív polaritás). A tagmondat emiatt már nem a magmondatban foglalt esemény időbeli megvalósulását állítja, és nem is a protoállítás kiterjesztését hajtja végre.
- b. **Formai jellemzés:** az operátor közvetlenül a magmondat előtt helyezkedik el, utóbbi fordított szórendben áll. Az operátor nyomatéka erősebb, mint az utána következő elemké.

Emellett egy kompaktabb összehasonlítást is tehetünk a protoállítás mellett csak kidolgozó bővít-ményeket tartalmazó, illetve a kiterjesztő vagy korlátozó operátort is felmutató mintázatok között. Míg a *Zsuzsi felhívta Marit* mondattal a beszélő egy felhívási esemény megvalósulását nem előfeltételezi, hanem állítja, addig a *Klárít is felhívta Zsuzsi* mondat közlésekor előfeltételezi is, állítja is (más-más tárgyi referensekkel). Végül korlátozás esetén legfeljebb előfeltételezi (vö. különösen: *MIÉRT hívta fel Zsuzsi Marit?*), de nem állítja a beszélő a magmondatban foglalt esemény megtörténtét.⁶¹ Ezeket a prototipikus értékeket az alábbi táblázat szemlélteti.

(91)

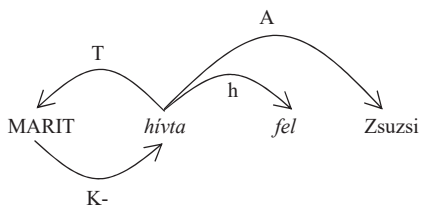
	a magmondatban foglalt esemény megtörténtét	
	előfeltételezi	állítja
semleges pozitív kijelentő mondat	-	+
kiterjesztés	+	+
korlátozás	+	-

Lehetséges tehát pozitív általánosításokat tenni, azonban a korábbi negatív jellemzést is elméleti szempontból védhetőnek látom. Például GOLDBERG (2006: 166–182) az angol alany-segédige inverziót a prototipikus mondatokkal szembeni **kontraszt** jeleként értelmezi oly módon, hogy a szembenállás különféle, egymástól független szempontokat érinthet, és a családi hasonlóság elvén szerveződő radiális kategóriát eredményez. Erre az elemzésmódra az 5. részben fogok részletesebben kitérni.

A fejezetet ezúttal is egy szemléltető példa zárja, azaz egy olyan mondat szerkezeti ábrája, amely korlátozó operátort is tartalmaz. Ennek megkülönböztető jele a nagybetűs írásmód, illetve a viszony címkézése esetén a K- lesz. A *hívta* és a *fel* ezúttal már egyértelműen két külön csomópont: a *hívta fel* nem alkot rögzült szótári egységet, és az ígékötő távolabb is kerülhet az ígétől (*MARIT hívta Zsuzsi fel*).

⁶¹ Az előfeltevésben a felhívási esemény kidolgozottsága lehet részleges vagy teljes. Például részleges a *MARIT hívta fel Zsuzsi* előfeltevésében, amely a 'Zsuzsi felhívott valakit' formában összegezhető. Teljes viszont a *MIÉRT hívta fel Zsuzsi Marit?* esetében.

(92)

Bár a *MARIT* korlátozó kifejezés szintagmatikus kapcsolatban csak a *hívta* igealakkal áll, utóbbi jelentésszerkezetének részei azon alstruktúrák, amelyeket a *fel* igeekötő, illetve a *Zsuzsi* alanyi bővítmény dolgoz ki aktuálisan ebben a tagmondatban. Ily módon az értelmezés szempontjából a korlátozás nem a *hívta* sematikus jelentésére, hanem annak az adott szövegösszefüggésben érvényesülő, részlegesen kidolgozott megvalósulására irányul. Természetesen ugyanez érvényes a kiterjesztésre is. A *Zsuzsi tegnap Klárit is felhívta* mondatban a *Klárit is* kifejezés a *felhívta* térben és időben lehorgonyzott kontextuális alkalmazását terjeszti ki, amelynek részei a *Zsuzsi*, illetve (az egyik értelmezés szerint) a *tegnap* bővítményekkel szimbolizált alstruktúrák.

A javaslat a korlátozó kifejezés és az ige között a két dimenzióban eltérő irányú alárendelő viszonyt feltételez, akárcsak korábban a kiterjesztés esetén. Ez egybevág azzal, amit HUDSON (2003) **kölcsönös függésnek** (*mutual dependency*) nevez az angol kérdő mondatokról szóló elemzésében. HUDSON emellett érvel, hogy a kiegészítendő kérdésekben (pl. *Who came?* 'Ki jött?') a kérdő névmás az ige bővítménye ugyan, egy másik szempontból viszont alaptagként viselkedik. Erre utal például, hogy a kérdő névmás előfordulhat az ige nélkül (ezt ROSS (1969) nyomán *sluicing*-nak nevezik, vö. (93)), illetve az is, hogy a kérdő névmás meghatározza, követ-heti-e időjel nélküli (*non-finite*) igealak (94).

(93) **Pat:** I know he has invited a friend. **Jo:** Oh, who?

én tudom ő PERF meghív-PP egy barát(ot) ó ki(t)

'Tudom, hogy meghívta egy barátját'.

'Nahát, kit [hívott meg]?'

[PP = befejezett participiumi alak]

- (94) a. Why/when are you glum?
 miért/mikor vagy te rosszkedvű?
 'Miért vagy rosszkedvű?' / 'Mikor vagy rosszkedvű?'
- b. Why be glum?
 miért lenni rosszkedvű
 'Miért legyen az ember rosszkedvű?'
- c. *When be glum?
 mikor lenni rosszkedvű

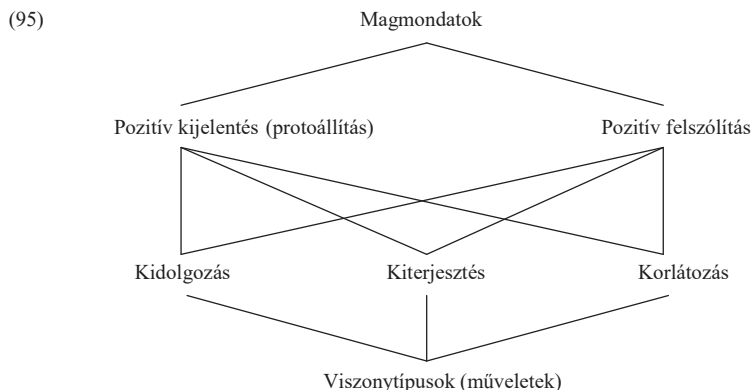
Mivel a redukció a magyarban is hasonlóan működik – mind kiterjesztés, mind korlátozás esetén –, azt feltételezem, hogy kölcsönös függés a magyarban is előfordul. Javaslatom annyiban általánosabb HUDSON-énál, hogy ő elvi sikon nem határolja el a mondat két dimenzióját, így a kölcsönös függést inkább kivételesnek látatja, míg a többdimenziós megközelítésből természetesen következik, hogy két csomópont között D1-ben és D2-ben ellenkező irányú kapcsolatok is lehetségesek.⁶²

4.2.5. A kijelentő : felszólító oppozíció

Az eddig tárgyalt mondatok olyan viszonyhálózatok, amelyek egyaránt egy protoállítás köré épülnek ki a mag–periféria elv szerint. Ez a protoállítás – a bővitményektől függően – vagy csupán kidolgozódik, vagy kiterjesztésen megy át, vagy pedig (a tulajdonságait fölülíró elemek következtében) korlátozódik funkciója. A kijelentő magmondatot azonban még a (82a)-hoz hasonló kiegészítendő kérdések esetében is joggal tarthatjuk a teljes mondat mint keretséma részének, mint azt a finit ige kijelentő módja igazolja. Az alapértelmezett funkció korlátozódását formai oldalon a fordított szórend és a hangsúly redukciója jelzi ikonikusan (l. IMRÉNYI 2009a: 368).

⁶² A redukciós próba – mint az alaptag azonosítására szolgáló eszköz két elem viszonyában – visszamenőlegesen is alkalmazható, ami egy további tanulsággal szolgál. Ha ugyanis a *Felhívja* > *Fel* redukcióból is hasonló következtetést vonunk le (vö. (64)), mint a *KIT hív fel?* > *KIT?* típusúból, akkor a semleges mondat típusban az igemódosító és az ige között szintén számolnunk kell a kölcsönös függés lehetőségével. Ezt a kérdést egyelőre „félreteszem”, és csak akkor tárgyalom újra, ha egy jelenség magyarázata megkívánja. Az ágrajzokban addig is megmaradok az egyirányú függés ábrázolásánál.

Léteznek azonban olyan mondattípusok is, amelyek korlátozó bővítmény nélkül is fordított szórendet mutatnak, feltehetően azért, mert már a magmondat szintjén eltérnek az alapértelmezett kijelentő beszédcelexekvés-értékétől. Az egyik legjelentősebb ilyen mondattípus a felszólító mondatoké. Ezt a kontrasztot megítélésem szerint érdemes egy alapvető szembenállásként felfogni, amely a magmondatok taxonomikus hálózatában egy új „ágat” képvisel. Míg a korábban elemzett mondatok a protoállításból származó hálózattípusok ágán szerepelnek, addig a felszólító magmondat új (noha a protoállítás ágával analóg) lehetőségeket kínál. Ezt az alábbi ábra mutatja meg.

Az eddigi részekben láhattuk, hogy a protoállítás akár kidolgozó, akár kiterjesztő, akár korlátozó elemekkel kapcsolatba kerülhet (ezt jelzi a pozitív kijelentő magmondat és az egyes viszonytípusok közötti asszociáció). Ugyanez teljesül azonban a pozitív felszólító magmondatra is, mint az a következő példákból kiderül. A tárgyi bővítmény (96a)-ban kidolgozó, (96b)-ben kiterjesztő, (96c)-ben pedig korlátozó szerepet tölt be.

- (96) a. Hívd fel Marit!
 b. **Marit is** hívd fel!
 c. MARIT hívd fel!

Ha kicsit közelebből is megvizsgáljuk a korlátozó bővítmenyeket, érdekes jelenséget tapasztalunk. A kérdő névmási bővítmenyek kompatibilisek ugyan a felszólító mondatmaggal, de éppen azt a második személyű igealakot zárják ki, amely a prototipikus felszólító mondat ismérve. A paradigmát (97) szemlélteti:

(97) KIT hívjak / *hívjál / hívjon / hívjunk / *hívjatok / hívjanak fel?

(A 3. személyű alakok nem magázó használata mellett.)

A kézenfekvő funkcionális magyarázat, hogy ez a mondatípus a beszédpartneről várja valamilyen kérés megfogalmazását, vagy közvetlenül a beszélő, illetve a beszélőt tartalmazó csoport számára (l. az E/1. és T/1. alakokat), vagy közvetten a beszédeseményen kívül eső harmadik személy/csoport irányában (E/3., T/3.). Utóbbi esetben a beszélő feladata, hogy a kérést közvetítse, mivel erre beszédpartnere nem képes vagy esetleg (a hierarchiában elfoglalt helye miatt) nem hajlandó. A *KIT hívjak fel?* mondat tehát a *MARIT hívd fel!* szomszédossági párja a nyelvi rendszerben, s azt az általános tendenciát szemlélteti, hogy a kérdő mondat gyakran „előlegezi meg” az elvárt válaszmondat szerkezetét (vö. (82a) és (82b) hasonló viszonyát).⁶³

A felszólító magmondat újra-kontextualizálásának másik lehetőségét a kötőmód jellegű használat kifejlődése jelenti, amely szintén az eredeti felszólító funkció fölülírásával (vagy inkább elhalványulásával) jár. Az *Azt akarom, hogy hívd fel Marit* beágyazott tagmondata még felfogható idézett felszólításnak, az *Azt akarom, hogy Zsuzsi hívja fel Marit* mellékmondata azonban már nem. A *Fontos, hogy felhívd Marit / Fontos, hogy Zsuzsi felhívja Marit* szerkezetek pedig még távolabb esnek a magmondat felszólító értékétől, amit az egyenes szórend jelez. A módjel itt inkább csak azt fejezi ki, hogy a felhívási esemény lezajlását a beszélő nem a tények világához, hanem a vágy és a szükségesség kategóriáival jellemzett mentális térhez (l. 3.6.) köti.

A felszólító mondatok részrendszerén belül sajátos, jelölt típust képviselnek (vö. a 3.1.4. rész végét) az egyenes szórend alábbi esetei:

(98) a. Felhívd, de azonnal!

b. Felhívod!

⁶³ Az ún. visszhang-kérdések sajátossága, hogy megelőlegezés helyett utólag „hangolódnak rá” egy már elhangzott kijelentő mondat szerkezetére.

(98a)-ban az egyenes szórendet feltehetően az motiválja, hogy – a kijelentő mondatípussal való kapcsolata révén – nyomatékosítja a beszélő nagyfokú elkötelezettségét p megvalósulása iránt. Ilyen nyomatékosításra azonban főként akkor van szükség, ha a hallgatóról feltehető, hogy egyébként nem tenne meg mindent p teljesülése érdekében: a nagyobb erő kifejtés nagyobb akadályt feltételez. Az az implikáció, hogy a hallgató nemcsak az elvárt cselekvés Agonistája, de potenciális Antagonistája is egyben (egy „intrapaszichologikus” konfliktus részeként, l. TALMY 2000: 412), nyilvánvaló arculatfenyegetéssel jár.

(98b)-ben a beszélő még tovább megy azzal, hogy megvalósult tényként konceptualizálja az elvárt cselekvést. E direktív beszédaktus sikeres végrehajtásának feltétele, hogy a beszélőnek hatalmában álljon a hallgató viselkedésének verbális vagy akár fizikai kényszerrel történő irányítása.

4.2.6. Egyéb konstrukciók (eldöntendő kérdés, óhajtó és feltételes mondat)

A protoállítás kijelentő értékétől való eltérést a prototipikus felszólító mondatokban a felszólító módjel és a fordított szórend együttesen jelzi, azaz morfológia és szintaxis kiegészítő szerepet kap a funkció felismerhetővé tételében. Más esetekben az alaktan, a funkciósavak (partikulák), a szórend, illetve a prozódia versengésének, kiegészítő megoszlásának (*complementary distribution*) lehetünk tanúi. Az alkalmazott elméleti keretben ez nem jár azzal a feladattal, hogy olyan elveket vagy paramétereket állítsunk fel, amelyekből törvényszerűen, megjósolható módon következik az adott jelölő megoldás használata a vizsgált természetes nyelvben. Predikció helyett inkább motivációra törekvő funkcionális magyarázatot kell keresni a jelenségekre.

E fejezetben először az **eldöntendő kérdésekkel** foglalkozom, amelyek prototipikus megvalósulásában a jelölt illokúciós típus ellenére a magmondat egyenes szórendet mutat (99a,b). Korlátozó bővítmény után természetesen inverzió következik (100b).

- (99) a. Felhívtad Marit?
b. Felhívtad-e Marit?

- (100) a. **Marit is** felhívtad?
b. **MARIT** hívtad fel?

Mint ismeretes, a (99a)-hoz hasonló kérdések funkcióját a prozódia teszi felismerhetővé: az ilyen mondatok egy sajátos emelkedő-eső dallammintát kapnak (l. VARGA 1994: 480–483). Amennyiben a kérdés pusztán a magmondatból áll, akkor a prozódiai mintázat ezen érvényesül – az emelkedés utáni esés jelenlétét, illetve megfigyelhetőségét a szótagszám is döntően befolyásolja (vö. *Mész? Kimész? Elindulsz?*). Bővített állítmány esetén viszont a teljes mondatra (vagy legalábbis a teljes komment szakaszra) kiterjed a különleges intonáció.

(99b) egy másik megoldással, az *-e* kérdő partikulával él, amely a magmondathoz klitikusként kapcsolódik. Ez esetben ereszkedő dallammal találkozunk, amely sokkal kevésbé disztinktív a prototipikus kijelentő mondat hanglejtéséhez képest. A dallam az átlagosnál magasabb kezdőhangról indul, az ige mögötti kidolgozó bővítmény (itt: *Marit*) hangsúlya pedig redukálódik, ha a kérdés olyan *p* teljesülésére kérdez rá, amely elvárásként része a beszédpartnernek előzetes tudásának (pl. a hallgató ígérete miatt).

A prototipikus eldöntendő kérdések egyenes szórendje – akárcsak a megvalósult ténykérdés kifejezett parancsoké – azzal magyarázható, hogy képes jelezni a semleges kijelentő mondatához fűződő funkcionális kapcsolatot. Ahogyan CROFT (1994) fogalmaz:

(101) Az elfogult kérdések [értsd: preferált választ váró eldöntendő kérdések] gyakran egy kijelentő mintázattal és a hozzá kapcsolt partikulával vagy frázissal fejeződnek ki. [...] Számos nyelvben az elfogulatlan kérdések a kijelentő mondat mintázatából, valamint egy – gyakran mondatvégi – kérdő partikulából állnak. A kérdések tehát, akár elfogultak, akár nem, szerkezetileg rendre meglehetősen hasonlíthatnak a kijelentésekre, amelyeket jelöletlen státuszuk különböztet meg. Funkcionális oldalon az elfogult kérdések legalább annyira felfüggesztett állítások, mint kérdések: a propozíció igazságára vonatkozó egyetértés mindaddig fel van függesztve, ameddig a címzett azt meg nem erősíti. Másképp szólva, funkcionális szempontból egy kontinuum mentén helyezkednek el a kijelentő mondatok (amelyek a beszélő vélekedését határozottan állítják, és egyetértést vagy legalább tudomásulvételt várnak a hallgatótól), az elfogult kérdések (amelyek gyengébben nyilvánítják ki a beszélő vélekedését, és explicit megerősítést igényelnek a címzettől),

valamint a semleges kérdések, amelyek nem nyilvánítanak ki beszélői vélekedést, hanem a hallgatótól egy meghatározatlan információ ‘kitöltését’ várják.⁶⁴

(CROFT 1994: 467)

Az **óhajtó mondatokban** a *bár*, *bárcsak*, *csak* partikulák és a feltételes vagy felszólító módjel játszik főszerepet, a szórend inkább csak kiegészítő funkcióval rendelkezik. Megítélésem szerint az egyenes szórendű megoldás (103) valószínűbbnek láttatja, könnyebben megvalósuló lehetőségként konceptualizálja a vágyott esemény bekövetkeztét, míg (102a,b) egy reménytelenebb alapállást tükröz (*realis – irrealis*). (104a)-ban kevésbé váratlan a kételyt kifejező második mondat, mint (104b)-ben.

(102) a. Csak hívná fel!

b. Csak hívja fel!

(103) a. Bárcsak felhívná!

(104) a. Csak hívná fel! Félek, hogy úgyse fogja.

b. Bárcsak felhívná! Félek, hogy úgyse fogja.

Az óhajtó mondatok szemantikai szempontból közel állnak a **feltételes mondatokhoz** is, hiszen mindkét típusban valamilyen hipotetikus esemény jelenik meg – előbbinél mint a vágy tárgya, utóbbinál mint egy másik esemény feltétele. A *-nA* módjel nem véletlenül szerepel mindkettőben: feltehető prototipikus funkciója éppen a realitástól (a FAUCONNIER-féle bázisztértől) való eltávolítás jelzése (l. 3.6.).

⁶⁴ „Biased questions often take the form of a declarative plus a tag particle or phrase [...]. In many languages, unbiased interrogatives take the form of a declarative plus an interrogative particle, often sentence-final. Thus, interrogatives, biased or unbiased, are structurally often quite similar to declaratives, which are distinguished because they are unmarked. On the function side, biased questions are as much hedged assertions as questions: mutual agreement on the truth of the proposition is hedged until the addressee provides confirmation. In other words, functionally there is a continuum between declaratives, which firmly assert the speaker’s belief and expect assent (or at least acknowledgement) from the addressee in response; biased questions, which more weakly assert the speaker’s belief and invite explicit assent from the addressee; and neutral questions, which do not assert a speaker’s belief and expect a ‘filling’ in of the indeterminate information from the addressee.”

Lényeges különbség azonban, hogy a feltételes mondatok többnyire mellékmondat szerepűek, míg az óhajtó mondatok – érzelmkifejező, a beszélői szubjektumhoz kötött jellegüknél fogva (RÁCZ szerk. 1968/1971, KAS 2005: 142) – leggyakrabban főmondatok. Az irreális (múlt idejű) feltételes mondatnak létezik egy ma már archaikusnak tűnő konstrukciója, amely az önálló használatot is megengedi, és ilyenkor fordított szórendet mutat (l. (102a)). A *ha* kötőszóval bevezetett mellékmondat azonban már egyenes szórendű igealakat tartalmaz. Feltevésem szerint ez a *ha* mentálistér-építő (*space builder*) funkciójával függ össze.

(105) a. Hívta volna fel idejében! Akkor minden másként alakult volna.

b. Ha felhívta volna idejében, akkor minden másként alakult volna.

Az összefoglalást azzal a megállapítással lehet kezdeni, hogy a kijelentő funkcióval ('*p* teljesül') nemcsak a felszólító érték ('érd el *p* teljesülését!') áll kontrasztban, hanem az eldöntendő kérdő is ('teljesül-e *p*?'), amelynek egyenes szórendjét CROFT (1994) észrevételeivel indokoltam. Az elmozdulás másik fő iránya a hipotetikus terek megnyitása ('vágyom arra, hogy teljesüljön *p* / 'ha *p* teljesülne, akkor...'), ahol szintén beleütközünk az egyenes szórend magyarázatának a problémájába. Mivel az összetett mondat kutatása kívül esik a dolgozat témáján, a *ha*-val bevezetett feltételes mellékmondat szórendjére csak egy előzetes választ adhatok. Úgy tűnik, egyes *space builder*-ek (pl. *bárcsak, ha*) a realistól eltérő mentális tér megnyitásával csökkentik vagy akár felfüggesztik az irrealitás másfajta jelölésének szükségét, és lehetővé teszik azt is, hogy a téren belül a beszélők – egyfajta gondolatkísérletként – a tényekhez hasonlóan kezeljék az elképzelt szituációt (vö. a *Tegyük fel, hogy...* formulával bevezetett gondolatokat). Ez a feldolgozás szempontjából jelentős előnyökkel jár, hiszen így a hipotetikus teret könnyebb alternatív valószínűként kezelni, mintegy „belakni”, és benne komplex szituációk, eseménysorok szimulációját elvégezni (*Ha odamész hozzá és azt válaszolja, hogy, ..., mire te..., akkor...* stb.).

Az eldöntendő kérdést kifejező magmondat (pl. *Felhívtad?*) elvileg a (95) alatti taxonómikus hálózatban egy új magmondat típusként volna számon tartható. Azonban indokoltabbnak látszik, hogy az eldöntendő kérdő funkciót ne a magmondat, hanem a mondat szintjén kezeljük. Ezt az elemzést támogatja, hogy bármilyen – akár kiterjesztést vagy korlátozást tartalmazó – kijelentő mondatnak létezik eldöntendő kérdő megfelelője, valamint az is, hogy az *-e* partikula nélküli konstrukciótípus dallammintája „szétterül” a tagmondat elemein, ily módon a prozódiai

leírásnak óhatatlanul hivatkozniá kell az alaptag-bővítmény viszonytípusokon túl magára a tagmondatra mint hálózattípusra is.

4.3. A magmondattípusok differenciált elemzése

Az előző fejezetben célszerűnek láttam, hogy az egyszerűbb, prototipikusnak vélt mintázatokkal foglalkozzam, a későbbiekre hagyva számos részletkérdés felvetését és tisztázását. A következőkben három irányban próbálok kitágítani az eddigi határokat. Ebben a fejezetben a magmondattípusok differenciált elemzése felé teszek lépéseket (4.3.1–4.3.8.), majd a komment bal perifériájának vizsgálatában tekintettel leszek a közvetlenül nem a magmondathoz kapcsolódó elemek láncolatára (4.4), végül pedig a mentális terek elméletének bevonásával igyekszem a topik-komment szerveződésre is kiterjeszteni az elemzést (4.5.). Mindeközben a célom az lesz, hogy az újonnan tárgyalt jelenségeket vagy a már kialakított fogalomkészlettel jellemezzem, vagy olyan új fogalmak bevezetésével, amelyek többoldalúan indokolhatók, és alkalmasak a nyelv hálózat jellegéből adódó összefüggések megvilágítására.

4.3.1. Igemódosítót, komplex határozatlan bővítményt tartalmazó magmondatok

E rész feladata, hogy az egyszerű igei állományoktól (106a,b) elmozdulva vizsgálat tárgyává tegye a pusztá főnévi igemódosítót vagy komplex határozatlan bővítményt tartalmazó szerkezeteket (106c,d). Amellett fogok érvelni, hogy ezek a kifejezések is magmondatot (alapértelmezésben protoállítást) alkotnak az igével, amiből a következő rendszerezés adódik:

(106) a. igekötő nélküli ige mint protoállítás:

János *vágott* magának a kenyérből.

b. igekötő + ige mint protoállítás:

János *felvágta* a kenyeret.

c. pusztá főnévi igemódosító + ige mint protoállítás:

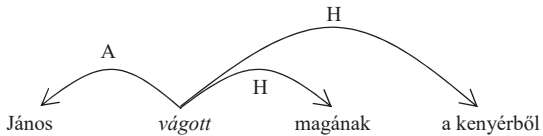
János *szeletekre vágta* a kenyeret.

d. komplex határozatlan bővítmény + ige mint protoállítás:

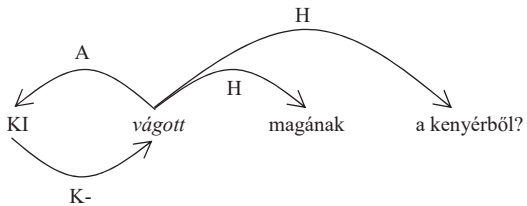
János vékony szeletekre vágta a kenyeret.

Az első két példamondat a legalapvetőbb kérdésben nem okoz problémát: a finit igealak (legyen az egyszerű vagy igeekötős) tölti be a protoállítás szerepét. Korlátozó művelet esetén a „fordított szörend” természetesen csak igeekötős igéknél értelmezhető (vö. (107, 108)).

(107)

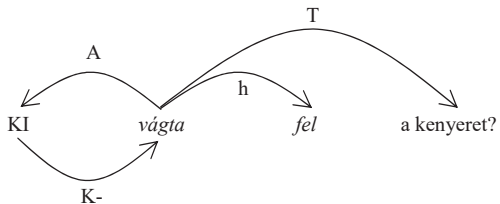
(108)

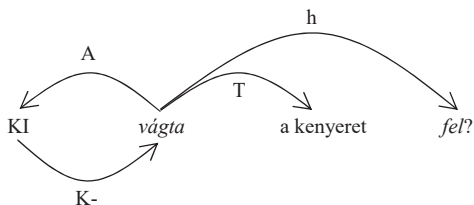
(109)

(110)

(111)

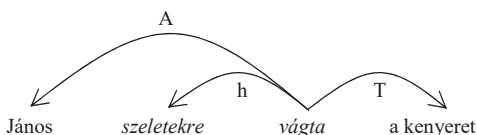

Ha az igeikötő közvetlenül az ige előtt szerepel, és közös feldolgozási egységet alkot vele, akkor a két elemet egyetlen csomópontként kezeltem. Fordított szórend esetén viszont – különösen (111) alapján, amelyben az igeikötő távolabb kerül az igétől – két csomópontnak kell tekinteni őket. Mint korábban megjegyeztem, a *fel* dőlt betűs szedése azt jelzi, hogy ő a – szintén kurzív – *vágta* alaptaggal alkot szoros konceptuális egységet (magmondatot), annak legközvetlenebb (határozói szerepű, vagy abból grammatikalizálódott) kidolgozó bővítése.

A korlátozó művelet, mint utaltam rá, nem a finit igealak sematikus jelentésére ('vágta'), hanem ennek a tagmondatban kidolgozott kontextuális alkalmazására irányul. Ez magában foglalja az igeikötő jelentését, sőt lehetővé teszi idiomatikus jelentésszerkezetek „utólagos” elérését is: a *KI rúgott már megint be?* mondatban a *rúgott ... be* megszakított összetevőt a *berüg* ige (nem-semleges mondatípushoz kötött) előfordulásaként azonosítjuk. Úgy látszik tehát, hogy a kidolgozói viszonyokat meg tudjuk szűrni aszerint, hogy lexikálisan rögzült idiomatikus kapcsolatról van-e szó vagy alkalmi, nagyobb mértékben kompozicionális mintázatról.⁶⁵

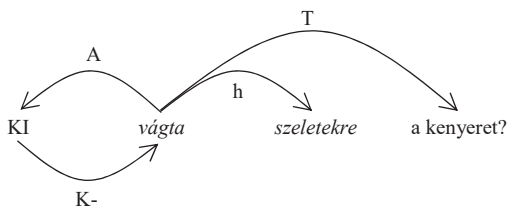
(106c) annyiban hoz újat, hogy ezúttal már a semleges mondatípusban is egyértelműen két csomópont hálózatrésze alkotja a magmondatot. A *szeletekre* az alaptaghoz fűződő viszonyát eredetileg szublatívuszi, itt eredményhatározói jelentésű esetraggal (*-rA*) teszi felismerhetővé.

(112)

⁶⁵ Idiomatikus kifejezés esetén természetesen többről van szó annál, mintsem hogy az egyik tag kidolgozza a másik egy sematikus alstruktúráját, hiszen az egész jelentése kisebb-nagyobb elmozdulást mutat a részek jelentéséhez képest. Ez azonban unipoláris történeti változás, amely (elsősorban) csak a szerkezet jelentését érinti, formáját nem (pl. a *berüg* és a *bemegy* az inverzió szempontjából hasonlóan viselkedik), így nem indokolja a szimbolikus viszonyok új típusának felvételét. A *be-* és a *rüg* viszonyát éppúgy kidolgozónak tekintem, mint a *be-* és a *megy* közöttit.

(113)

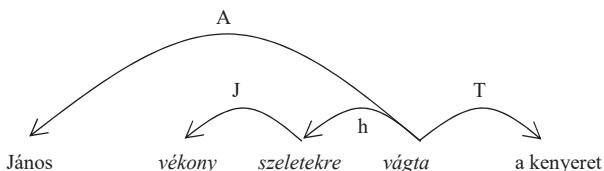
Több minden szól amellet, hogy a *szeletekre vágta* kifejezést tekintjük (112)-ben magmondattanak. Formai viselkedése teljesen analóg a *felvágta* igealakkal: a két elem egyetlen fonológiai szót alkot (amelyben szokásos módon a kezdő szótag hangsúlyos), és kapcsolatuk a szórendet érintő műveletek szempontjából is megegyező tulajdonságokat mutat (kiterjesztő operátor után egyenes, korlátozó után fordított szórend). Még az olyan különleges mintázatokban is egyezik viselkedésük, mint a *ne* tiltószó beférkőzésével szerkesztett mondat típus (*Fel ne vágd!* / *Szeletekre ne vágd!*). Ami a funkcionális oldalt illeti, a *szeletekre* ugyan specifikusabban dolgozza ki a *vágta* egyik alstruktúráját, mint a *fel*,⁶⁶ de ez nem befolyásolja azt a tényt, hogy a két elem együttese a teljes tagmondatot képviselő sematikus pozitív kijelentő mondat legyen alapértelmezés szerint.

Végül (106d) azzal az érdekességgel szolgál, hogy a *szeletekre* itt saját bővítménnyel rendelkezik, azaz szerkezetes határozó. Úgy gondolom, a (*vékony*) *szeletekre* itt is mindenképpen kidolgozó (nem pedig korlátozó) szerepű, hiszen minden jel szerint semleges mondatról van szó, amely semmilyen különleges kontextust nem igényel (vö. az alábbi képzeletbeli diskurzusrészlet: *János ezután vékony szeletekre vágta a kenyeret, és megreggelizett*). A (114)-ben javasolt ábrázolás kifejezi, hogy az eddigeknél is összetettebb protoállítással állunk szemben (*vékony szeletekre vágta*), amelyen belül az igei alaptagnak határozói, ez utóbbinak pedig jelzői bővítése van.⁶⁷ Korlátozó művelet esetén az inverzióban a *vékony szeletekre* egy egységként vesz részt (115).

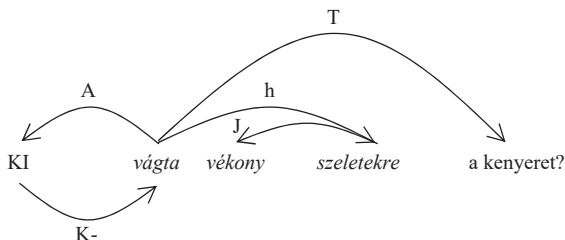
⁶⁶ A protoállításon belüli kidolgozó viszonyok bizonyos típusaira (ilyen az igekeető + ige szerkezet is) magas fokú begyakorlottság jellemző: a két elem kapcsolata egyetlen szimbolikus egységként sáncolódik el, így az *on-line* feldolgozásban nem igényel külön konstruktív erőfeszítést.

⁶⁷ Még egyértelműbb a javasolt elemzés helyessége az idiomatikus kifejezések körében, vö. *Az elnök zöld utat adott a kezdeményezésnek / KI adott zöld utat a kezdeményezésnek?*

(114)

(115)

Mindebből egy lényeges elméleti tanulság adódik az ige előtt semleges, illetve nem-semleges mondatban szereplő bővítmények megkülönböztetését illetően. A semleges mondat ige előtti szerkezetes határozatlan bővítményei (pl. *vékony szeletekre vágta*), pusztá főnévi igemódosítói (*szeletekre vágta*), valamint történeti szempontból az igekötők is (*felvágta*) egy önmagában **hiányos** – az adott kontextusban nem eléggé specifikus – állítmány (itt: *vágta*) protoállítássá való kiegészítését hajtják végre az alaptaghoz fűződő kidolgozó viszonyukon keresztül (azaz tkp. **állítmánykiegészítők**).⁶⁸ Ezzel szemben prototipikus korlátozó operátornak az olyan kifejezések minősülnek (pl. *ki, ritkán*), amelyek egy **hiánytalan** protoállításon (pl. *felvágta, vékony szeletekre vágta*) végeznek el – a korábban javasoltak szerint elemezhető – műveletet.

Az állítmánykiegészítő kategóriájáról azt feltételezem, hogy nem az alany : tárgy : határozó sorba illeszkedik újabb tagként, hanem a hálózat egy másik dimenziójához tartozik. Egyik megkülönböztető jele az ágrajzban az állítmányéval azonos típusú (magmondat esetén kurzív) szedés. Amennyiben alanyi, tárgyi vagy határozói bővítményből grammatikalizálódott, akkor ezen túlmenően a kis *a*, *t*, illetve *h* címkét is megkapja (*gyerek_a született, fűt_t vág, moziba_h megy*).

⁶⁸ Az állítmánykiegészítő kategóriája az ókori görög és latin nyelvtanokból származik (vö. LACZKÓ 2001: 416). A 20. század magyar nyelvészetében ELEKFI (1966, 2004) „tulajdonítmány” néven élesztette fel, az összetett állítmányok névszói részét értve alatta (pl. *katona volt*). Magam visszatérek az eredeti megnevezéshez, amely alkalmasabbnak látszik az összetett állítmány névszói részének és az igei állítmány igemódosítójának egységes kezelésére.

Egyedül az összetett állítmány névszói részeként megjelenő állítmánykiegészítővel tesztek kivételt, amelynek önálló jele – a predikatív szerepre utalva – a *p* lesz (*katona_p volt*).⁶⁹

4.3.2. A segédigés szerkezetek funkcionális és ábrázolási kérdései

A következő példasor azt szemlélteti, hogy az egyszerűbb magmondatok felől egy másik irányba is elindulhatunk: a segédigés szerkezetek felé.

- (116) a. *Zsuzsi felhívta* Marit.
b. *Zsuzsi fel szeretné hívni* Marit.
c. *Zsuzsinak fel kellett hívnia* Marit.

A szakirodalom távolról sem egységes annak a megítélésében, hogy mely elemek tartoznak a magyar segédigék közé. A hagyományos (KESZLER szerk. 2000) és a generatív megközelítések (KENESEI 2000, 2008) eltérő elméleti és módszertani háttérük ellenére hasonló eredményre jutnak, és igen szűkre szabják a segédigék osztályát. KESZLER szerk. (2000) szerint a *fog*, a *szokott*, a *talál* és a *tetszik*, KENESEI (2008: 620) szerint a *fog*, a *szokott*, a *talál*, a *(kell)ene* és a *szabad(na)* sorolható ide. TOLCSVAI NAGY (2009) a figyelem középpontjába a prototipikus segédigéket állítja (a *fog*, *kell*, *tud*, *lehet* elemeket említve példaként); tanulmányának „nem célja a magyar segédigék kizárólagos listáját megadni” (377). Hozzátehetjük ehhez, hogy funkcionális kognitív nézőpontból egy ilyen lista összeállítása nem is feltétlenül kívánatos, illetve lehetséges, hiszen a prototípuselvű kategorizációból fakadóan a határokat gyakran csak mesterségesen lehet kijelölni (vö. WASEDA (1992) hozzászólását a „Hány eset van a magyarban?” polémiához). Végül – a kronologikus rendből kilépve – a magyar segédigékről szóló szakirodalom egyik alapművét, KÁLMÁN C. et al. (1989)-et kell kiemelni, amely disztribúciós és prozódiai kritériumokat érvényesít (e cikk fő eredményeit PELYVÁS (1998: 124–125) is átveszi). A szerzők meghatározá-

⁶⁹ LACZKÓ (2001: 416) szerint az állítmánykiegészítő fogalma – ha valóban alkalmazásba vesszük – „hatodik mondatrésznek” számít. Ha viszont a strukturális nyelvtan igemódosítóit is ide soroljuk (az igekötős igei állítmányok és a névszó + kopula szerkezetű összetett állítmányok szórendi és hangsúlyozásbeli hasonlóságai alapján, vö. LACZKÓ 2001: 416), akkor a rendszerben elletmondás lép fel, hiszen az igemódosítók alanyi, tárgyi vagy határozói természetűek is lehetnek. Elemzésemben ezért az állítmánykiegészítő tág kategóriája nem számít hatodik mondatrésznek, de az itt *p* jellel megkülönböztetett, ELEKFTől tulajdonítmánynak hívott típus tekinthető annak, ahogyan ELEKFI (2007) maga is javasolja.

sa szerint azon elemek segédigék, amelyek lapos prozódíájú mondatban hangsúlytalanok lehetnek, és képesek beférközni az igekötő és a *-ni* alak közé.

Disszertációmban a formai oldalt tekintve elfogadom KÁLMÁN C. et al. (1989) álláspontját, két megjegyzéssel. Egyrészt a segédigékre nem annyira mint egy sajátos **szó faj** elemeire gondolok, hanem inkább a segédigei **használatból** indulok ki (egy meghatározott konstrukció-típus részeként), amely történetileg egyre több, ugyanakkor beszélőnként és regiszterenként eltérő számú igét vonz magához. Másrészt – PELYVÁS (1998)-hoz és TOLCSVAI NAGY (2009, 2010)-hez hasonlóan – nagy hangsúlyt helyezek a szemantikai pólus leírására, noha a függőségi nyelvtani nézőpont alkalmazásából a formai oldalra nézve is érdekes dilemmák származnak majd. A fejezet során az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- (117) 1. Hogyan illeszkednek a segédigés szerkezetek a protoállítás kategóriájába?
2. Funkcionális oldalról hogyan lehet motiválni a beférköző sorrend kialakulását?
3. Hogyan ábrázolható a szerkezet a függőségi nyelvtan keretében?

Korábbi javaslatom szerint a protoállítás szemantikai pólusához egy eseménytípus profilálásán túl a kijelentő beszédcselekvés-érték és a pozitív polaritás tartozhat, valamint az idő, az aspektus és a modalitás (TAM), illetve egyes résztvevők és körülmények sematikus jelölése. Ennek a meghatározásnak a segédigés szerkezetek is eleget tesznek, mindössze a formai oldalon térnek el a prototípust képviselő, egyetlen (morfológiailag komplex) szóalakot mutató megoldásoktól. Mint HEINE (1993) rámutat, a segédigévé válás olyan grammatikalizációs folyamat, amelynek során egyes elemek lexikális igékből az idő, az aspektus, illetve a modalitás jelölőivé alakulnak át (*Verb-to-TAM chain*). E folyamatnak különféle vetületei vannak (deszemantizáció, fonológiai erózió stb.), és különféle stádiumai, így az egyes elemek a fejlődés más-más pontjain helyezkedhetnek el. A magyarra nézve feltehető például, hogy a *fog* vagy a *szokott* messzebbre jutott a grammatikalizációs folyamatban, mint a *szertetne* vagy az *óhajt*.⁷⁰ A lényeg mindenesetre az, hogy amíg az előző alfejezetben tárgyalt igemódosítók és komplex határozatlan bővítmények a protoállítás résztvevőkre, körülményekre vonatkozó információjáért felelősek, addig a segéd-

⁷⁰ Vö. a következő internetes példát: „Ha ennek ellenére is meg óhajtot valósítani a dolgot, tudok segíteni” (vakbarat.totalcar.hu, 2011. február 12-i hozzászólás).

igéket – többé vagy kevésbé megőrzött specifikus jelentésük mellett – az idő, az aspektus és a modalitás fogalmi kategóriáival lehet jellemezni.⁷¹

Mint a (116b,c)-ben látható kurziválás megelőlegezi, a beférkőző szerkezetes mondatokban az igekötő + segédige + *-ni* alak sort tekintem protoállitásnak. Javaslatom szerint a beférkőző sorrend azt fejezi ki ikonikusan, hogy a segédigével, illetve a neki alárendelt *-ni* alakkal reprezentált esemény **fogalmilag összeolvad**. (118a)-ban a *szeretné* lexikális igeként előhív egy (a bázistértől elkülönülő) mentális tért, majd a mellékmondat kifejti ennek tartalmát. A mentális tér megnyitása és kidolgozása két, egymásra következő kognitív művelet; az igével kifejezett folyamatok külön-külön horgonyozódnak le. Ezzel szemben (118b)-ben egyetlen komplex, modalizált esemény jelenik meg, amit az igék alanyi alstruktúrájának megegyezése és a *szeretné* modális jelentése tesz lehetővé.

(118) a. Zsuzsi szeretné, ha Klári felhívna Marit.

b. Zsuzsi fel szeretné hívni Marit.

A beférkőző sorrend kialakulását funkcionális szempontból több tényező motiválja. Az egyik a szintetikus szerkesztett, hasonló fogalmi szerkezetű protoállítások **analogikus hatása**. Korábban a 2.2.3. fejezetben idéztem REBRUS–KÁLMÁN (2009)-ből a funkcionális optimalizálás elvét, amely azt mondja ki, hogy a hasonló funkciókat a nyelv lehetőleg hasonlóan fejezi ki. E nézőpontból nem nehéz elképzelni, hogy pl. a *felhívna* analogikus hatást gyakorolhatott a szinonim *szeretné felhívni* szerkezetre, ami a *fel szeretné hívni* komplex protoállítás megjelenését, illetve elterjedését eredményezhette (119). Más esetekben pedig nem a szinonímia, hanem a paradigmatiszós összetartozás támogathatta a beférkőző szerkezet kifejlődését (120).

(119) a. Zsuzsi *felhívna* Marit.

b. Zsuzsi *szeretné* felhívni Marit.

c. Zsuzsi *fel szeretné hívni* Marit.

⁷¹ A körülményhatározói jelentés és az aspektus között belsőleges kapcsolat van, mivel a cselekvés végpontjának kijelölése perfektiváló hatást kelt (*utazott* vs. *elutazott*).

- (120) a. Zsuzsi *felhívta* Marit.
b. Zsuzsi *felhívja* Marit.
c. Zsuzsi *fel fogja hívni* Marit.

A második döntő tényező, hogy a beférkőzéssel előáll egy olyan ígekötő + végesalak⁷² sorrend, amely szórendi eszközt biztosít a semleges és a nem-semleges mondatok elhatárolására.⁷³ Míg (121a) és (121c) – egy semleges és egy nem-semleges mondat – között egyedül a prozódia tesz formai oldalon különbséget, addig (121b) a **konstrukció típus jelölése** szempontjából előnyösebb a szórend egyértelműsítő szerepe miatt. Úgy tűnik, hogy az ígekötő és a végesalak közvetlen egymásra következése – függetlenül attól, hogy lexikálisan összetartoznak-e – annak indikátorává vált, hogy semleges mondatról van szó, pontosabban hogy a protoállítás kidolgozásával vagy legfeljebb kiterjesztésével kell a tagmondatban számolni.

- (121) a. Zsuzsi szeretné felhívni Marit.
b. Zsuzsi fel szeretné hívni Marit.
c. ZSUZSI szeretné felhívni Marit.

Végül egy harmadik szempontot is kiemelhetünk a funkcionális magyarázatban. Nevezetesen azt, hogy a segédigeként használt elemek főigékből grammatikalizálódtak, és ebből következően ma is alapvető tulajdonságokban osztoznak a „valódi” lexikális igékkel (pl. személyragok felvétele). A tágan értett igei szóosztályon belül pedig igen erős, az összetartozást jelző/erősítő tulajdonság a ígekötővel való társulás képessége. A leggyakoribb magyar igék egy jelentős részre megengedi, hogy különféle ígekötőkkel módosuljon:

⁷² Végesalaknak nevezem KÁLMÁN C. et al. (1989: 52) nyomán „a mindenkori igeragot viselő szó”-t, legyen az fő- vagy segédige.

⁷³ JESPERSEN (1924: 25) hasonló szempontra mutat rá az időjárásigék mellett egyes nyelvekben megjelenő expletív alany kapcsán (pl. német *es regnet* 'esik'), amely analogikus hatásra lép fel, és elősegíti, hogy a kijelentő és a kérdő mondat szórendi megkülönböztetést kapjon az alany és az ige inverziója révén.

(122)

	be	ki	le	fel	meg	el	át	rá	ide	oda	szét	össze	vissza
megy	+	+	+	+	-	+	+	+	?	+	+	+	+
jön	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
néz	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Aligha véletlen, hogy a beférkőző segédigék között viszont sok olyan elemet találunk, amelyek főigei előzményei saját jogon – magas gyakoriságuk, a szóosztályon belüli centrális helyzetük ellenére – nem szívesen módosultak/módosulnak igekötőkkel:

(123)

	be	ki	le	fel	meg	el	át	rá	ide	oda	szét	össze	vissza
akar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kell	-	-	-	-	-	⁷⁴	-	-	-	-	-	-	-
lehet	-	⁷⁵	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-
szeretne	-	⁷⁶	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-

A beférkőző használat kifejlődése a fenti elemek esetében felfogható olyan **analogikus kompenzációként**, amelynek során a gyakori, ámde jelentésüknél fogva saját jogon igekötőkkel kevésbé társuló igék is részeseivé váltak ennek a tulajdonságnak (köszönhetően igenévi vonzatuknak). Erre ráadásul oly módon kerülhetett sor, hogy a végeredmény nem veszélyezteti a megértést: mivel **beakar* ige nem létezik, a *be + akar* sort hallva a hallgató nem fut „zszakutkába” a mondat feldolgozása során.

A következő kérdés, amely figyelmet érdemel, (116b) és (116c) különbségével kapcsolatos. Mi lehet az oka annak, hogy a figyelem előterében álló résztvevőt kódoló kifejezés alany-, illetve részeshatározói esetet kap a két mondatban (*Zsuzsi* vs. *Zsuzsinak*), valamint hogy a személyre utaló morfémát a segédigén, illetve a *-ni* alakon találjuk (*fel szeretné hívni* vs. *fel kellett hívnia*)? A kézenfekvő válasz, hogy mindezt a segédigék (illetve főigei előzményeik)

⁷⁴ Bár az *elkell a segítség* frazémára a google 5560 találatot jelez, ez a mintázat valószínűleg kontamináció eredménye, vö. az *elkél a segítség* 99300 találatát (2011. március 27-i hozzáférés).

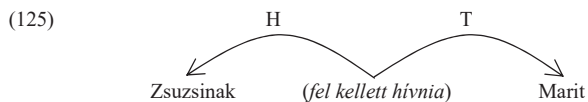
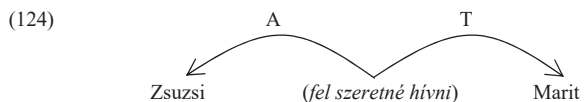
⁷⁵ Vö. az *ő most már nagyon kilehet* 'el lehet fáradva' szlenges kifejezést.

⁷⁶ A *kiszeret valaki valakiből* szerkezetben képzelhető el.

vonzatkerete magyarázza. A *szeretné* Ágens alannyal rendelkezik, amelyet a példamondatban a *Zsuzsi* kifejezés dolgoz ki. A *kell*t alanya viszont Théma, amelyet akár entitás, akár esemény jelentésű bővítmény elaborálhat (*kell + a könyv*, *kell + felhívni*); mellette a deontikus aktusban érintett szereplőt részeshatározói eset különbözteti meg. Ennek feltehető oka, hogy a kötelezettséget mint terhet a birtoklás (azaz egy tárgynak egy személyhez tartozása) metaforikus forrástartományára felől értelmezzük, vö. az angol *I have to go* 'Mennem kell' szerkezetet.

Ami a *hívnia* alakot illeti, az valószínűleg azzal függ össze, hogy 1) a komplex protoállításnak jelölnie kell a modalizált esemény szereplőjének számát és személyét, ugyanakkor 2) erre a *kell* defektív paradigmájú személytelen ige nem képes. Az infinitívusz végződése megint csak a birtoklás forrástartományára tett utalásunkat támogatják, hiszen – mint az jól ismert – a birtokos személyjelekkel állnak rokonságban és feltehető etimologikus kapcsolatban (*kalapom*, *kalapod*, *kalapja* \approx *haladnom*, *haladnod*, *haladnia*). A kötelezettség alá vont személy tehát (datívusszal jelölt) birtokosként (*Zsuzsinak*), a kötelezettség pedig birtokolt teherként fogalmiasul és fejeződik ki nyelvileg. A *szeretné* vonzatkerete és szemantikája teljesen más, így a személyjeles infinitívuszt nem engedélyezi (**szeretné felhívnia*).

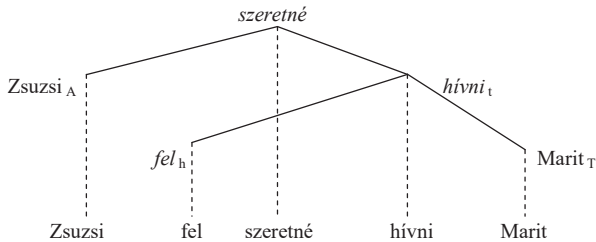
Mindebből azonban az következik, hogy a beférkőző segédigéket a függőségi szerkezet abszolút főlerendelt tagjának kell tekinteni, hiszen vonzatkeretük csak így határozhatja meg a mondat struktúráját. Nem elégséges tehát az a megoldás, hogy a komplex protoállítást egyetlen csomópontként vesszük fel a szerkezeti ábrán, mint ahogyan az (124, 125)-ben látszik, hiszen így nem tudunk elvszerűen számot adni a *Zsuzsira* utaló bővítmény eltérő esetvégződéséről és mondatrészszeréről a két mondatban.

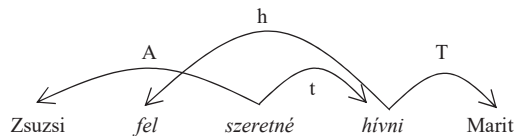
A segédige gyökércsomópontként való kezelése azonban tartogat kihívásokat a függőségi ábrázolás számára. A probléma nem más, mint a **projektivitás elvének** megsértése, amelyet a szórend függőségi nyelvtani elemzése (eltérő szigorúsággal ugyan, de) többnyire tiszteletben tartanak. Nézzük először a szerkezetet magát, hogy utána könnyebb legyen az elv értelmezése.

A *Zsuzsi fel szeretné hívni Marit* mondat elemzését a gyökércsomópont azonosításával kezdem. A legkézenfekvőbb javaslat, hogy ez nem más, mint a *szeretné* segédige. A *Zsuzsi* egyértelműen ez alá tartozik mint alanyi bővítmény (vö. a szám- és személybeli egyeztetést). A *hívni* csomópontot – a grammatikalizációs folyamat előrehaladottságára való tekintettel – elemezzünk a *szeretné* kis *t*-vel jelölt tárgyi bővítményeként. Végül az *-ni* alak két további elemet dominál a mondat szerkezetben: egyrészt a *fel* igekötőt, amely határozói szerepből grammatikalizálódott (jele a kis *h*), másrészt a *Marit* tárgyi bővítményt. Mindebből az alábbi függőségi szerkezet következik, amelyet kétféle konvenció szerint is bemutatok.

(126a)

(126b)

Az ábrákon első pillantásra szembeötlik egy eddig nem tapasztalt jelenség: az, hogy „megszakított összetevőt” találunk rajtuk (vö. KÁLMÁN C. et al. (1989: 52) szerkezeti ábráit is). A függőségi nyelvtan keretében ez abból származik, hogy egy alaptag bővítménye annak egyik oldalán, e bővítmény saját bővítménye viszont az „eredeti alaptag” másik oldalán szerepel. A szakirodalom egy jelentős vonulata számára az ilyesfajta ágrajzok nem lehetségesek, vagy legalábbis külön

magyarázatra szorulnak, mivel megsértik a projektivitás elvét. ROBINSON (1970) klasszikus tanulmánya például az függőségi ágrajzokra nézve négy megszorítást javasol az alábbiak szerint; ezek közül az utolsó lesz számunkra érdekes.

(127) Bármely jólformált szerkezetben

- (a) egy és csak egy független [dominálatlan] elem található
- (b) az összes többi elem közvetlenül egy másiknak van alárendelve
- (c) nincs olyan elem, amelyik egynél több elemnek van közvetlenül alárendelve, és
- (d) ha egy A elem közvetlenül egy B elemnek van alárendelve, és egy C elem közéjük ékelődik (a szerkezet lineáris rendjében), akkor C közvetlenül alá van rendelve vagy A-nak, vagy B-nek, vagy valamely másik közbülső elemnek.⁷⁷

(ROBINSON 1970: 260)

Egyszerűbben kifejezve (127d) azt tiltja meg, hogy az egymással függőségi viszonyban álló A és B elem közé egy olyan kifejezés ékelődjék, amely abszolút főlerendelt tagként dominálja A-t vagy B-t. (123)-ban éppen ezt tapasztaljuk, ezért ha a függőségi nyelvtan egy szigorúbb változatát alkalmazzuk (vö. HUDSON 2007: 130), akkor az ágrajz magyarázatot vagy módosítást igényel. Mielőtt azonban a megoldási javaslatra térnék, érdemes egy másik problémát is felvetni, amely segíthet a továbblépés irányának kijelölésében.

E probléma az ígékötő + végesalak sorrend és a semleges mondat : nem-semleges mondat megkülönböztetés viszonyát érinti. Az egyszerű protoállítások (pl. *felhívta*) elemzése mögött az a feltevés állt, hogy az említett sorrend alapbeállításnak minősül, és hozzá képest a végesalak + ígékötő szerkezet eltérésnek számít, mint ahogyan azt a „fordított szórend”, „inverzió” stb. kifejezések is tükrözik. Úgy tűnik viszont, hogy a beférkőző segédigés szerkezetekben épp fordítva áll a dolog: a *szeretné felhívni* képviseli azt az eredetibb mintázatot, amelytől a *fel szeretné hívni* – a konstrukciótípus szórendi jelölése érdekében – eltér. E javaslatot nemcsak az a tény támogat-

⁷⁷ „In any well formed string: (a) one and only one element is independent; (b) all others depend directly on some element; (c) no element depends directly on more than one other; and (d) if A depends directly on B and some element C intervenes between them (in linear order of string), then C depends directly on A or on B or on some other intervening element.”

ja, hogy lexikálisan az igeikötő az igenévhez tartozik, hanem erős érveléssel szolgál az alábbi példamondatok is.

(128) a. Zsuzsinak fel kellett volna tudnia hívni Marit.

b. *KINEK kellett volna fel tudnia hívni Marit?

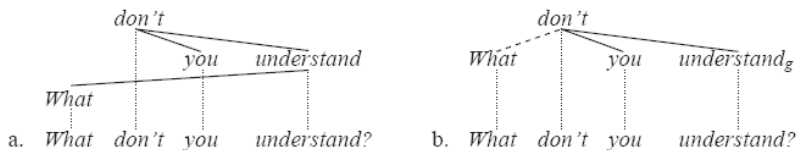
c. KINEK kellett volna tudnia felhívni Marit?

Indirekt bizonyítás következik: tételezzük fel, hogy a (128a)-ban látható semleges mondat képviseli az alapbeállítást, amelyhez képest a nem-semleges mondat funkcionális eltérése formai oldalon a fordított szórenddel képeződik le. Ez azt jósolná, hogy (128b) lesz a jólformált megoldás, amelyet úgy „kapunk meg”, hogy egyszerűen felcseréljük az igeikötő *fel* és a végesalak *kellett volna* szórendjét. Ez azonban nem felel meg a nyelv konvencióinak: (128c)-t kell választanunk, amely viszont nem vezethető le inverzióval (128a)-ból. Javaslatom szerint nem azt kell megmagyarázni, hogy a *fel* miért a *hívni*-hoz csatlakozik a nem-semleges mondatban – hiszen ők lexikálisan is összetartoznak. Inkább annak okát és módját kell feltárunk, amiért és ahogyan az igeikötő a *kellett volna* elé „kerül” semleges mondatban, komplex protoállítást hozva létre (*fel kellett volna tudnia hívni*).

A két imént tárgyalt probléma egyfelé mutat: azt valószínűsítik, hogy a semleges mondat beférkőző szerkezetének elemzéséhez valamilyen speciális elemzési megoldásra van szükség. Ennek hiányában olyan ágrajzunk lesz (l. (126)), amely megsérti a projektivitás elvét, pozitív előjellel pedig az szól az új leíró eszköz bevonása mellett, hogy a *fel kellett volna tudnia hívni* szerkezetet származtatott megoldásnak szeretnénk elemezni a *kellett volna tudnia felhívni*-hoz képest. A következőkben erre teszek javaslatot GROSS–OSBORNE (2009) alapján.

A szerzők fő célja magyarázatot adni azon mondatokra, amelyekben a projektivitás elve (látszólag) nem teljesül. Ilyen például a *What don't you understand?* 'Mit nem értesz?' angol mondat, amelyben a *what* 'mi(t)' kérdő névmás az *understand* 'érteni' tárgyi bővítménye, azonban a szintagma két eleme közé ékelődik a *don't* tagadást kifejező segédige mint abszolút főlérendelt tag. GROSS és OSBORNE a (129a)-ban látható módon jelzik a projektivitás megsértését, és olyan alternatív ágrajzot javasolnak, mint amely (129b)-ben szerepel.

(129)

A javaslat értelmezéséhez szükség van néhány segédfogalomra. GROSS és OSBORNE (2009: 45) szerint **láncnak** minősülnek az egyes szóalakok, valamint azok a szóalak-kombinációk, amelyek a függőségi ágrajzon fentről lefelé vagy lentől fölfelé folyamatosak. Például egy jelző és az alanyi alaptagja, vagy az alany és annak állítmányi alaptagja láncot alkotnak, az alany jelzője és az állítmány viszont nem. A kiegészítendő kérdések szempontjából a *what* 'mi(t)' névmási bővít-mény (mint szóalak) tehát láncnak számít, akárcsak a *which book* 'melyik könyv(et)' kifejezés a *Which book did you read?* 'Melyik könyvet olvastad?' mondatban.

A másik fontos javaslat, hogy GROSS és OSBORNE (2009: 53) megkülönböztetik az **alaptag** (*head*) és a **régens** (*governor*) kategóriáját, noha a kettő legtöbbször egybeesik. Az alaptag definíciójuk szerint az a szó, amelyik egy láncot közvetlenül dominál. A régens ezzel szemben az a szó, amelyik egy lánc megjelenését engedélyezi.⁷⁸

Ezek után (129b) megértéséhez már csak az „emeléses” szerkezetek elismerésére van szükség, amelyekben egy lánc alaptagja és régense nem azonos. Természetesen az elvi lehetőségeket korlátozni kell (a ténylegesen előforduló megszakításos szerkezetek alapján), hiszen nem lehet egy adott régenshez tartozó láncot tetszés szerint bármelyik másik csomópont alá rendelni. Ezt az alábbi **Emelkedési Elv** (*Rising Principle*) szabályozza (i.m. 53):

(130) Egy adott lánc alaptagja vagy a lánc régense kell, hogy legyen, vagy dominálnia kell a lánc régensét.⁷⁹

A fenti angol példamondatban a kérdő névmási tárgy régense az *understand*, amit az utóbbi alsó indexébe tett *g* betű (*governor*) jelöl. Ő az a szóalak, amelyik a tárgy megjelenését engedélyezi.

⁷⁸ „The head of a given chain is the one word that immediately dominates that chain. The governor of a given chain, in contrast, is the one word that licenses the appearance of that chain.”

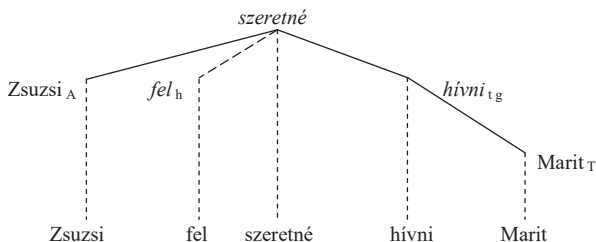
⁷⁹ „The head of a given chain must either be that chain's governor or dominate that chain's governor.”

Alaptagja viszont a *don't* segédige, amely alá a mondat szerkezetben tartozik. A régens és az alptag elkülönülése esetén szaggatott vonallal jelöljük a „felemelkedett lánc” (*risen chain*) és az alptag közötti viszonyt.

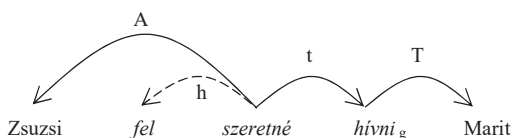
Fontos hangsúlyozni, hogy GROSS és OSBORNE (2009) elmélete határozottan **nem derivációs** jellegű, azaz nem feltételeznek olyan mögöttes szerkezeti szintet, amelyen a *what* alptagja az *understand* volna. Emelkedésről inkább csak figuratív értelemben beszélnek: nem véletlen, hogy (130) megszorításként, nem pedig input → output szabályként van megfogalmazva.

A szerzők formális szemléletüknek megfelelően nem törekednek az Emelkedési Elv funkcionális indoklására. Inkább olyan érvekkel szolgálnak (GROSS–OSBORNE 2009: 56–64), amelyek formai szempontból „kényszerítik ki” szerintük a javasolt szerkezet elismerését. Ezen érvek ismertetése helyett majd újjakkal szolgálók, előbb azonban áttérek arra a technikai kérdésre, hogy miként elemezhető a *Zsuzsi fel szeretné hívni Marit* mondat az új nézőpontból. A projektivitás elvét megsértő (126a,b) helyét az alábbi ágrajzok vehetik át.⁸⁰

(131a)

(131b)

Az ágrajzok a régens alsó indexben való megjelölése révén számot adnak arról, hogy a *fel* megjelenését a *hívni* engedélyezi. Ugyanakkor azt is kifejezik, hogy az igekötő a mondat szerkezetben

⁸⁰ Vö. BARTHA et al. (2006) hasonló elemzését. Ők a „régens : alptag” megkülönböztetés helyett a „szintaktikai alptag” és a „lineáris alptag” (*syntactic head*, *linear head*) megnevezéseket használják.

nem az igenevet, hanem a *szeretné* abszolút fölérendelt tagot módosítja. E viszony pszichológiai realitását mutatja egyrészt a (132) alatti redukciós példa, másrészt pedig az is, hogy a magyar beszélők egy jelentős része írásban is érvényesíti az igekötő és a segédige összetartozását, az akadémiai helyesírási szabályok ellenében, l. (133).

(132) A: Fel szeretné köszönteni?

B: Igen, fel szeretné.

(133) „Beázik a tető? Felszeretné újítani? Megoldást keres?”⁸¹

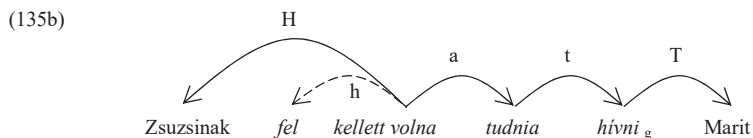
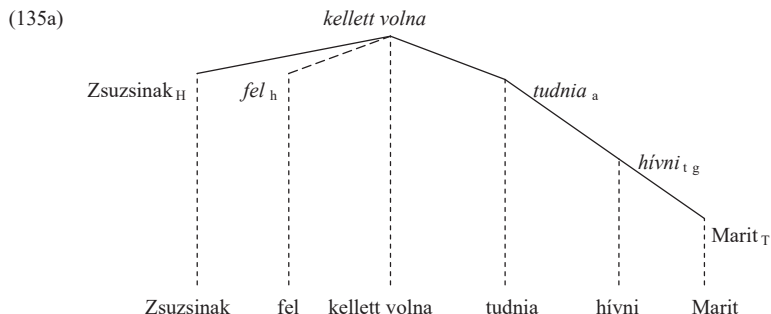
Míndez még kevés lehet ahhoz, az olvasó meg legyen győződve a javaslat helyességéről. Azonban úgy látom, hogy ez az egyetlen olyan megoldástípus, amely egyesíti az alábbi elméleti és technikai előnyöket:

- (134) 1. A függőségi nyelvtan formalizmusába való illeszkedés.
2. A szórendi változatok elkülönülésének elvszerű tükrözése.
3. Metaelméleti szigorúság (megfelelés a projektivitás elvének).
4. A beférkőző segédigés szerkezet belső viszonyainak feltárása (elemzetlen komplex predikátum helyett).
5. Az igekötő–segédige és az igekötő–igenév kapcsolat egyidejű elismerése.

Ezen előnyöknek természetesen ára van: egy új leíró eszköz bevezetése. Azonban a korábbiakban láthattuk, hogy ez a lépés empirikusan indokolt, ha a több segédigét is tartalmazó semleges mondatok szerkezetét modellálni akarjuk. Az Emelkedési Elv ugyanis megengedi, hogy egy bővítmény (vagy lánc) alaptagja a régenst csak **közvetetten** domináló csomópont legyen. A *Zsuzsinak fel kellett volna tudnia hívni Marit* mondatban a *fel* régense a *hívni*, alaptagja viszont a *kellett volna*, amely közvetlenül nem a *hívni*, hanem a *tudnia* szóalakot dominálja. A (132)-es ágrajz éppen azt tükrözi, amit szerettünk volna: azt, hogy a *fel* szórendje származtatott megoldás. A segédige + végesalak sorrend nem a két elem lexikai kapcsolatából következik, hanem ana-

⁸¹ Forrás: www.helyiapro.hu, 2011. február 1-i hozzáférés.

logikus hatásokra lép fel – a függőségi nyelvtani háttérelmélet által engedélyezett módon – a konstrukcióban.

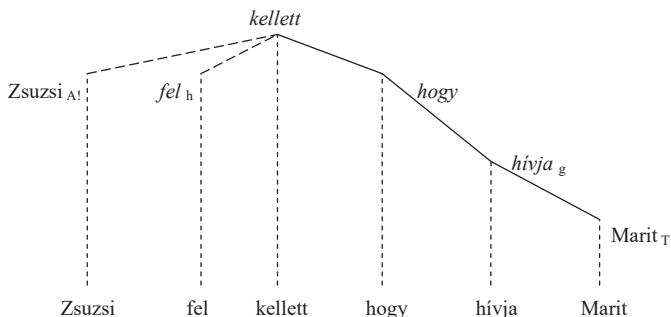

Feltevésem szerint a *fel* azért a sorban legelső segédigéhez kapcsolódik, mert így áll elő a konstrukciótípus jelölése szempontjából előnyös igeekötő + végesalak sorrend, és mert csak így tud a tagmondat összes igei elemét magában foglaló **komplex protoállítást** létrehozni.⁸²

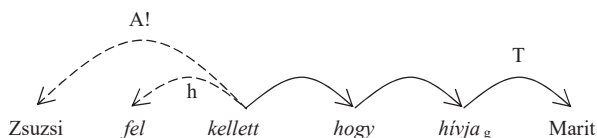
GROSS és OSBORNE (2009) javaslata mellett egy további érv, hogy a mondatátszövődés ábrázolására is megoldást nyújt, vö. (136a,b). Az ábrákon az egyszerűség kedvéért mellőzöm az alárendelő kötőszó viszonyainak címkézését. Munkahipotézisként egy olyan – az összetevés szerkezeti elemzések CP-jére emlékeztető – megoldást fogadok el, amelyben a kötőszó a főmondat igéje által dominált, s a mellékmondat többi elemét domináló helyzetben van.

⁸² A 4.2.4. rész végén lábjegyzetben utaltam arra, hogy az igemódosító és az ige között a semleges mondatípusban kölcsönös függést is feltételezni lehet. Ha ezt az elemzést fogadjuk el, abból a következő javaslat adódik: 1. a semleges mondat gyökérszóopontja a hálózat egyik dimenziójában a tagmondat legmagasabb szintű igéjének igemódosítója (állítványkiegészítője), 2. segédigét tartalmazó szerkezetekben ezt az igeekötőnek a (sorban legelső) segédigéhez való kapcsolódása biztosítja.

(136a)

(136b)

A példamondat sajátossága, hogy ezúttal két bővítmény is él az Emelkedési Elv biztosította lehetőséggel. A *Zsuzsi* alanyesetét ugyanis csak azzal lehet magyarázni, hogy régense a *hívja* alárendelt predikátum, noha alaptagja a *kellett*. Az altag vonzatkerete és a bővítmény esetalakja közötti ellentmondást felkiáltójellel jelzem. A mondatátszövődés benyomása abból adódik, hogy a felemelkedett lánc formája nem az alaptagjához, hanem a régenséhez igazodik.⁸³ A *fel* „átkötődése” komplex protoállítást hoz létre: a mondat makroszerkezete szempontjából a *fel kellett, hogy hívja* egyetlen egység.

Mivel az ábra a mozgatósi szabályokkal (topikalizáció, igemódosító-előrevitel) dolgozó elemzésekre emlékeztethet, ismét hangsúlyozni kell, hogy az emelkedést – GROSS–OSBORNE (2009) szellemében – nem transzformációként értem. Mindössze arról van szó, hogy az Emelkedési Elv felszabadítja a kifejezéseket az alól, hogy csak a régensüket módosíthassák a mondat-szerkezetben. Ha az altag és a régens különválására megfelelő funkcionális indok van (pl. (136)-ban a *Zsuzsi* topik szerepe, a *fel* esetében a semleges mondat típus jelölésének igénye és

⁸³ Legtöbbször a felemelkedett lánc formai szempontból egyaránt megfelel a régens és az altag támasztotta követelményeknek. Például a *Jánosnak elveszett a biciklijje* mondatban a *Jánosnak* feltehető régense a *biciklijje*, altagja viszont az *elveszett*. A konstrukció létrejöttében alighanem fontos tényező, hogy a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának és az igei állítmányoknak egyaránt lehet *-nAk* ragos bővítményük.

különléte analogikus hatások), akkor ez meg is történhet, illetve (versengő megoldások közül) e szerkesztésmód mind nagyobb teret nyerhet.

Az alkalmazott nézőpontból (vö. a 4.1.1. részt) igen lényeges annak tisztázása, hogy az „emelkedéssel” létrejött függőségi viszonyok elemezhető-e forma-jelentés párként, és ha igen, miként. Korábban idéztem HUDSON álláspontját, aki az emeléses igék és alanyuk között tisztán szintaktikai viszonyt feltételez, ez azonban ellentmond a kognitív nyelvészet egy alapvető feltevésének, a szimbolikusság tézisének (l. 3.2.). Saját válaszom az elméleti kihívásra az, hogy a függőségi viszonyok szemantikai pólusán kétféle (egymást nem kizáró) lehetőséget engedek meg. Az első, hogy a két elem között egy sajátos **jelentésvizony-típust** állapíthatunk meg, például amikor egy bővítmény kidolgozza az ige valamelyik alstruktúráját. A második ennél valamivel elvontabb: ilyenkor a **hálózattípus** funkcionális tulajdonságainak formai jelölésében játszik szerepet a két elem lokális kapcsolata. Ez utóbbi jelenséget tapasztaljuk az elemzett mintázatokban is, amelyekben az igekötő „felemelkedését” (más tényezők mellett) a semleges mondat-típus jelölésének igénye motiválja.

Végül egy terminológiai megjegyzés: a *fel szeretné hívni* alakot komplex protoállításnak, a *fel szeretné*-t pedig **redukált protoállításnak** nevezem. Utóbbi sajátossága, hogy kizárólag eldöntendő kérdésre adott válaszmondatban fordul elő, beszélgetésközvetítő helyzetben nem (*#Képzeld, fel szeretné!*). Redukált protoállítás szerepét az igekötő önmagában is betöltheti (A: *Felhívod?* B: *Fel.*).

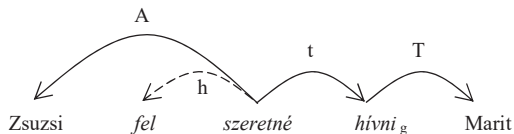
Összefoglalásul, e fejezetben a (117) alatti kérdésekre az alábbi válaszokat adtam. A beférkőzések szerkezeteket komplex protoállításoknak elemeztem, amelyek két vagy több, igével jelölt folyamat fogalmi összeolvadását tükrözik (a lexikális ige → segédige grammatikalizációs folyamat egyik vetületeként). A sorrend kialakulásának magyarázatában több tényezőt is számításba vettem. Egyrészt a szintetikus szerkesztett szinonim vagy paradigmatis viszonyt mutató protoállítások analogikus hatását, másrészt a semleges konstrukció típus szórendi jelölésének igényét (igekötő + végesalak sorrend), harmadrészt a saját jogon igekötővel nem társuló igék analogikus kompenzációját. Végül ami a függőségi ábrázolást illeti, GROSS és OSBORNE (2009) nyomán olyan elemzést javasoltam, amelyben a segédigét lehet abszolút fölérendelt tagnak tekinteni, de a projektivitás elve sem sérül. A megoldás kulcsa az alaptag és a régens fogalmának szétválasztása volt.

4.3.3. Kitérő: a magmondat mint lánc

Az eddigiek során számos olyan példával találkoztunk, amelyben a magmondatot (alapértelmezésben: protoállítást) a függőségi ágrajz több csomópontja képviselte. Például a *János szeletekre vágta a kenyeret* mondatban a *szeletekre vágta*, a *Zsuzsi fel szeretné hívni Marit* szerkezetben pedig a *fel szeretné hívni* minősült magmondatnak. Ez egy elemzési dilemmához vezet: az utóbbi mondatban a *Zsuzsi* a *szeretné* vagy a *fel szeretné hívni* alánya-e? Az alábbiakban azt a javaslatot teszem, hogy mindkettő, amihez GROSS és OSBORNE (2009) lánc-fogalmát hívom segítségül.

Az első kérdés, hogy milyen módon tudja elismerni a függőségi nyelvtan több csomópont kapcsolatát (pl. a *fel szeretné hívni*-t) a mondatszerkezet szempontjából jelentős szerveződési egységként. Az egyik lehetséges felfogás szerint – amely a dependencia- és a konstituencia-alapú modellek gyenge ekvivalenciájából indul ki – a függőségi szerkezet olyan komplex összetevőket határoz meg, amelyek egy alaptagból és az **összes**, neki közvetlenül vagy közvetetten alárendelt mondatrészből állnak (vö. HAYS 1964: 520, OSBORNE 2006: 54, HUDSON 2007: 118 stb.). A példamondat (134)-ben megismételt elemzése szerint ez a következő, több szóalakból álló frázisok elismerését jelenti: 1. *Zsuzsi fel szeretné hívni Marit*, 2. *hívni Marit*. A hangsúly itt azon van, hogy a *fel szeretné hívni* nem számít összetevőnek, mivel kívül marad rajta két, a *szeretné* alaptagnak közvetlenül vagy közvetetten alárendelt kifejezés (*Zsuzsi*, illetve *Marit*).

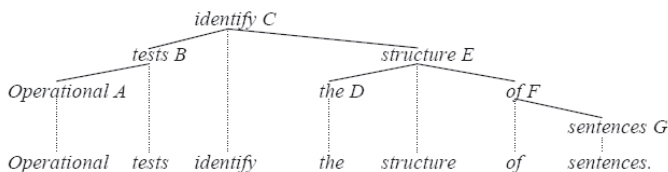
(134)

GROSS és OSBORNE (2009) előző fejezetben említett lánc-fogalma ugyanakkor alkalmas a *fel szeretné hívni* szerveződési egység mivoltának elméleti megalapozására. Ahogyan korábban szó volt róla, a szerzők szerint **láncnak** minősülnek az egyes szóalakok, valamint azok a szóalak-kombinációk, amelyek a függőségi ágrajzon fentről lefelé vagy letről fölfelé folyamatosak.⁸⁴ Szemléltetésül az alábbi ábrát használják (i.m. 50).

⁸⁴ „A word or a combination of words that is top-down (or bottom-up) continuous” (GROSS–OSBORNE 2009: 45).

(135)

Nem okoz nehézséget annak felismerése, hogy pl. az ABC szókombináció láncot alkot, miközben AC nem, hiszen csak az előbbi folyamatos a dominancia-viszonyok szempontjából.⁸⁵ Valamivel meglepőbb, hogy GROSS és OSBORNE láncnak tekinti – többek között – ABCE-t, BCDE-t és CEFG-t is. Ez azért lehetséges, mert definíciójuk nem köti ki, hogy csak egy irányban (monoton felfelé vagy lefelé) „lépkedhetünk” az ágrajzon. Csupán az a megszorítás érvényes, hogy nem szabad „átugrani” szóalakokat.

Bár rendszerint jóval több lánc azonosítható egy mondatban, mint ahány – a fenti értelemben vett – összetevő, GROSS és OSBORNE hangsúlyozzák, hogy mindig több olyan szóalak-kombinációt találunk egy mondatban, amelyik nem számít láncnak, mint amelyik igen. A lánc szerepének igazolásához O'GRADY (1998)-ra és OSBORNE (2005)-ra hivatkoznak (i.m. 49).

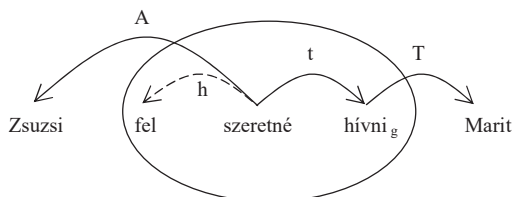
Dolgozatom szempontjából a terminus jelentősége abban áll, hogy az általam magmondatnak tekintett, gyakran több szóalakot tartalmazó fogalmi egységek is láncok (*szeletekre vágta, fel szeretné hívni* stb.). Létezik tehát egy olyan formális függőségi nyelvtani meghatározás, amely lehetővé teszi ezek egységként való kezelését. Természetesen további megszorítások is szükségesek annak feltárásához, hogy mely láncok elemezhetők magmondatnak, e megszorítások viszont feltevésem szerint már nem formális, hanem szemantikai jellegűek.

E fejezet eddigi eredménye tehát annyi, hogy a több szóalakkból álló magmondatokról kimutattam: eleget tesznek egy olyan definíciónak, amelyet a szakirodalom a mondat szerkezet szempontjából lényeges szóalak-kombinációk azonosítására javasolt. Amikor pedig a korábbi ágrajzokban dőlt betűs szedéssel különböztettem meg a gyökércsomópontot és a hozzá legszorosabban kötődő bővítmény(ek)e)t, akkor tulajdonképpen nem tettem mást, mint hogy megjelöltem

⁸⁵ ABC és AC különbségét a szakirodalom más vonulatai is ugyanígy elemzik, vö. a szintagmalánc fogalmát KESZLER szerk. (2000: 361)-ben, valamint HUDSON (1990: 99)-et.

a magmondatot mint láncot. Ezzel egyenértékű alternatív megoldás – amelyet már TESNIÈRE (1959) is alkalmaz a névmási alanyú szerkezetek elemzésére – a lánc bekarikázása:

(136)

Most térhetünk vissza a fejezet elején feltett kérdéshez: a *Zsuzsi fel szeretné hívni Marit* mondatban a *Zsuzsi* a *szeretné* vagy a *fel szeretné hívni* alanya-e? A javasolt válasz, hogy mindkettő: egyrészt a *szeretné* alanya – ezt jelzi pl. a szám- és személybeli egyeztetés –, másrészt viszont azé a lánc is, amelyhez utóbbi tartozik.

Feltevésem szerint egy láncsal szimbolikus viszonyt lehet létesíteni bármelyik tagjához való szintagmatikus kapcsolódással: a lánc képes „megörökölni” az adott viszonyt. Ily módon a *Zsuzsi* a *szeretné*-hez fűződő viszonya révén a *fel szeretné hívni* alanyának szerepét is betölti. Ugyanígyen alapon a (118)-as mondatban a *Zsuzsi* nemcsak a *szeretné*, hanem a *szeretné, ha Klári felhívna Marit* alanya is, hiszen az utóbbit szintén láncnak lehet tekinteni. Ugyanakkor az itt elemzett példában a viszony szalienciáját fokozza a láncot alkotó elemek erősen integrált, a komplex szóalakokéra emlékeztető fogalmi szerkezete (*felhívna – fel szeretné hívni*).

4.3.4. Minősítő összetett állítmányok

A következő példasor az igei állítmány felől a minősítő összetett állítmányok felé mozdul el.

- (137) a. János akkoriban katonáskodott.
 b. János akkoriban katona volt.⁸⁶
 c. János katona.

⁸⁶ Hasonló példákkal dolgozik LENGYEL (2000b) is.

A (137a) alatti semleges mondat már nem igényel különösebb figyelmet. Szerkezetéről annyit mondhatunk, hogy a *katonáskodott* protoállításhoz két kidolgozó bővítmény kapcsolódik, amelyek a topik szőrendjét és funkcióját mutatják. Mivel a szerkezet nem tartalmaz állítmánykiegészítőt (igemódosítót, igekötőt), a semleges : nem-semleges kontraszt jelölésében az egyenes, illetve fordított szőrend nem jut szerephez. Bár a protoállítás önmagában való megjelenésének esélye beszélgetéskezdő helyzetben igen csekély, azért el lehet képzelni olyan szituációt, amely közvetlen nyelvi előzmény nélkül is lehetővé teszi önálló használatát (138a). Jóval természetesebb azonban, amikor egy kiegészítendő kérdésre válaszol ugyanez az igealak (138b).

(138) a. Zsuzsi és Mari egy híres ősük, János életrajzát kutatják, de már régóta nem sikerül rájönniük, hogy az 1911-es évet a férfi hol töltötte. Zsuzsi új adatok birtokába jut, és amikor összefut Marival, ezzel kezdi:

– Képzeld, katonáskodott!

b. **A:** Mit csinált János 1911-ben? **B:** Katonáskodott.

A (138a)-ban leírt helyzetben természetesen a *Képzeld, katona volt!* mondat is lehetséges. S ha megváltoztatjuk a körülményeket (pl. Zsuzsi és Mari egy külföldre vándorolt, azóta magáról hírt nem adó rokonuk foglalkozásának nézett utána), akkor a *Képzeld, katona!* fordulat is teljes értékű megnyilatkozás. Úgy tűnik tehát, hogy bár a minősítő összetett állítmányok önálló használatának valószínűsége aránylag csekély (ami általában az igeikre is igaz), ez nem érinti funkcionális jellemzésük lényegét. A *katona (volt)* lánc alapértelmezés szerint sematikus pozitív kijelentő mondat (protoállítás);⁸⁷ az e funkciótól való eltérést formai oldalon a szórend és/vagy a prozódia kódolja (vö. *KI volt katona? MELYIKŐTŐK katona?*).

Ugyanakkor mindez azt teszi szükségessé, hogy kissé fellazítsuk a protoállítás szemantikai pólusáról korábban mondottakat. A protoállítás nem feltétlenül egy esemény lezajlásáról szól, hanem elegendő, ha egy **reláció időbeli megvalósulását** (létezését) profilálja, amelynek minősítő összetett állítmányok esetén is megvan a maga folyamatszerűsége. A javaslat LANGACKER alábbi szövegrészét hasznosítja:

⁸⁷ Ezzel nem azt állítom, hogy pl. a *katona* mentális reprezentációjában a protoállítás-funkció volna egyedülként az elsődleges. Kizárólag a predikatív használatra vonatkozik a javaslat, amellyel szinkrón szempontból egyenértékűnek tartom a bővítményi szerepet.

(139) Amikor a *be* [angol létige] melléknévvvel, helyhatározóval vagy névszói állítmánnyal kombinálódik, az utóbbi feladata, hogy specifikálja azt a sematikus viszonyt, amelyet [az előbbi] jelöl. Másfelől a *be* pedig időbeli kiterjedést ad annak a specifikus viszonynak, amelyet a nem-igei elem profilál. Kompozitumszerkezetük (*be tall* 'magasnak lenni', *be in Detroit* 'Detroitban lenni', *be my cousin* 'az unokatestvéremnek lenni') ennél fogva egy olyan folyamatot jelöl, amelyben egy specifikus viszonyt az időben előrehaladva letapogatunk.^[88]

Az olyan perifrastikus kifejezések tehát, mint a *be tall*, a fogalmi szerveződést tekintve hasonlóak a lexikális igékhez. Azt állítjuk, hogy az ige egy viszonyt profilál, amelyet időbeli evolúciójában nyomon követünk. Más szavakkal, egy profilált viszony megvalósulását (létezését) fejezi ki. Az alapvető különbség ily módon az, hogy a viszony és annak létezése külön nyelvi kifejtést kap a *be* + melléknév szerkezetben, míg az ige egyesíti őket egyetlen morfológiai csomagban. Ennek van egy nyilvánvaló oka: mivel az igevel profilált viszony jellemzően változást is magában foglal, és ezért kiteljesedéséhez időre van szükség, a viszonyt és annak időbeli létezését nehezebb külön-külön szimbolizálni.⁸⁹

(LANGACKER 2010: 12–13)

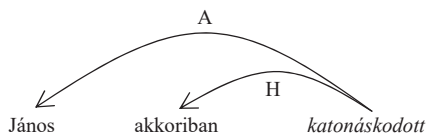
A (137a,b,c) közötti funkcionális hasonlóság ugyanakkor formai különbségekkel társul. Míg (137a) protoállítása egyszerű állítmány, addig (137b) állítmánykiegészítőt és kopulát tartalmaz, (137c) pedig egyedül állítmánykiegészítőt, amely a kopula hiánya (vagy zéró megvalósulása)

⁸⁸ Saját elemzésemben a *be tall* és a *be my cousin* eltérő elemzést kap, a minősítő és az azonosító állítmányok közötti különbségtétel szerint.

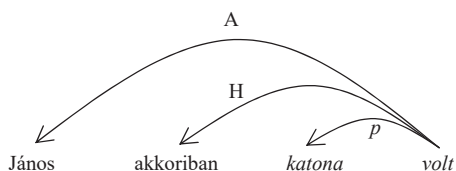
⁸⁹ „When *be* combines with an adjective, locative, or predicate nominative, the latter serves to specify the schematic relationship it designates. Conversely, *be* gives temporal extension to the specific relationship profiled by the non-verbal element. The resulting composite expression (*be tall*; *be in Detroit*; *be my cousin*) therefore designates a process in which a specific relationship is scanned through time. (...) Periphrastic expressions like *be tall* can therefore be seen as analogous to the conceptual organization ascribed to lexical verbs internally. It is claimed that a verb profiles a relationship followed in its evolution through time. In other words, it predicates the occurrence (existence) of the profiled relation. The basic difference, then, is that the relationship and its existence are factored out for separate expression in the *be* + ADJ construction, whereas a verb conflates them in a single morphological package. There is an evident reason for this difference: since the relationship profiled by a verb is typically one involving change, and hence requires a span of time for its manifestation, the relationship and its temporal extension are not so readily dissociated for individual symbolization.”

miatt állítmány szerepbe lép elő.⁹⁰ Mindezt az alábbi ábrák szemléltetik, ahol *p* jelöli az állítmánykiegészítői (de az *a*, *t*, *h* címkekkel nem jellemezhető) viszonyt.

(140)

(141)

(142)

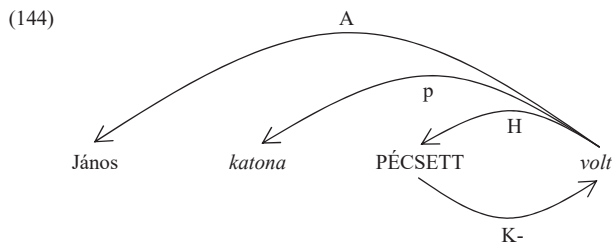
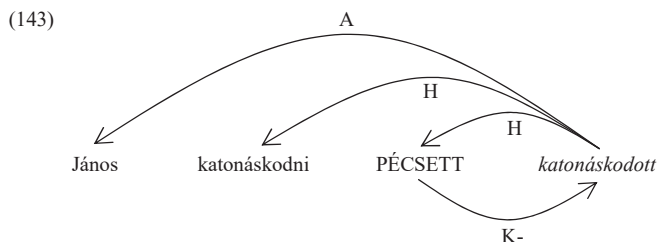
A (141)-es mondatban a *János* alany és az *akkoriban* határozó értelem szerint a *katona volt* magmondatot (mint láncot), és nem önmagában a *volt*-ot módosítja, közvetlen szintagmatikus kapcsolatban viszont az ágrajz szerint csak utóbbival áll. Az elemzés (a 4.3.3. részben mondottakat tovább árnyalva) annak az elfogadását igényli, hogy egy bővítmény szemantikai elvárásait az alaptagjával szemben akár az alaptag önmagában, akár az alaptag és a hozzá legszorosabban kötődő bővítmény(ek) láncá kielégítheti.

A (142)-es ábra azt a felfogást tükrözi (DEMÉVEL (1971: 46–47) és LENGYELLEL (2000b: 404) összhangban), hogy a minősítő névszói állítmány is hierarchikus, alá-fölrendeltségi viszonyban van az alanyi és egyéb bővítményeivel. Noha prototipikus eseményként, jelenetként

⁹⁰ LANGACKER (1987) kognitív nyelvtanának ún. tartalmassági követelménye (*content requirement*) nyomán kerülöm a fonológiaiailag üres elemek feltételezését. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy tagadnám a testes morféma hiányának paradigmatis jelentőségét. Pusztán attól tartózkodom, hogy az ágrajzban egy zéró morfémát vegyek fel, amellyel szintagmatikus viszonyban állnak az egyéb kifejezések.

nemigen értelmezhető, LANGACKER-i értelemben szintén temporális relációt (folyamatot) fejez ki, azaz van idővonatkozása, amelyet szekvenciális letapogatással dolgozunk fel.

Az igei és a minősítő összetett állítmány között ugyanakkor vannak jelentős különbségek is, amelyek közül itt kettőt tárgyalok. Az egyik azzal kapcsolatos, hogy míg az igei állítmány – a „mondatszóm” központi eleme lévén – közzismerten nem topikalizálható, hanem csak egy sajátos (hagyományosan tekintethatározósnak elemzett) szerkezetet enged meg (143), addig az összetett állítmány névszói része szórend szempontjából függetlenebb a kopulától (144). Testes kopula hiánya esetén viszont hasonló szerkezetet nem hozhatunk létre (145), ami megerősíti a (142)-ben javasolt elemzést.

(145) *János *katona* PÉCSETT Ø.⁹¹

'Ahol János katona, az Pécs és nem más'.

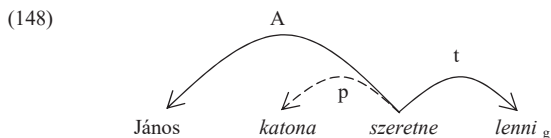
⁹¹ KÁROLY (1964: 162) megfelelő hangsúlyozással elfogadhatónak tart olyan mondatokat, mint például a *Feledékeny KOVÁCS PÉTER* (kiemelés tölem). Ez a mondat azonban jóval kevésbé tűnik szerencsésnek, mint a múlt idejű, testes kopulás *Feledékeny KOVÁCS PÉTER volt* szerkezet – vö. KÁDÁR (2010: 15) grammatikalitási ítéleteit is.

A másik fontos különbség az igei és az összetett állítmány között az aspektuális érték kifejezésében van. Míg az igei állítmányoknál a befejezettséget gyakran igekötő jelzi, addig a névszó mellett múlt időben a *volt* és a *lett* oppozíciója utal az esemény belső időszerkezetére.

- (146) a. Péter három órán át írta / *megírta a levelet.
 b. Péter három óra alatt *írta / megírta a levelet.
 (vö. KIEFER 2006)

- (147) a. János három éven át főtörzsőrmester volt / *lett.
 b. János három év alatt főtörzsőrmester *volt / lett.

Végül az előző alfejezethez kapcsolódva megemlítem, hogy az összetett állítmány és a segédigék kombinációja is lehetséges – megerősítve azt a generatív szakirodalomból ismert tételt, hogy az összetett állítmány névszói része az igemódosítókra emlékeztet (vö. É. KISS 2002a: 71). Beférkőző segédige esetén ezt GROSS–OSBORNE (2009) Emelkedési Elve alapján, de a HUDSON-i jelölést felhasználva a következőképpen lehet ábrázolni.

4.3.5. Azonosító állítmányok

Ha a segédigékről azt mondtuk, hogy a szakirodalom nincs egyetértésben velük kapcsolatban, akkor ez különösen igaz az azonosító állítmányokra, amelyekre az alábbi mondatok nyújtanak példát.

- (149) a. Az Esthajnalcsillag a Vénusz.
 b. A pártütő te vagy.
 c. Melyikötők Laci?

Hagyományos keretben a problémát egyrészt az jelenti, hogy az állítmány nem mindig azonosítható egyértelműen, másrészt az, hogy az alany–állítmány viszonyt alárendelőnek vagy hozzárendelőnek tekintjük-e ebben a mondat típusban.⁹² Ami az első kérdést illeti, KICSKA (1908) és nyomában KÁROLY (1952: 103–104) a hangsúlyt (és ezzel összefüggésben a szórendet) teszik meg fő szempontnak; ez alapján (139b)-ben a *te* vagy elemzendő állítmánynak. TOMPA (1963) viszont amellet érvel, hogy biztosabb grammatikai alapot kell keresni, mivel – úgy mond – nem szabad a homályosat a homályossal magyarázni (*obscura per obscura*, i.m. 332). A szám/személy egyeztetés szerinte arra utal, hogy a *te* az alany, az a *párttűtő* vagy pedig az állítmány, függetlenül a hangsúlyozástól és szórendi elhelyezésüktől (i.m. 331).

A második kérdésre adott válaszok érdekes történeti változást mutatnak. A korábbi egyetemi tankönyv (RÁCZ szerk. 1968/1971) az alany–állítmány viszonyt egységesen hozzárendelőnek minősítette, majd KESZLER szerk. (2000) hasonlóan általános érvénnyel az alárendelő viszony mellett foglalt állást.⁹³ Eközben ELEKFI (1966, 2002, 2004, 2007) következetesen azt a nézetet vallotta, hogy az állítmánytípusok differenciált elemzésére van szükség: a névszói állítmány szerinte voltaképpen nem is állítmány, hanem „tulajdonítmány”. Saját megközelitésem – mint az előző alfejezetek elárulták – az utóbbihoz áll közel, hiszen az állítmánykiegészítő általam is hasznosított – de további igemódosító-típusokra kiterjesztett – kategóriája ELEKFI tulajdonítmányának felel meg (vö. LACZKÓ 2001: 416). Kérdés viszont, hogy a minősítő és az azonosító szerepű névszók különbségéről majd mit mondhatunk az alkalmazott nézőpontból.

Generatív keretben a névszói állítmány sokáig kevés figyelmet kapott. É. KISS (2002a) vonatkozó fejezetének célja is mindössze annyi, hogy „bemutassa azon tények némelyikét, amelyekről egy jövőbeni elemzésnek számot kell majd adnia” (i.m. 71).⁹⁴ Az említett fejezet ráadásul jobbára a minősítő állítmányos szerkezetekkel foglalkozik (pl. *János orvos lesz*), amelyek névszói részét az igemódosítók mintájára elemzi, és csak érintőlegesen vet fel egy formai különbséget az – ekként meg nem nevezett – minősítő és azonosító szerkezetek között. Mint ahogy az előző részben magam is észrevételeztem, a minősítő állítmány névszói része (állítmánykiegészítője) csak akkor vehet fel topik helyzetet és szerepet, ha a szerkezet kopulát tartalmaz (150). Ezzel szemben az azonosító állítmány megengedi az efféle szerkesztést a kopula hiányában is (151).

⁹² A hozzárendelés fogalma RIES (1931)-re megy vissza, vö. BERRÁR 1963: 55–56.

⁹³ Az egységes elemzést részben didaktikai szempontok indokolhatták.

⁹⁴ „This section aims to present some of the facts that a future analysis will have to account for.”

- (150) a. *[_{TopP} /Beteg [_{FP} JÁNOS]]
b. [_{TopP} /Beteg [_{FP} JÁNOS volt]]

- (151) [_{TopP} /A *legsúlyosabb beteg* [_{FP} JÁNOS]]
(vö. É. KISS 2002a: 73)

Az újabb generatív szakirodalomból KÁDÁR (2010: 86) monográfiáját, valamint például HARTMANN és HEGEDŰS (2009) munkáját lehet kiemelni. Az osztályozás szempontjából lényeges, HIGGINS (1979)-re visszamenő észrevételük, hogy a kopulás mondatok fő típusai a predikatív, a specifikáló és az ekvatív (azonosító) szerkezetek, amelyeket az alábbi mondatok illusztrálnak. A hagyományos minősítő–azonosító megkülönböztetés szerint a specifikáló és az ekvatív szerkezetek egyaránt azonosító mondatnak tekinthetők.

- (152) a. János okos volt. (predikatív)
b. Mari férje JÁNOS lesz. (specifikáló)
c. Az Esthajnalcsillag A VÉNUSZ. (ekvatív)

Az előző részben az *okos volt*-hoz hasonló predikatív kopulás szerkezeteket sikerült integrálni a korábbi elemzésbe. Azt javasoltam, hogy a minősítő összetett állítmányok is protoállítások alapértelmezés szerint, amelyek az igei állítmányok mintájára elemezhetők. Kérdéses viszont, hogy (152b,c)-re is érvényes-e mindez, vagy ők egy új konstrukció típus bevezetését igénylik. A második megoldás mellett szól KÁDÁR (2010: 84, 124) azon megjegyzése, hogy a magyar azonosító mondatok sohasem semlegesek – mint azt a fenti példamondatok írásmódja is kifejezi.

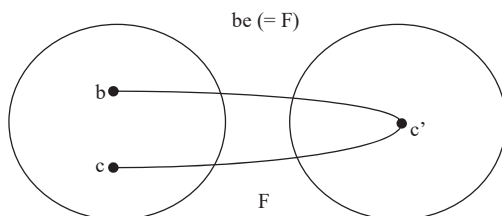
A következőkben a jelenséghez először kognitív szemantikai nézőpontból közelíték, a mentális terek elméletének keretében (l. 3.6.). A fő általánosítás az lesz, hogy míg a minősítő állítmányok egy adott mentális téren **belül** profilálnak egy viszonyt (hasonlóan a legtöbb ígéhez), addig az azonosító állítmányok két tér **között** létesítenek megfeleléseket. Nézzük ehhez a (149a)-nak megfelelő angol mondat, (153) elemzését FAUCONNIER (1985: 154–155) alapján.

- (153) In fact, Hesperus is Phosphorus.
'Valójában a Hesperus a Phosphorus'

Ahogy FAUCONNIER fogalmaz, „ez a megnyilatkozás egy R_0 tétet feltételez („a valóságról alkotott eddigi kép”); R_0 -ban két elem, b és c található, amelyeket *Hesperus*nak, illetve *Phosphorus*nak nevezünk. Az *in fact* ’valójában’ térépítő kifejezés egy új R teret nyit meg, amely nem más, mint az új "elfogadott valóság". (...) A [153]-es mondat végső hatása az, hogy az eredeti R_0 tér két elemét az új R tér egyetlen elemével helyettesíti” (FAUCONNIER 1985: 154–155). Ezt a szerző a (154)-ben látható módon ábrázolja, külön hangsúlyozva, hogy sohasem állapítunk meg azonosságot egyetlen tér két különböző eleme között, hanem ehhez mindig egy újabb tér létrehozására van szükség.

(154)

b : Hesperus
 c : Phosphorus

Mindezek alapján a szemantikai pólust tekintve alapvető különbséget feltételezek egyik oldalon az igei és a minősítő összetett állítmányok, másik oldalon az azonosító összetett állítmányok között. Az előbbieket egy adott mentális téren belül helyezik előtérbe egy jelenet lezajlását vagy legalábbis egy reláció (formálisan: FELHÍVJA(János,Mari), KATONA(Péter) stb.) időbeli megvalósulását. Az azonosító állítmányok ezzel szemben két különböző tér aktiválását igénylik, amelyeket megfelelésekkel kapcsolnak össze. Mindebből az az elvárás következik, hogy a szemantikai pólus különbségét a formai pólus is leképezze, azaz invariáns elemzés helyett fel kell készülnünk arra, hogy ez a mondatípus másfajta leírást igényel.⁹⁵

A nyelvtani elemzés élére az a megjegyzés kívánkozik, hogy az azonosító mondatokban – az eddig alkalmazott értelemben – nem találunk protoállítást. Az utóbbi kategóriából ugyanis (pl. a ’Felhívja-Marit’ jelentés lexikalizálódásának lehetetlensége miatt) kizártuk a specifikus referenciával rendelkező kifejezéseket (l. 4.2.1.), márpedig itt éppen ilyenekkel találkozunk. Erre

⁹⁵ Vö. KÁDÁR (2010: 124) végkövetkeztetését: „a predikatív mondatok az igés szerkezetekkel teljesen analóg módon elemezhetők”, míg az azonosító mondatok nem.

a problémára úgy válaszolok, hogy bevezetek egy új magmondattípust, **azonosító állítás** néven. A kérdés egyrészt az lesz, hogy hogyan szerveződik ez a magmondattípus, másrészt pedig az, hogy a további elemek milyen kapcsolatot létesítenek vele.

Az azonosító állítás kopuláját CARNIE (1995: 17)-hez hasonlóan olyan kétargumentumú predikátumnak tekintem, amely egyrészt egy **jellemző** (CARNIE-nál: *attribute*, azaz tulajdonság), másrészt egy **jellemzett** (CARNIE-nál: *attribute recipient*, azaz tulajdonság-hordozó) argumentummal rendelkezik. A mentális terek elmélete szempontjából mindkettő megfelelehet akár szerepnek, akár értéknek, mint azt az alábbi példák megmutatják.

(155) a. Mari férje JÁNOS lesz.

b. János MARI FÉRJE lesz.

A (155a) példában a *Mari férje* nominális a jellemzett, a *JÁNOS* pedig a jellemző. Előbbi egy szerepet képvisel, amelyet utóbbi azáltal jellemez, hogy hozzárendel egy értéket. (155b)-ben épp ellenkezőleg, Jánost jellemezzük azzal, hogy a Mari férje szerepet kapcsoljuk hozzá.

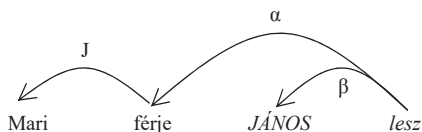
A kopula a jellemzést végrehajtó bővítménnyel együtt közös funkcionális egységet, magmondatot alkot, míg a jellemzett kívül esik ezen. A fenti példák *JÁNOS lesz*, illetve *MARI FÉRJE JE lesz* kifejezése olyan viszonyítási pont, amelyhez képest rugalmas a jellemzett elhelyezése:

(156) a. JÁNOS lesz Mari férje.

b. MARI FÉRJE lesz János.

A (155a) mondat előzetes ágrajza ezek után a következő, ahol a jellemzettet α , a jellemzőt β szimbólum jelöli. Mivel mindkettő nominatívuszi esetben áll, funkcionális különbségüket a szórend és a prozódia teszi felismerhetővé. Jelentéstani szempontból a jellemzett a *JÁNOS lesz* láncom módosítja.

(157)

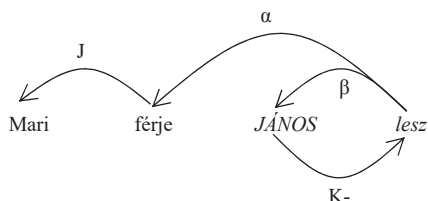
Az elemzés azonban kiegészítésre szorul. Az azonosító mondatok a jellemző kifejezésre redukálhatók (l. (158)), ami megítélésem szerint annak a jele, hogy utóbbi kölcsönös függésben áll a kopulával, azaz a hálózat egyik dimenziójában dominálja azt.

(158) A: JÁNOS lesz Mari férje.

B: Tényleg, JÁNOS? Ezt nem gondoltam volna.

A legkézenfekvőbb megoldás, hogy a *JÁNOS*-t (158a)-ban korlátozó operátornak elemezzük, amely a *lesz*-szel létesít közvetlen szintagmatikus viszonyt. Ugyanakkor a korlátozás művelete természetesen nem a *lesz* sematikus jelentésére, hanem – ahogyan más helyütt általános érvénnyel javasoltam – az igének az adott kontextusban érvényesülő, részlegesen kidolgozott megvalósulására irányul. Ez jelen esetben magában foglalja a jellemzettel is, így a korlátozást ebben a hálózat típusban úgy tekintem, mint a jellemzethez rendelhető releváns jellemzések közül választást. A javasolt módosított ábra a következő:

(159)

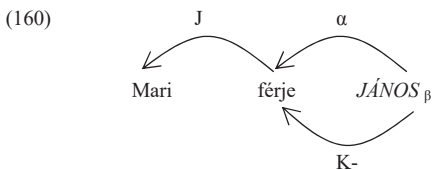

A nominális mondatokban megjelenő azonosító állítás tehát olyan sajátos magmondattípus, amely egy korlátozó operátort is magában foglal.⁹⁶ Ennek operanduma az a lánc, amely a kopulán kívül az annak alárendelt jellemzettel is tartalmazza. Mindez megmagyarázza, hogy miért kötelező – legalábbis beszélgetéskezdő helyzetben – a jellemzett szerepeltetése a konstrukcióban: egy operátor csak operandumával együtt töltheti be funkcióját. Az elemi jelenetet, eseményt kifejező protoállításokban nincs hasonló operátor, így például az *Esik* önmagában teljes értékű kijelentő mondat lehet.

⁹⁶ Ha az alanyt az angol magmondattípus részének tekintjük, a kérdő névmásokat pedig operátoroknak (vö. az 5. fejezetet), akkor az alanyi kérdő névmást tartalmazó magmondattípus (pl. *Who came?* 'Ki jött el?') hasonlóan elemezhető.

Az elmondottakkal szorosan összefügg, hogy az azonosító szerkezetek szükségképpen a nem-semleges mondatok közé tartoznak. A *Mari férje JÁNOS lesz* határozottan nem-semleges mondat, de semmivel sem semlegesebbek nála a másféle szórendű, prozódiajű változatok. Az elemzés tehát megerősíti KÁDÁR (2010: 84, 124) korábban említett megjegyzését.

Kopula hiánya esetén azt feltételezem, hogy a jellemzést végző kifejezés mindkét dimenzió gyökérsomópontja (vö. (160)), amely a létege sematikus jelentését is tartalmazza. A korlátozó viszony a megszokottól eltérően „jobbról balra” is érvényesülhet.

Az ábrák láttán felmerül a kérdés, hogy szükség van-e a jellemző bővítmény és a korlátozó operátor kategóriájának együttes alkalmazására, hiszen a kettő mindig egybeesik. Javaslatom szerint igen, mivel az egyik a megfelelő kifejezés kopulának való alárendeltségét, míg a másik az annak való fölérendeltséget helyezi előtérbe. Attól, hogy a hálózat dimenziói között vannak bizonyos rögzült megfelelések (ami D1-ben X-ként, az D2-ben Y-ként írható le), attól a dimenziókat még meg lehet és meg is kell különböztetni egymástól.

Feltűnhetett az is, hogy a tárgyalás során mellőztem az alany kategóriáját. Ennek az az oka, hogy inkább zavarónak, mintsem megvilágítónak érzem az alany azonosítására irányuló kérdést a tárgyalat konstrukciótípus kapcsán. A legjobb példa az *A pártútő TE vagy* szerkezet, amelyben az igei állítmányos mondatok analógiájára, az egyeztetés alapján hajlamosak lennünk az E/2. személyes névmást tekinteni alannak, de az *a pártútő* kifejezés is erősen alanszerű a *te vagy* azonosító állítással való viszonyában. Megítélésem szerint azon alanyi tulajdonságok (vö. KEENAN 1976), amelyek sokszor egyetlen kifejezésben egyesülnek (pl. az igét vele egyeztetjük, jelöletlen esetet kap, topikalitás és/vagy ágencia szempontjából elsődleges), az azonosító állítmányos mondatokban rendre megoszlanak a kopula két bővítménye között. Eset szempontjából a kettő egyenrangú, a topikalitás a jellemzetre érvényesül jobban, az egyeztetés pedig mindig az alacsonyabb személyével megy végbe (vö. *A pártútő TE vagy* vs. *Te A PÁRTÜTŐ*

vagy). Azt feltételezem tehát (mint már 4.1.1.-ben szóba került), hogy az alany konstrukciótipushoz kötött fogalom, amelynek alkalmazása az érintett mondatok körében több problémát okoz, mint amennyit megold (vö. ELEKFI (1966: 71) hasonló álláspontját; ismerteti KÁDÁR 2010: 20).⁹⁷

Mint fentebb javasoltam, az azonosító állítmányos szerkezetek a korlátozást tartalmazó protoállítás-alapú mintázatokkal mutatnak rokonságot. E rokonság eddig egyik további bizonyítéka, hogy mindkét mintázat operanduma lehet kiterjesztő műveletnek:

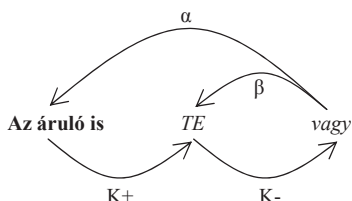
(161) **János is** MARIT hívta meg.

(162) **Az áruló is** TE vagy [nemcsak a párttűt].

Mint (162)-ből kiderül, a *TE* vagy azonosító állítás alkalmazása kiterjeszthető, ha a beszédpartner által képviselt értéket egy már ismert (például 'párttűtői') szerepen kívül egy másikhoz is hozzárendeljük. Ugyanakkor az azonosító állítás korlátozására tett kísérlet (l. (163)) már azzal jár, hogy az eredeti jellemző kifejezés jellemzetté (egyúttal az eredeti korlátozó operátor kidolgozó bővítmennyé) értékelődik át, így voltaképpen nem jutunk új minőséget képviselő mintázathoz. A kétféle mondat szerkezetét (164, 165) szemlélteti. A (164)-es ábra megelőlegez egy olyan jelölést (az operátorok láncának feltüntetésével), amely majd a 4.4. fejezetben kap indoklást.

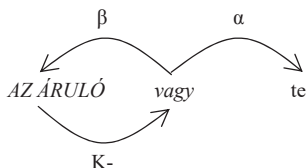
(163) **AZ ÁRULÓ** vagy te [nem a párttűt].

(164)

⁹⁷ Ha mégis valamelyik félnek igazat kellene adnom KÁROLY (1952) és TOMPA (1963) vitájában, az KÁROLY SÁNDOR lenne: az általam jellemzettnak nevezett, α -val jelölt bővítmenyt az alany rokonának, a β -val jelöltet pedig a minősítő összetett állítmány részeként megjelenő, p -vel jelölt állítmánykiegészítő rokonának tekintem.

(165)

Ebben a fejezetben az azonosító állítmányos szerkezetek vázlatos elemzésére vállalkoztam. A javaslat FAUCONNIER azon észrevételéből indult ki, hogy az ilyen szerkezetek nem egy adott mentális téren belüli viszony időbeli megvalósulását állítják (mint a *felhívta* vagy a *katona volt* állítmányt tartalmazók), hanem két tér között létesítenek megfeleléseket. E szemantikai különbséget a nyelvtani elemzésben oly módon tükröztem, hogy kategoriális megkülönböztetést tettem a protoállítás és az azonosító állítás között. Utóbbi olyan magmondattípus, amely egy korlátozó operátort is magában foglal, ily módon rokona a korábban látott „azonosító fókuszos” szerkezeteknek. Az ábrázolás és az elemzés egyéb kérdéseit (pl. a hozzárendelő viszony fogalmának esetleges integrálását) a további kutatásnak kell tisztáznia.

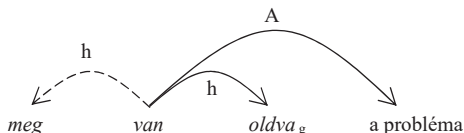
4.3.6. A *van* létigét tartalmazó mintázatok

A *van* létigét tartalmazó (azaz E/3. kijelentő módban sem zéró kopulás) szerkezetek egy része az elmondottakhoz képest nem szolgál igazi újdonsággal. Például (166a)-ban egyértelműen az *otthon vannak*, (166b)-ben pedig a *meg van oldva* a protoállítás. A létige megjelenése alighanem szorosan összefügg azzal, hogy az állítmánykiegészítő határozói természetű, így nemcsak az időjel hordozására, hanem a szám- és személybeli egyeztetés kifejezésére is alkalmatlan (A *Jánosék otthonülők*-ben az *otthonülők* legalább számbeli egyeztetésre képes). A második példa annyiban bonyolultabb, hogy emeléses szerkezet: a *meg* régense az *oldva*, alaptagja viszont a *van*, vö. a 4.3.2. részt és (167)-et.

(166) a. Jánosék *otthon vannak*.

b. *Meg van oldva* a probléma.

(167)

Az elemzéshez ismét hozzátartozik, hogy a szintagmatikus kapcsolatok nem csupán azt a két szóalakat érintik, amelyeket közvetlenül összekötnek. Az *a probléma* az értelmezés szempontjából nem a *van*, hanem a *meg van oldva* komplex protoállítás alanya, mivel a *van* csak állítmánykiegészítőivel együtt alkot hiánytalan funkcionális egységet.

A modell számára nagyobb kihívást jelent a következő mondat:

(168) Egér van a padláson.⁹⁸

A szerkezetről annyit biztosan tudunk, hogy a *van* gyökérsomóponthoz két bővítmény kapcsolódik, s az egyik alanyi, a másik helyhatározói természetű; LANGACKER fogalomkészlete szerint az előbbi trajektor, utóbbi pedig landmark. Közülük az alany kötődik szorosabban a létigéhez, amit jól mutat az alábbi szórendi változatok összevetése. (169b) csak nagyon sajátos kontextusban, erősen kontrasztív értelmezés mellett jöhet szóba.

(169) a. A padláson egér van.

b. */?/?Egér a padláson van.

A mintázat megértéséhez közelebb visz az alábbi összehasonlítás is:

(170) a. Egér van a padláson.

b. A padláson van *(egy) egér.

(170b) akkor fogadható el (170a)-éhoz hasonló jelentésben, ha az igét követő bővítmény határozatlan névelővel rendelkezik.⁹⁹ E jelenséget akkor tapasztaljuk, amikor kiegészítő megosz-

⁹⁸ A példa PEREDY MÁRTÁTÓL származik (személyes közlés).

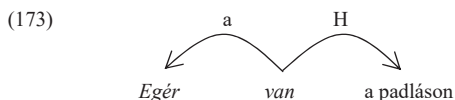
lás áll fenn egy preverbális puszta főnévi igemódosító és egy posztverbális határozatlan névelős bővítmény között, azaz mindkét környezetben csak az egyik megformálás lehetséges:

- (171) a. (*Egy) gyerek született.
b. Született *(egy) gyerek.

E párhuzamos adatok alapján (170a)-ban az *egér* bővítményt állítmánykiegészítőnek tekintem. Mint korábban említettem, ez a kategória megközelítem szerint nem az alany : tárgy : határozó sorhoz csatlakozik újabb tagként, hanem egy másik dimenziót képvisel. A *levelet ír* kifejezésben a tárgy, a *moziba megy*-ben a határozó tölt be állítmánykiegészítő szerepet. A most elemzett mondat különlegessége, hogy az állítmánykiegészítő ezúttal a téma szerepű alany.

Kérdéses azonban, hogy az *egér van* nevezhető-e protoállításnak. A javaslatom az, hogy igen (vö. a kérdő mondat szórendjét is: *Van egér a padláson?*), de a kategória olyan periférikus megvalósulása, amely mellett szinte kötelező kidolgozni a landmarkot, mivel e nélkül a tagmondat nem eléggé specifikus. A csaknem kötelező kidolgozás miatt viszont elmosódik a határ a protoállítás és a tagmondat szintje között, hiszen utóbbi nemigen redukálható előbbire (l. (172)). A javasolt ábrázolás (173)-ben látható.

- (172) A: Már megint egér van a padláson?
B: ?? Igen, egér van.

⁹⁹ A *(...) úgy értelmezendő, hogy a mondat a zárójelben szereplő kifejezés nélkül rosszul formált. A *(...) ellenben azt fejezi ki, hogy csak a zárójeles kifejezés elmaradásával kapunk jólformált mondatot.

4.3.7. A magmondattal kiterjesztő vagy korlátozó funkcióban

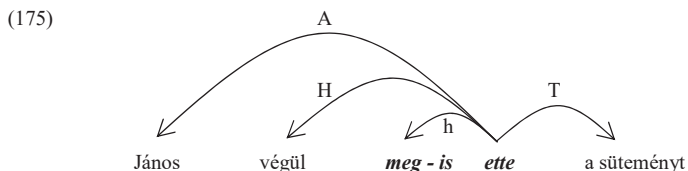
Végül érdemes külön alfejezetben foglalkozni azokkal az esetekkel, amikor nem valamely bővítő, hanem maga a magmondat hajt végre kiterjesztést vagy korlátozást. Első példánk legyenek a következők:

(174) a. János végül **meg is ette** a süteményt.

b. Ebben a pillanatban akár **forró puncsot is kortyolgathatna** a bécsi Városháza téren.¹⁰⁰

A fogalmi szerkezet szempontjából az 'is' a 'megette' jelentéshez kapcsolódik. Az előzetes tudás vagy várakozás része, hogy Jánost már egy ideje foglalkoztatta a sütemény (pl. nézegette, megszagolta azt). Az új információ pedig az, hogy ezen cselekvésekhez hozzáadható az elfogyasztás aktusa is. Az *is* tehát előfeltevéseket aktivál, amelyekhez képest a mondat kiegészítő, fokozó érvényű. Feltehetően ez motiválja azt a másik értelmezési lehetőséget, amely szerint a megevés státusza potenciális/elvárt cselekvésből aktuálissá minősül át: 'vártuk, hogy megegye a süteményt, és végül meg is ette'.

A mondat a függőségi modell szempontjából (175) szerint elemezhető, ahol a kurzív és félkövér szedés jelzi, hogy a protoállítás egyben kiterjesztő kifejezés is. Az *is*-t klitikumnak tekintem, ezért nem veszem fel a függőségi ágrajz önálló csomópontjaként. A *meg is* éppúgy betöltheti redukált protoállítás szerepét, mint más szövegösszefüggésekben a *meg*.

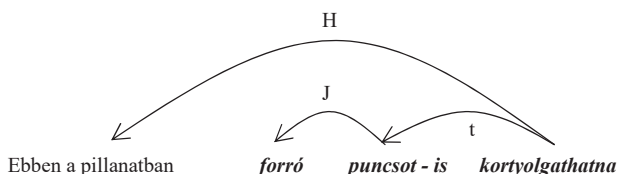
(176) A: Meg is ette a süteményt?

B: Meg is.

¹⁰⁰ Reklám a budapesti villamosokon, 2010. december.

Térjünk át ezek után a (174b)-ben szereplő mondatra. Első ránézésre úgy tűnhet, hogy itt a *forró puncsot is* kiterjesztő bővítményként funkcionál. Azonban a mondat értelmezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a beszélő nem a *kortyolgathatna* protoállítás kiterjesztésére vállalkozik ('nem csak hideg teát, hanem forró puncsot is kortyolgathatna'), hanem maga a komplex protoállítás játszik kiterjesztő szerepet. A mondat előfeltevése, hogy a hallgató éppen nem a (bécsi) puncskortyolgatással mint többé-kevésbé konvencionális cselekvéssel van elfoglalva, ugyanakkor számos kedvező lehetőség nyitva áll előtte a potencialitás és a vágy kategóriáival jellemezhető mentális térben. A közlés arra irányítja a figyelmet, hogy az elképzelhető alternatív cselekvések köre kibővíthető egy újabbal, amelyre a hallgató eddig nem gondolt: a bécsi puncskortyolgatással. A protoállítás komplexitása tehát a (111)-ben elemzett példájával analóg (*vékony szeletekre vágta*). Mindezt (177) szemlélteti.

(177)

Végül a következő példában a protoállítás nem kiterjesztő, hanem korlátozó kifejezésként funkcionál.

(178) a. Péter (igenis) OLVASTA a Hamletet.¹⁰¹

Mint KENESEI (1998: 74) megjegyzi, az ilyesfajta **asszertív fókus** esetén a cselekvés végrehajtása a végrehajtás hiányával van szembeállítva. A kontraszt tehát egy kételemű halmazon belül érvényesül, amely az olvasási esemény megtörténtének, illetve – a beszélő szerint a hallgató által feltételezett – meg nem történtének lehetőségét tartalmazza. A függőségi elemzés szempontjából a mondat nem jelent különösebb gondot (leszámítva az *igenis* státuszát, amely egy különleges

¹⁰¹ A példa forrása KENESEI (1998: 75).

kvázi-kiterjesztő kifejezésnek látszik,¹⁰² s az ágrajzból az egyszerűség kedvéért mellőzöm). Javasolt ábrázolása az alábbi:

(179)

4.3.8. Összefoglalás

A 4.3.1-4.3.7. fejezetek összességében azzal a tanulással szolgáltak, hogy a magmondattípusok differenciált vizsgálatára van szükség, amely ugyanakkor nem érvényteleníti a prototipikusnak vélt igekötő + ige szerkezetű predikátumok javasolt elemzését. A prototípus felől több irányban is elindultam: a beférkőző segédigés szerkezetek, a minősítő vagy azonosító összetett állítmányok, valamint a *van* létigés mintázatok felé. A főbb újdonságot az alábbiak jelentették:

- (180) 1. Az állítmánykiegészítő kategóriájának használata, nagyjából a generatív nyelvtan „igemódosító” osztályának, valamint ELEKFI „tulajdonítmányának” megfelelően. Az állítványkiegészítőket olyan kifejezéseknek tekintetem, amelyek rendszerint alanyi, tárgyi vagy határozói bővítményekből grammatikalizálódtak (jelük ilyenkor az *a*, *t*, *h*), kivéve a minősítő összetett állítmányban megjelenő tulajdonítmányt, amely (a predikatív szerepe utalva) a *p* címkét kapta.
2. A beférkőző segédigés szerkezetek elemzése GROSS–OSBORNE (2009) alapján. A megközelítés lényege tömören, hogy a segédigét abszolút fölérendelt tagként lehetett ábrázolni, ugyanakkor a projektivitás elve (pl. ROBINSON 1970: 260) sem sérült, amit az alaptag és a régens fogalmának szétválasztása, az emeléses szerkezetek elismerése biztosított.
3. A több szóalakból álló magmondatok komplex egységként való jellemzése GROSS–OSBORNE (2009) lánc-fogalmának felhasználásával. A lánc a függőségi ágrajz olyan szó-

¹⁰² Az *igenis* használata azt az előfeltevést aktiválja, hogy a beszélő már korábban elköteleződött egy állítás érvényessége iránt; szerepe az elkötelezettség mértékének fokozása egy ellenvéleményre adott válaszreakcióként. Szőrendi szempontból a korábban látott kiterjesztő operátorokkal rokon (*Igenis elfött. Igenis MARI jött el*), megkülönbözteti viszont tőlük az a prozódiai tulajdonság, hogy kevésbé hangsúlyos, mint az utána következő kifejezés.

kombinációja, amely a dominancia-viszonyokat tekintve lentől fölfelé vagy föntről lefelé folyamatos. A magmondatot mint láncot a tagok dőlt betűs szedése emeli ki.

4. A minősítő és az azonosító összetett állítmányok megkülönböztetése. Szemantikai és formai érvek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy míg a minősítő összetett állítmányok integrálhatók a protoállítás kategóriájába, addig az azonosító állítmányok nem. Ezért utóbbiakat egy külön magmondattípusként kezeltem, és kiemeltem hasonlóságukat az „azonosító fókuszos” (a protoállítás korlátozásával előálló) szerkezetekhez.

5. Az egyik legproblematisabb jelenség az *Egér van a padláson* típusú mondat, amelyre a protoállítás fogalma csak nehézkesen alkalmazható. Az *egér* és a *van* együttesét szorosabb összetartozásuk miatt, más mintázatok analógiájára protoállításnak elemeztem, de a landmark csaknem kötelező kidolgozása miatt itt voltaképpen elmosódik a határ a protoállítás és a tagmondat szintje között.

4.4. Az operátorok interakciója

A magmondattípusok áttekintése után az a feladat vár még ránk, hogy elinduljunk a mondat perifériái, különösen az elemzés számára fontosabb bal periféria felé. Egy kérdést kiemelve a sok közül: mit lehet kezdeni azokkal a mondatokkal, amelyekben a kiterjesztő művelet nem a protoállításra (181a), hanem az annak korlátozásából származó azonosító állításra irányul (181b)?

(181) a. **Marit is** meghívta János.

b. **Marit is JÁNOS** hívta meg.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül igyekszem vizsgálat tárgyává tenni az operátorok közötti interakciókat. Az egyik fő típusban egy operátor \rightarrow operandum kapcsolat (mint lánc) egy tágabb hatókörű operátornak rendelődik alá (4.4.2.). A másik fő irány pedig az, hogy több operátor ugyanazon az operandumon osztozik, legtöbbször közrefogva azt (4.4.3.). Mindenekelőtt azonban a mondatrésztviszonyok és az operátorviszonyok összehasonlítására keríték sort (4.4.1.).

4.4.1. A mondatrésztviszonyok és az operátorviszonyok összehasonlítása

A 4.3.2. fejezetben érintettem a függőségi nyelvtan azon megszorítását, amelyet a **projektivitás elve** néven ismer a szakirodalom. Ez – szigorú értelmezése esetén – kizárja az olyan mondat szerkezeteket, amelyekben egy alaptag bővítője annak egyik oldalán, e bővítő saját bővítője viszont az eredeti alaptag másik oldalán szerepel. Az alábbi ábra szematikusan mutatja be a tiltott (vagy legalábbis jelölt) szerkezetípust, ahol a szimbólumok ábécérendje a dominancia-viszonyokat tükrözi.

(182)

Felmerül a kérdés, hogy mi motiválja a projektivitás elvének az érvényesülését. Úgy gondolom, hogy a tisztán szinkrón megközelítés helyett ehhez érdemes figyelembe venni a hálózat feltehető evolúcióját, amelyet javaslatom szerint a **lefelé bővülés** és a **kapcsolatok lokális kiépülése** jellemez. A lefelé bővülés azt jelenti, hogy az elemi mondat fejlődésében a gyökércsomópont az elsődleges, ennek közvetett és közvetlen bővítésével jutunk új hálózattípusokhoz. Az egyszavas megnyilatkozásoktól (A) így vezethetett az út a kétszavasokig ($A \rightarrow B$) és tovább ($A \rightarrow B \rightarrow C$ vagy $B_1 \leftarrow A \rightarrow B_2$ stb.). Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy a bővítők lehetőségek alaptagjukkal lokális viszonyt tartanak fent (azaz annak vagy bal, vagy jobb oldalán helyezkednek el, de hozzá minél közelebb), akkor érthetővé válik, hogy a legtöbb függőségi szerkezet miért felel meg a projektivitás elvének.

A hálózat ilyesfajta bővülésének fontos implikációja, hogy az új kapcsolatok nem érintik a már meglévő csomópontok státusát és a köztük fennálló viszonyokat, így az abszolút főlérendelt tag az maradhat, ami volt: a tagmondat domináns csomópontja. A *Meglátogatott egy rokonom*-hoz képest a *Meglátogatott egy távoli rokonom* mondatban az alany saját bővítőjével rendelkezik, de ez nincs különösebb hatással a finit igealak szerkezeti helyére és értelmezésére.

Azonban míg a lokalitás elvét (vagy tendenciáját) általánosnak vélem, a lefelé bővülést csak arra a dimenzióra tartom érvényesnek, amelyet az alanyi, tárgyi, határozó, jelzői szintagmákkal (**mondatrésztviszonyokkal**) lehet jellemezni. Létezik ugyanis a mondatnak egy másféle

bővülési módja is, amely modellemben az **operátorviszonyokkal** kapcsolatos. Tegyük föl, hogy **A** és **B** párbeszéde így alakul:

(183) **A:** Zsuzsi tegnap felhívott valakit?

B: Igen, én úgy tudom, hogy MARIT hívta fel.

A: Szóval **Zsuzsi is** MARIT hívta fel? Szegény, lassan leszállhatnak róla.

A párbeszéd során a felhívási esemény lezajlását kifejező protoállítás többszöri újra-kontextualizáláson esik át. Először még egyenes szórendben szerepel, amikor **A** eldöntendő kérdést intéz **B**-hez, egy részlegesen kidolgozott felhívási esemény megtörténtét vagy meg nem történtét tudakolva. Másodszor a protoállítást a *MARIT* bővítmény korlátozza, és a kettő együtt azonosító állítást alkot. Végül a **Zsuzsi is** kiterjesztő operátor ezt az azonosító állítást vonja hatókörébe, azt az előfeltevést aktiválva, hogy már másra is igaznak bizonyult, hogy éppen Marit hívta fel a lehetséges személyek közül.

A hálózat bővülésének ez a módja meglehetősen eltér az imént leírtaktól. A protoállítás először a mondatrészes- és az operátorviszonyok dimenziójában (D1, D2) egyaránt abszolút fölérendelt tagként jelenik meg, majd D2-ben fölébe kerekedik egy korlátozó kifejezés (vö. a redukciós próbát: **A:** *MARIT hívta fel?* **B:** *MARIT*). A kettő új típusú alkalmi egységet hoz létre, amely végül szintén operandummá értékelődik át a **Zsuzsi is** kiterjesztő operátor hatására. Mindezt a mondat prozódiaja is leképezi, hiszen a legerősebb nyomaték az első mondatban a *felhívott*-ra esik, majd a korlátozó kifejezés mellett a *hívta fel* már hangsúlytalan, míg végül a *MARIT* hangsúlya is redukálódik a még nagyobb hatókörű kiterjesztő operátor mögött.

Javaslatom szerint az operátorviszonyok dimenziója legalább egy ponton alapvetően különbözik a mondatrészesviszonyokétól: **nem lefelé, hanem fölülről bővül**. Gráfelméleti metaforákkal ezt úgy mondhatjuk, hogy a fa típusú gráfnak nem új levelei sarjadnak, hanem új gyökere keletkezik.¹⁰³ A jelenség használat-alapú magyarázata az lehet, hogy a kommunikáció során gyakran egy-egy éppen elhangzott vagy más okból releváns mondatnyi közlésre reflektálunk, valamilyen művelet hatókörébe foglalva azt – akár egyetlen tagmondaton belül. Ezzel önhasonló hálózat jön létre, a teljes tagmondat ugyanis olyan hálózatrészt tartalmaz, amely más szöveggör-

¹⁰³ A „levelek”, illetve a „gyökerek” gráfelméleti értelmezéséhez vö. GRAHAM–GRÖTSCHEL–LOVÁSZ (eds.) 1995: 11, 16.

nyezetben maga is önálló tagmondat szerepre tarthatna számot. A következő rész feladata annak vizsgálata, hogy mindezt hogyan lehet a függőségi nyelvtan keretében modellálni.

4.4.2. Az operátorok láncszerű elrendeződése

Az előző részben úgy fogalmaztam, hogy a *Zsuzsi is MARIT hívta fel* mondatban a kiterjesztő művelet a *MARIT hívta fel* azonosító állításra mint alkalmi egységre irányul. Ez egy olyan ábrázolási lehetőséget vet fel, amelyben zárójellel jelöljük az operandumot:

(184) **Zsuzsi is** \rightarrow (MARIT \rightarrow hívta fel)

A zárójelezés azonban elméleti szempontból nem tűnik előnyösnek. A függőségi nyelvtan a komplex egységek ekként való explicit megjelölése helyett az elemi egységeket és viszonyaikat helyezi előtérbe, s a több szóalaknyi hálózatrészek integritását másodlagos, emergens jelenségnek tartja. Ezért – ha csak egy mód van rá – olyan ábrázolásra célszerű törekedni, amely kizárólag elemi egységek lokális viszonyaira támaszkodik a szerkezet modellálásában.

A megoldás kulcsa az a már többször említett észrevétel, hogy az operátor \rightarrow operandum kapcsolatokat az operátorra lehet redukálni (l. (185)). Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a két elem viszonyában a D2 dimenziót tekintve az operátor minősül alaptagnak. LANGACKER (1987, 2008) kognitív nyelvtanának keretében hasonló érvennyel azt mondhatjuk, hogy az operátor képviseli sematikusán a mintázat jelentését, ezért ő a szerkezet profilmeghatározója. Ha pedig – mint (185)-ből kiderül – a *MARIT hívta fel* és a *MARIT* csak sematicitásuk fokában különböznek, akkor kézenfekvő azt gondolni, hogy a *hívta fel* voltaképpen nem más, mint a *MARIT* operátor egyik alstruktúrájának (ti. az operandumának) a kidolgozója.

(185) A: KIT hívott fel?

B: a. MARIT hívta fel.

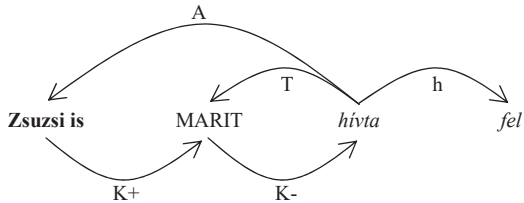
b. MARIT.

kidolgozás \updownarrow redukció

Mindebből természetesen következik, hogy a *MARIT hívta fel* hálózatrésszel viszonyba lépni egyenértékű azzal, ha egy elem a *MARIT* alaptaggal (profilmeghatározóval) létesít kapcsolatot.

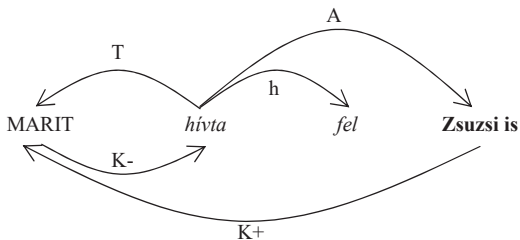
Ez utóbbi jelentésszerkezetén keresztül ugyanis elérhetővé válik azon alstruktúra, amelyet a *hívta fel* dolgoz ki ebben a tagmondatban. Az ábrázolás így módon nélkülözheti a zárójeleket, és a következő formát ölti:

(186)

A szerkezet egy olyan **operátorláncot** tartalmaz (**Zsuzsi is** → **MARIT** → **hívta**), amelyben az operátorok relatív hatóköre és felszíni sorrendje megfelel egymásnak. Ez hasonló általánosítás, mint amit É. KISS (1987: 55, 1991 stb.) tesz generatív keretben, de a) az operátor fogalmát itt nem a formális logika keretében értelmezem és b) transzformációs összetevős szerkezeti modell helyett függőségi ágrajzot adok. Ezért elemzésemben nem okoz fennakadást, ha a hatóköri viszonyok és a szórend között nincs mindig ilyen összefüggés. Míg a formális logika metanyelve (metaforikus forrástartománya?) és az operátorok mozgatóját feltételező generatív modell felől meglepő, ha egy operátor megelőzés helyett követi az operandumát, az itt javasolt értelmezés és a függőségi ágrajz kellően (de nem parttalanul) rugalmas ennek kezeléséhez. Például a *MARIT hívta fel Zsuzsi is* mondat szerkezetét – amelyben a leghangsúlyosabb elem a kiterjesztő kifejezés – a következőképpen ábrázolom:

(187)

Ez a szerkezet, akárcsak (186), a kiterjesztő operátorra redukálható, amelyet így D2-ben a mondat gyökércsomópontjának elemzek. A hálózat D1 és D2 dimenziója egyaránt projektív a jelöltebb szórendi megoldás ellenére.

A fejezet végén arra érdemes még kitérni, hogy nem minden operátor-kombináció képes láncot alkotni. Például az azonosító állítás kiterjeszthető ugyan (mint az eddigiekben megfigyeltük), a korlátozó kifejezéseknek viszont csak egy része tud ezen az állítástípuson műveletet végrehajtani. Például, mint a generatív szakirodalomban régóta ismeretes, a kérdő névmások közül a *ki, hol, mikor* típusúak nem, hanem csak a *miért* előzheti meg az „azonosító fókusz”:

- (188) a. *KI MARIT hívta fel?
b. *HOL MARIT hívta fel Zsuzsi?
c. *MIKOR MARIT hívta fel Zsuzsi?
d. MIÉRT MARIT hívta fel Zsuzsi?

Megközelítésemben a különbséget azzal lehet magyarázni, amit az operátorviszonyok hálózatának evolúciójáról a 4.4.1. részben mondtam. Ha elfogadjuk, hogy az operátorok „felülről” bővítik a hálózatot azáltal, hogy egy potenciálisan tagmondatnyi közlést valamilyen művelet hatókörébe foglalnak, akkor ez bizonyos feltételek teljesülését kívánja meg. Ilyen feltétel lehet például, hogy az operandum előfeltevéseit tiszteletben kell tartani. (188a–c) feltevésem szerint azért rossz mondat, mert a *MARIT hívta fel* azonosító állítás használatba vétele előfeltételezi: a tárgyi referens kivül minden fontosat tudunk a felhívási esemény résztvevőiről és körülményeiről. Másképp fogalmazva, a mintázat jelentése nem a (189a) parafrázissal írható le, ahogyan É. Kiss (2006c) javasolja, hanem (189b)-vel:

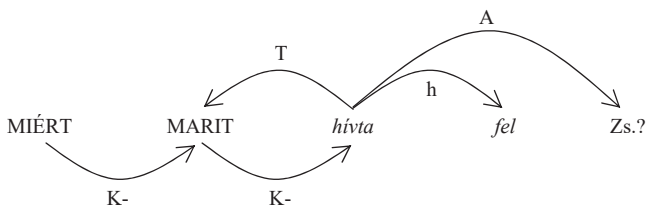
- (189) a. 'Akit felhívott, az Mari.'
b. 'Akit a beszédpартnerek számára kontextuálisan hozzáférhető személy kontextuálisan hozzáférhető (vagy irreleváns) körülmények között fehérvott, az Mari.'

Belátható, hogy amit előfeltevés rögzít, ami a *common ground* része, arra nem lehet rákérdezni. Ennek a tiltásnak mond ellent a **KI MARIT hívta fel?* mintázat, amelyben a *MARIT hívta fel* jelentésszerkezetének része egy kontextuálisan hozzáférhető alanyi referens, a kérdőszó azonban

ezzel ellentétes előfeltevést aktivál. (188d) ezzel szemben azért lehetséges, mert az ok nem tartozik az igével leírt esemény inherens körülményei közé (vö. KENESEI 2005: 183), így rá nem vonatkozik előfeltevés.

Elemzésem tehát megengedi a „kettős fókusz”-t, pontosabban kettős korlátozást az ige előtt, de ennek megvalósulását az egyes operátorok és operandumok kombinatorikus tulajdonságaitól teszi függővé. Mivel a *miért* jelentésszerkezete integrálható az azonosító állításokéval, ezért más kérdő operátoroktól eltérően képes korlátozni azt. A (188d) mondat javasolt ágrajza a következő, amelyben a kérdő operátor és az ige között – a *miért* feltehető (hely)határozói grammatikalizációs forrása ellenére – nem számolok szintagmatikus kapcsolattal.

(190)

Végül egy korábbi tárgyalt jelenséghez visszatérve, az azonosító állítás kiterjesztése is azért lehetséges, mert nem sérti meg az operandum előfeltevéseit. A *MARIT hívta fel* rögzíti ugyan egy alanyi referens (pl. Klári) kontextuális hozzáférhetőségét, de ennek nem mond ellent, hogy a kérdéses alstruktúra újabb elemmel bővüljön (*Zsuzsi is MARIT hívta fel*). Konfliktus lép fel viszont abban az esetben, ha két, azonosítást végző korlátozó operátor következik egymás után (**ZSU-ZSI MARIT hívta fel*), hiszen a *MARIT hívta fel* operandum legalább egy alanyi referens ismeretét előfeltételezi, míg a *ZSUZSI* operátor ennek hiányára épít.

Összefoglalásul, ebben a fejezetben az operátorok láncszerű elrendeződését tárgyaltam. Mivel egy operátor és operanduma viszonyát az előbbire lehet redukálni (ő képviseli sematikusán a mintázat jelentését), amellet érveltem, hogy nincs szükség zárójelek használatára a *Zsuzsi is MARIT hívta fel* típusú példák elemzésében. Ehelyett a *MARIT hívta fel* hálózatrészhöz való kapcsolódást D2-ben a *MARIT*-tal mint alaptaggal kialakítható operátorviszony biztosítja. Az operátorláncok lehetőségét a résztvevő elemek kombinatorikus tulajdonságaitól tettem függővé, és olyan megszorítást javasoltam, amely az operandum előfeltevéseinek megőrzését követeli

meg az operátortól. Ezzel vált magyarázhatóvá a *miért* kivételes viselkedése a kérdőszók között, illetve az azonosító állítás kiterjesztése és korlátozása közötti különbség.

A következő részben egy eddig elhanyagolt kérdéssel, a tagadószó függőségi elemzésével foglalkozom.

4.4.2.1. A tagadószó interakciója más operátorokkal

Mint a 2.2.2. fejezetben szó volt róla, a generatív elemzés elkülöníti a fókusz és a tagadást (FP vs. NegP), főként disztribúciós érvek alapján. Az elkülönítés további oka lehet az is, hogy a fókuszról tehető főbb általánosítások egyikének nem felel meg a tagadószó: ez nem más, mint hogy a fókusz szerepre kijelölt összetevőt az ige bővítményei közül kell kiválasztani (vö. É. KISS 1998a: 45, 50). Emellett még két lehetséges indokot említek: 1) a fókuszált összetevők egyértelműen XP-k, míg a tagadószó valószínűleg X_0 szintű kategória az X' -elmélet szemszögéből, 2) a kimerítő azonosítás fogalmán alapuló fókuszértelmezés felől nézve nem világos, milyen szemantikai háttere volna a fókusz és a tagadás egységes kezelésének.

Az itt javasolt megközelítés a mondatrész- és az operátorviszonyok elválasztásával, valamint az új fogalomkészlettel megfelelően tud számot adni a fókusz és a tagadás hasonlóságáról és különbségéről egyaránt. A tagadószó nem rendelkezik mondatrészszerellel, így a hálózat D1 dimenziójában kimarad a leírásból, D2-ben viszont könnyen besorolható a korlátozó operátorok közé. Például (191)-ben a *nem* fölülírja az igei állítmány alapértelmezett pozitív polaritását, amely így a tagmondat szintjén nem érvényesülhet. Másképp fogalmazva, a tagmondat profilját a polaritás szempontjából nem az igei állítmány (a magmondat), hanem a tagadószó határozza meg, így utóbbi joggal tekinthető alaptagnak D2-ben, amit a redukciós próba is megerősít (l. (192)). Az ábrázolást (193) mutatja meg.

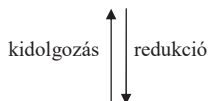
(191) Zsuzsi NEM hívta fel Marit.

(192) A: Zsuzsi felhívta Marit?

B: a. NEM hívta fel Marit.

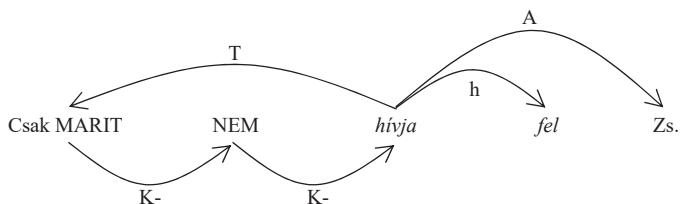
b. NEM hívta fel.

c. NEM.

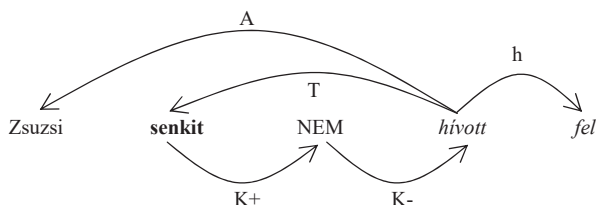
(196) (Csak) MARIT NEM hívja fel Zsuzsi.

(197)

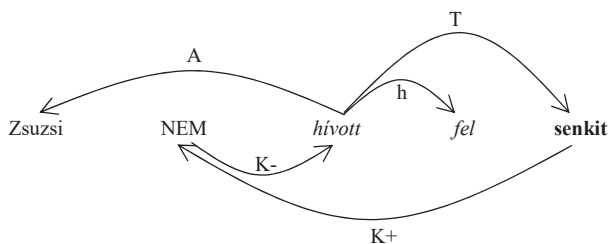

A fejezet hátralévő részében a tagadás és a kiterjesztés interakciójával foglalkozom. Erre a magyarban a **pólusharmónia** elve érvényes, így a *NEM hívott fel* tagadott protoállítás kiterjesztésére az általános névmások közül a *mindenkit* helyett a *senkit* kifejezést kell választani. A szórendi elrendeződés kétféle lehet (l. (198), (199)), de mindkét esetben a kiterjesztő operátor D2 gyökércsomópontja, amit ismét a redukciós próbával lehet indokolni (l. (200)).

(198)

(199)

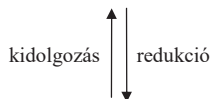

(200) A: KIT hívott fel Zsuzsi?

B: a. **Senkit** NEM hívott fel. /

NEM hívott fel **senkit**.

b. **Senkit**.

A kiterjesztés és a tagadás együttműködése főként a *sem* partikula miatt érdemel figyelmet, amely az *is* és a *nem* fúziójával keletkezett. A fúziót feltevésem szerint funkcionális oldalon motiválja, hogy a tagmondat negatív polaritását lehetőleg D2 gyökércsomópontjában kell jelölni – amely legtöbbször a komment bal perifériájára esik, így a feldolgozás szempontjából is kitüntetett. Ehhez hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat:

(201) a. MARI nem jött el.

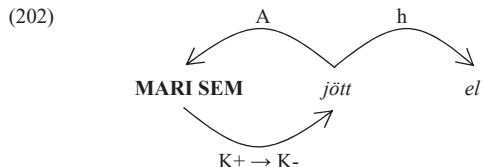
b. **MARI SEM** jött el. < **Mari is** NEM jött el.

A (201a) példamondat polaritása pozitív, hiszen jelentését a következő parafrázis adja vissza: 'Aki nem jött el, az Mari'. Ennek az előfeltevése negatív ugyan ('Valaki nem jött el'), maga az állítás viszont pozitív ('Ez a valaki Mari). Így nincs ok arra, hogy a negatív polaritást már a gyökércsomópont – a tagmondat profilmeghatározója – kifejezze.

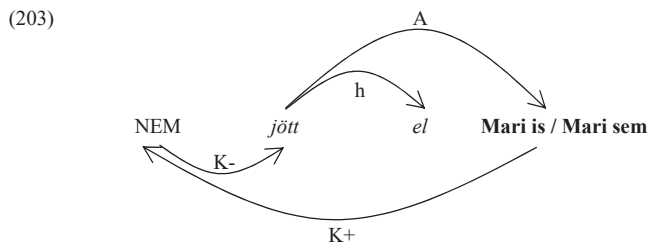
(201b) ezzel szemben úgy elemezhető, mint amelyben az előfeltevés és az állítás is negatív. A beszédpartnerek közös aktivált tudásának része, hogy egy kontextuálisan hozzáférhető személy (pl. Klári) nem jött el. Ha az új információt nem akarná a beszélő ehhez az előfeltevéshez kapcsolni – például ha egy számítógépnek kellene „megtanítani” egy tényállás-sorozatot –, akkor az input lehetne a következő is: 1. *Klári NEM jött el*. 2. *Mari NEM jött el*. Az emberi közlés azonban másképp működik: a feldolgozást jelentősen megkönnyíti, ha jelezzük, hogy a *NEM jött el* tagadott protoállítást a beszédelőzményben már alkalmazásba vettük, így az aktuális negatív közlés kiegészítő érvényű.

Mivel tehát ez esetben nemcsak az előfeltevés, hanem az állítás is negatív, funkcionális szempontból motivált a kiterjesztő operátor és a *nem* fúziója (pl. **Mari is** + *NEM* = **MARI SEM**), amit a továbbiakban félkövér és nagybetűs kiemeléssel, valamint a viszony $K+ \rightarrow K-$ címkejével

jelzek.¹⁰⁴ A fúzió révén ugyanis a gyökércsomópont a tagmondat szemantikai profiljának két egyformán lényeges elemét egyesíti. Szórendi szempontból a komplex kifejezés a *nem* „kimenő kapcsolatát” örökli meg, azaz fordított szórend következik utána. A javasolt ágrajz:

Mint korábban utaltam rá, a fúzióban az *is* szerepet játszhatott, hogy D2 gyökércsomópontja legtöbbször a feldolgozás szempontjából kitüntetett bal periférián található, és természetesen az *is* és a *nem* szomszédossága szintén alapvető követelmény. Nem véletlen, hogy az önálló *is*-es kifejezés az ige mögötti helyzetben hosszabb ideig maradt fenn; például BRASSAI nyelvhasználatában még előfordul a *NEM jött el Mari is* típusú mintázat. Ilyen esetekben nincs szó fúzióról, hanem a tagadás és a kiterjesztés külön-külön szimbolizálódó műveletek. A *Mari sem* megjelenését ebben a környezetben feltehetően a szinonim szórendi változatok közötti analogikus hatás motiválja.

¹⁰⁴ További fontos tényező lehet a *nem* hangsúlytalansága operandum helyzetben, valamint a mondatrészszerp hiánya, amely a két dimenzió között egyenletlenséget teremt. A *sem*-es kifejezést tartalmazó szerkezetben nincs olyan operátor, amely ne lenne mondatrészként a másik dimenzióknak is része.

Végül a tagadás és a kiterjesztés interakciója kapcsán az alábbi mondatra kell még kitérni, amely sok fejtörést okozott a generatív szerzőknek is. Hogy nyitva hagyjam az elemzési lehetőségeket, a példát tipográfiai kiemelések nélkül közlöm.

(204) Nem *mindenki* jött el.

Az egyik szóba jöhető javaslat, hogy olyan operátorláncot feltételezzünk, amelyben a *mindenki* kiterjesztő kifejezés az ige, a *nem* pedig a *mindenki* fölé rendelt operátor. E megoldás mellett szól, hogy az összegző jelentésszerkezet szempontjából (204) a *Mindenki* *eljött* mondatnak a tagadása. Ugyanakkor súlyos ellenérv, hogy az eddig látott operátorláncokban az igehez közvetlenül kapcsolódó kifejezés határozta meg az egyenes vagy fordított szórendet – feltehetően alaptag mivoltával szoros összefüggésben. Másrészt ez az elemzés amiatt is problematikus, amit az operátorviszonyok hálózatának evolúciójáról a 4.4.1. fejezetben mondtam. Ha az operátorláncok kialakulását a tagmondat „fölről való” bővülésével magyarázzuk, akkor feltételezhető, hogy az operátorok nem rendezhetik át a hatókörük egy bizonyos „mélységben” található viszonyait. Például nem túl valószínű, hogy az alábbi sematikus szerkezetben – ahol B egyszerre operandum és operátor – A hatással legyen C szórendi tulajdonságaira:

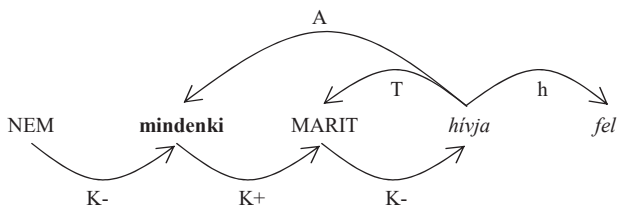
(205) A → B → C
 [operátor operandum]
 [operátor operandum]

Mіндеzen okok miatt célszerűbbnek látszik, ha a *nem mindenki*-t egyetlen komplex egységnek elemezzük, azaz itt is az operátorok fűziójával számolunk. Ez azonban felveti a kérdést, hogy milyen általános feltételei lehetnek a fűziónak, s ezek jelen esetben teljesülnek-e. IMRÉNYI (2009b)-ben két ilyen feltételt javasoltam: a szintagmatikus feltétel az, hogy az összeolvadó elemeknek gyakran kell egymásra következniük valamilyen mondattani környezetben (koaktiváció), a paradigmikus feltétel pedig az, hogy a létrejövő komplex egységnek bele kell illeszkednie valamilyen – a hasonlóságok és ellentétek összjátékában szerveződő – paradigmába. Visszamenőleg elmondható, hogy a *sem*-es kifejezések mindkét feltételnek megfelelnek, vö. az *is + nem*

egymásra következés gyakoriságát (a korábbi nyelvéllapotban), valamint az *is*-es és *sem*-es kifejezések közötti kontrasztot.

Úgy tűnik, az említett két feltételnek eleget tesz a *nem mindenki* is. A koaktiváció kétféle környezetben valósulhatott meg a fúziót megelőzően. Egyrészt figyelemre méltó, hogy a *nem* tagadhatja (a protoállításon és az azonosító állításon kívül) a ***Mindenki*** *MARIT hívja fel* típusú mintázatot is¹⁰⁵ (vö. (206)), másrészt hiányos válaszmondatokban is megjelenhetnek együtt, ahol az ige ellipszise kezdetben az egyenes és a fordított szórend közüli választás megkerülését szolgálhatta.

(206)

(207) A: **Mindenki** felhívja Marit?

B: NEM **mindenki**.

Ami a paradigmatiskus feltételt illeti, ennek teljesülését az alábbi példásor segíti megítélni.

(208) senki sem << néhányan << valahányan << sokan << majdnem mindenki << mindenki

↑
↓
kevesen

↑
↓
nem mindenki

Úgy tűnik, a *nem mindenki* komplex kifejezés szervesen illeszkedik a *Hányan?* kérdésre felelő névmások rendszerébe. Bár igazságfeltételes szemantikai értelemben a teljes skálát átfogja a *mindenki* alatt (valószínűleg a *senki sem* kizárásával), használati értéke a *majdnem mindenki*-

¹⁰⁵ Itt a *mindenki* új állítástípust vezet be, mint a redukciós próba igazolja: A: *Mindenki MARIT hívja fel?* B: *Igen, mindenki*. Ha a *mindenki* egyszerű topik volna, akkor a válaszmondatból éppúgy kimaradna, mint a *Zsuzsi* az alábbi példában: A: *Zsuzsi MARIT hívja fel?* B: *Igen, MARIT*. Az összehasonlításból kiderül, hogy a topik nem hoz létre új gyökércsomópontot D2-ben, míg az „azonosító fókusz” megelőző kiterjesztő kifejezés igen.

éhez hasonló, attól „csak” negatív értékelő jelentése különbözteti meg. Ezáltal hasonló ellentétpár jön létre (objektíve azonos, szubjektíve eltérő jelentések között), mint a *néhányan* és a *kevesen* viszonyában, csak éppen a skála egy magasabb régiójában.

(209)

	objektív mennyiség	szubjektív megítélés
a. Néhányan eljöttek.	$\min < _ < n$	pozitív
b. KEVESEN jöttek el.	$\min < _ < n$	negatív

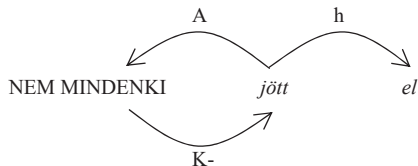
(210)

	objektív mennyiség	szubjektív megítélés
a. Majdnem mindenki eljött.	$n < _ < \max$	pozitív
b. NEM MINDENKI jött el.	$n < _ < \max$	negatív

[n = a skála középértéke, min/max = a skála alsó, ill. felső végpontja]

Feltevésém mindezek alapján az, hogy a *nem mindenki* olyan, negatív értékjelentésű komplex kifejezés, amely a két operátor fúziójával jött létre a (206)-ban és (207)-ben illusztrált környezetekben, majd áterjedt az ige előtti helyzetre is. (E hipotézis empirikus történeti igazolására itt nincs módom.) A *majdnem mindenki*-vel fennálló rendszerkapcsolat révén a komplex kifejezés negatív értékelő jelentés hordozója, és a (204)-hez hasonló mondatokban a *ritkán*, *kevesen* típusába tartozó korlátozó operátornak tekinthető. Hangsúlyozni kell végül azt is, hogy nem elszigetelt jelenségről van szó, hanem olyan szerkezeti sémáról, amelyet más tagadószó + általános névmás kapcsolatok is instanciálnak (*nem mindig*, *nem mindenhol* stb.), eltérő gyakorisággal.

(211)

Összefoglalásul, ebben a fejezetben a tagadósó más operátorokkal való interakcióját tárgyaltam. A legtöbb kapcsolatot operátorlánccal lehetett modellálni, más esetekben pedig az operátorok fűzióját kellett feltételezni. Több fontos jelenség csak utalásszerű említést kapott, és akad olyan téma is – a *miért* kérdősó és a *nem* tagadósó párhuzama –, amelynek korábban külön tanulmányt szántam (l. IMRÉNYI 2009b), itt azonban terjedelmi okokból mellőztem.

A tagadósó mindenestre kiváló terepet nyújt annak vizsgálatára, hogy a komment bal perifériája miként szerveződik. A többdimenziós függőségi leírásban a legfontosabb jelenségek operátorlánccal voltak elemezhetők, az eredmény pedig végső soron nem áll messze az összetevős szerkezeti modellektől: ami ott funkcionális fejkategóriák és vonzataik hierarchiája, az itt (az alaptag-bővítmény kapcsolatok speciális esetének tekintett) operátorviszonyok láncolata. Az egyik legfőbb különbség, hogy elemzésben nincs szükség a komplex egységek külön csomópontként való feltüntetésére (FP, NegP, DisztP stb.), hanem a mondat viszonylag elemi egységek viszonyainak hálózata. Ehhez hasonló kutatási irányra generatív keretben SURÁNYI (2010) tesz javaslatot.

A következő részben olyan jelenségekhez fordulok, amelyek az operátorok interakciójának más típusait képviselik. Egyrészt olyan mintázatokról esik szó, amelyekben egy operandumon több operátor osztozik, másrészt ehhez kapcsolódóan megkísérlem a többszörös kérdések eltérő típusainak függőségi elemzését.

4.4.3. Megosztott operandumok. A többszörös kérdések szerkezete

Mint korábban megfigyeltük, két, kizáró azonosítást végző korlátozó operátor nem alkothat láncot az ige előtti tagmondatszakaszon:

(212) *ZSUZSI MARIT hívta fel.

'Zsuzsi az és nem más, aki Marit hívta fel és nem mást'

Lehetségesek viszont az alábbi szórendi megoldások:

(213) A: KI hívott fel KIT? (Nem hallottam jól.)

B: ZSUZSI hívta fel MARIT.

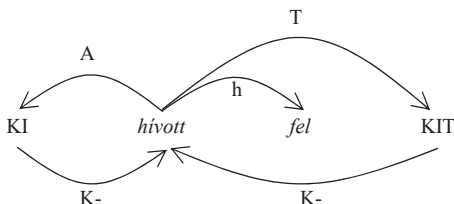
Ezek a mondatok az operátorok interakciójának egy olyan típusát képviselik, amelyet közrefogásnak nevezek. Sémája a következő:

(214) **Közrefogás:**

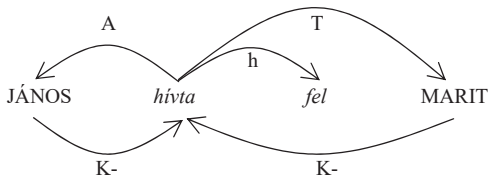
Operátor 1 → Operandum ← Operátor 2

Az operátorlánc sémájával ellentétben a közrefogás nem jár azzal, hogy egyes igei alstruktúrák a „belső” operátorviszony létesülésekor rögzülnek, s az ebből adódó előfeltevéseket a „külső”, tágabb hatókörű operátornak fenn kell tartania. Ez teremti meg a lehetőséget arra, hogy egyetlen tagmondaton belül több igei alstruktúrát is azonosítson a beszélő, illetve ezek azonosítására kérje a hallgatót. Mint (213)-ban jeleztem, a legvalószínűbb kontextus mindehhez, hogy a beszédpartnerek egyike nem hallotta jól, amit a másik állított, így arra kényszerül, hogy rákérdezzen az információ több részletére is. A javasolt szerkezeti ábrák:

(215)

(216)

Az ágrajzok mellett szól, hogy az elemzett mondatok nem redukálhatók az operátorok egyikére sem (hanem csak a kettő együttesére: **A:** *KI hívott fel KIT?* **B:** *JÁNOS MARIT.*), így valószínűsít-

hető, hogy nem rendelkeznek egyedi gyökércsomóponttal a hálózat második dimenziójában. Ugyanakkor legalább egy korlátozó operátorviszony feltételezésére szükség van, máskülönben nehéz volna a fordított szörendet megmagyarázni. A „legalább egy operátor” és a „több, mint egy gyökércsomópont” elfogadásából az következik, hogy a *hívta* szóalakot a D2 dimenzióban egyidejűleg két operátor is dominálja.

Míndez fontos elméleti tanulságokkal szolgál: úgy tűnik, a D2 dimenzió nem mindig felel meg a függőségi szerkezetek két, eddig általánosan érvényesnek tekintett megszorításának. Egyrészt annak, hogy minden jólformált szerkezetben „egy és csak egy független [dominálatlan] elem található”, másrészt annak, hogy „nincs olyan elem, amelyik egynél több elemnek van közvetlenül alárendelve” (ROBINSON 1970: 260, vö. (127a)). Ezek a megszorítások azonban egy egydimenziós elemzésből indulnak ki, és nem szükségszerű, hogy ami a mondatrészviszonyok körében igaz, az a hálózat összes dimenziójára teljesül. Másrészt lehetséges álláspont az is, hogy az elvek csak a prototipikus esetekre érvényesek maradéktalanul. Ez utóbbi véleményt HUDSON (1990) fejti ki részletesen:

(217) Melyek tehát a függőségi szerkezetekre vonatkozó formális megszorítások? Ha az összes lehetőséget számba vesszük, azt látjuk, hogy a projektivitás elve [nála: *Adjacency Principle*] az egyetlen általánosítás, amely igaz marad. De ha a tipikus esetekre korlátozzuk figyelmünket, akkor úgy találjuk, hogy mindegyik hagyományos megszorítás érvényes: minden szónak csak egy alaptagja van, és nincsenek átfedésben lévő frázisok vagy hurkok [azaz kölcsönös függés]. Ebből az a következtetés adódik, hogy a 'bővítőmény' [*dependent*] fogalmához egy olyan tulajdonsághalmaz tartozik, amely a tipikus eseteket jól jellemzi, de megenged kivételeket. Az lett volna meglepő, ha mást tapasztalunk.¹⁰⁶

(HUDSON 1990: 120)

¹⁰⁶ „What, then, are the formal restrictions on dependency structures? If we look at the total set of possibilities, we find that the Adjacency Principle is the only generalization which remains true. But if we restrict ourselves to typical cases, we find that all the traditionally recognized restrictions hold – just one head per word, no overlapping phrases, no loops. In conclusion, then, what we find is that the notion 'dependent' has a set of properties which are characteristic of typical cases, but exceptions are allowed. It would have been surprising if we had found anything different.”

Ismeretes azonban, hogy van a többszörös kérdéseknek egy másik típusa is, amelyben mindkét kérdő névmás a bal periférián szerepel, és párlistát vár el válaszként (vö. É. Kiss 1998a: 47, 2002a: 99). Ezt az alábbi mondatok szemléltetik:

(218) A: Ki KIT hívott fel?

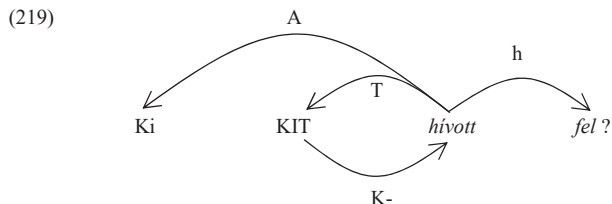
B: János MARIT, Péter VILIT, Zsuzsi pedig LACIT.

Az alkalmazott modell szempontjából ez a mintázat azért jelent kihívást, mert sem az operátorlánc, sem a közrefogás sémájába nem illeszkedik. Míg operátorlánc esetén a legkülső – és többnyire a komment élén szereplő – operátor kapja a legerősebb (dallamindító) nyomatókat, addig itt épp ellenkezőleg, a legbelső kérdő névmás emelkedik ki. Többek között ezért sem fogadom el azt a párhuzamot, amelyet É. Kiss (1998a: 46–47, 2002a: 99, 102) az univerzális kvantorok és a többszörös kérdések fókuszpozíciót megelőző kérdő névmásai között feltételez: szerinte a *Ki KIT hívott fel?* mondat a *Mondd meg mindenkiről, hogy kit hívott fel!* utasítással egyenértékű, ezért az első kérdőszó valójában QP-ben (DiszTP-ben) helyet foglaló univerzális kvantor. A prozódiai szerkezet mást mutat: a *Mindenki MARIT hívta fel* természetes hangsúlyozásában a *mindenki* nyomatóka a legerősebb (ha az kiterjesztő szerepű), és a *MARIT* beleolvad az általa kezdett ereszkedő dallamba, a *Ki KIT hívott fel?* viszont ugyanezt nem teszi lehetővé.

A példák magyarázatában arra a korábban tett észrevételre támaszkodom, hogy a kérdések szerkezete gyakran megelőlegezi a válaszmondat szerkezetét, segíti a címzettet az elvárt válasz formai és funkcionális jellemzőinek azonosításában. Mivel (218a) első kérdő névmásának, a *ki*-nek (218b)-ben topik szerepű és helyzetű elemek felelnek meg, ezért ezt a kifejezést **topik-kérőnek** nevezem. Míg a referenciális topikot tartalmazó kérdő mondatok (pl. *János KIT hívott fel?*) a beszélő szándéka alapján rögzítik, hogy a komment tagmondatszakaszy milyen referensre vonatkozik („megmondom, kiről van szó, te pedig mondd meg, mit tudsz róla”), addig a topik-kérővel kezdődő mintázat mindkét referens specifikálását a beszédpartnerre bízva („mondd meg, kiről van szó, és utána mondd meg, mit tudsz róla”). A topik megválasztásának a hallgatóra bízása implikálja azt, hogy a válaszban egy többelemű halmaz elemeinek a felsorolását várjuk, hiszen ha csak egyetlen referensről volna szó, akkor annak specifikálását a beszélő maga is elvé-

gezhethné.¹⁰⁷ A javaslat háttérében a kognitív nyelvészet azon felfogása áll, amely a beszédpartnerek együttműködését, a jelentésképzés interszjektív, interaktív jellegét a nyelvi szerkezetek alapvető formáló tényezőjének tartja.

A topikkérőt tartalmazó többszörös kérdést előzetesen a következőképpen ábrázolom, mellőzve a topik(kérő)–komment viszony külön jelölését.

4.5. A topik–komment viszony és a mentális terek

Az előző fejezetekben azt láthattuk, hogy a komment bal perifériáján szereplő operátorok – különböző hosszúságú láncokba rendeződve – eltérő típusú illokúciós aktusok konvencionális nyelvi kifejezését teszik lehetővé. Míg operátor hiányában a *felhívta* magmondat egy felhívási esemény időbeli megvalósulását állítja, és meghatározza a tagmondat profilját (sematikusan képviselve azt), addig a korlátozás és a kiterjesztés (valamint ezek kombinációi) olyan mintázatokat eredményeznek, amelyek nyomán a *Mit állítunk?* elemzői kérdésre¹⁰⁸ már nem válaszolhatunk a magmondatdal. Mindezt – a teljesség igénye nélkül – az alábbi példák szemléltetik.

- (220) a. Zsuzsi *felhívta* Marit. „Mit állítunk? *Felhívta.*”
 b. MARIT *hívta fel* Zsuzsi. „Mit állítunk? MARIT *hívta fel.*”
 c. NEM MARIT *hívta fel* Zsuzsi. „Mit állítunk? NEM MARIT *hívta fel.*”

¹⁰⁷ A referenshalmaz igen gyakran a beszédeseményben résztvevő hallgatók csoportja, vö. a *Ki MIT gondol erről?* kérdéshez rendelhető kontextust. Általánosabban fogalmazva, a referenshalmaznak könnyen hozzáférhetőnek kell lennie.

¹⁰⁸ Természetesen ezzel – a hagyományos nyelvpedagógiában elterjedt – elemző kérdéssel több probléma van, például az, hogy csak kijelentő mondatokra alkalmazható. A másik, hogy rendszerint az állítmány azonosítására használják, holott az operátort tartalmazó mondatok esetében a módszer e cél elérésére nem alkalmas.

d. **Mindenki** felhívta Marit.

„Mit állítunk? **Mindenki** felhívta.”

c. **Mindenki** MARIT hívta fel.

„Mit állítunk? **Mindenki** MARIT hívta fel.”

Ebben a részben azt vizsgálom, hogy milyen – a szórenddel jelölt – funkció társul a mondat komment előtti szakaszán szereplő („topikalizált”) elemekkel, és a topik mint szimbolikus viszonykategória miként lehet része a mondat többdimenziós elemzésének. Ez egy új, a komment szerkezetének kutatásától bizonyos értelemben független vizsgálati terület, hiszen a topik nem befolyásolja a tagmondat illokúciós típusát, hanem – ahogyan BRASSAI fogalmazott – a „mondatzöm” előkészítésében játszik szerepet.

Mint később kiderül, a „topik” fogalmát eléggé tágan értelmezem, megengedve, hogy heterogén elemek tartozzanak hozzá. Előzetesen induljunk ki a következő, korábban már idézett példaszövegből, amelyben a tagmondatok topik szakaszát aláhúzással emeltem ki. Az azonosítást a szórenden kívül a hangsúly segíti: a mondat legerősebb nyomatéka a komment első tartalmas kifejezésére esik.

(21) Teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után szenzációszámba menő kulturális hírről számolt be a napokban több hazai médium, illetve internetes portál. A világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából egy több mint ezer darabos kollektiót vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum a fotográfus hagyatékát kezelő, New York-i székhelyű International Center of Photography-tól (ICP) még tavaly decemberben. A vételár a hírek szerint 835 ezer dollár volt. A megvásárolt gyűjtemény ezen a héten már ki is csomagolták Budapesten. A következőkben megismerhetik Capa igencsak kalandos életútját.

(http://mandiner.blog.hu/2009/02/22/robert_capa_hagyateka)

Ha elfogadjuk azt az általánosítást, hogy az aláhúzott tagmondatszakaszok formai viselkedése hasonló, továbbá a nyelvet forma-jelentés párok rendszerének tekintjük, akkor – különbözőségük elismerése mellett – közös (vagy legalábbis koherens) funkcionális jellemzést kell adnunk az érintett kifejezésekről. Úgy tűnik, ez az elv vezette BRASSAI is, amikor közös funkcióval is jellemzett osztályba, az „inchoativumok” közé sorolt számos, látszólag igen eltérő jelentés-

tartalmú elemet. A mondatban „első helyet bitorló” bővítmények – részletesen adatolt megfigyelései alapján – jelölhetnek

- (222) 1) *Helyet*, hol a mondatban foglalt cselekvény foly, vagy tulajdonság fészkel. Ez a hely lehet physikai, vagy [...] morális 2) Határozottabban vagy határozatlanabbúl kifejezett *időt*. 3) A mondatra részben vagy egészben vonatkozó *körülményt*. 4) A mondat *feltételét* vagy főtárgyának *jellemzését*. 5) A mondat *főtárgyát* magát. 6) *Előzményt*, melynek következménye a mondat főtartalma. 7) Ritkán *következményt*, melynek előzményére tanít meg a mondat. 8) *Eszközt*, midőn a mondat tartalma az elérendő cél, és 9) *célt*, midőn a mondat az eszközt tárgyalja. Továbbá 10) *felsőbb* vagy *általánosb fogalmat*, melynek alárendelt tárgyáról, vagy *csoportot*, melynek némely tagjáról vagy tagjairól szól a mondat. 11) *Engedményt*. 12) *Ellentétet*. 13) *Hasonlítást*. 14) *Kikötést* vagy *megszorítást*. 15) *Megkülönböztetést*. 16) *Tanút* vagy *tekintélyt*. 17) *Sorozat-jelélést*, és végre 18) bizonyos szókat, melyeket nem bírok másképp jellemezni, ha csak általában *figyelemkapóknak* nem nevezem.

(BRASSAI 1860: 339–341, kiemelések az eredetiben)

BRASSAI észrevételeit a példaszöveg is megerősíti, amelyben az egyes tagmondatok inchoativumát a következő típusokhoz lehet sorolni:

- (223) a. *teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után*: előzmény
b. *a világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából*: felsőbb vagy általánosabb fogalom, illetve csoport
c. *a vételár a hírek szerint*: a mondat főtárgya; tanú vagy tekintély
d. *a megvásárolt gyűjteményt ezen a héten*: a mondat főtárgya; idő
e. *a következőkben*: hely (a diskurzusban)

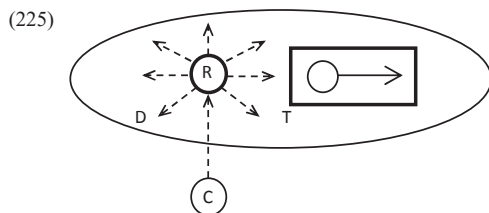
Ehhez a gazdag változatosságához képest különösen éles a kontraszt, ha felidézzük É. KISSnek a topikról szóló meghatározását: „A topik azt a mind a beszélő, mint a hallgató által ismert vagy létezőnek feltételezett individuumot nevezi meg, amelyről a mondat predikátum része állítást tesz” (É. KISS 1998a: 22). Egyértelműnek látszik, hogy ez a definíció leginkább csak BRASSAI 5.

típusát fedí le (amikor az inchoatívum a mondat főtárgyát nevezi meg), a többire nehézkesen vagy úgy sem alkalmazható. Hasonló problémát tapasztalunk tehát, mint amelyre a 2.2.3. pontban már felhívtam a figyelmet: É. KISS – erősen deduktív szemléletű – elemzése nem képes az induktíve összetartozó jelenségek egységes magyarázatára.

A feladat természetesen nem könnyű: a topik–komment viszony változatos szemantikai tartalma arra emlékeztet, amit a birtokos jelzős szerkezet két tagja között tapasztalunk (vö. MMNyR. II. 285ff., TOLCSVAI NAGY 2005c). Éppen ezért vonzó LANGACKER (2001: 26) azon javaslata, hogy a topik, akárcsak a birtokos, referenciapont-szerkezet kiindulópontja.¹⁰⁹ E szerkezetfajta működésének lényege, hogy egy entitáshoz egy másik entitáson keresztül biztosítunk mentális hozzáférést. Például az alábbi példában egy – a hallgató számára valószínűleg ismeretlen – nőhöz mint referenshez a férjén keresztül biztosít mentális hozzáférést a beszélő:

(224) Emlékszel arra a sebészre, akivel a nővéred partyján találkoztunk? A felesége épp most szült ötösikreket. (vö. LANGACKER 2001: 23)

Egy referenciapont-szerkezet működtetésekor a konceptualizáló (C, *conceptualizer*) – azaz elsődlegesen a beszélő, másodlagosan a hallgató – egy R referenciapontra irányítja a figyelmet, amely aktiválja a tartományában (D, *dominion*) található, hozzá kapcsolódó további entitásokat, és ezáltal hozzáférést biztosít az elérendő célhoz (T, *target*). Birtokos szerkezet esetén mind a referenciapont, mind a cél „dolog” (a kognitív nyelvten értelmében), míg a topik–komment viszonyban a referenciapont dolog, a cél pedig egy propozíció. Ezt a LANGACKER-i diagram a következőképpen fejezi ki, ahol a téglalapban szereplő ábra egy dologgal végbemenő folyamatot jelképez (i.m. 26):

¹⁰⁹ A topik funkcionális kognitív magyarázati lehetőségeihez vö. TOLCSVAI NAGY (2008).

Ez a modell valamivel közelebb visz a példaszöveg topikjainak a jellemzéséhez, különösen ami a második mondatot illeti, amelyben a szerkezetes topikon belül Robert Capa említése biztosít mentális hozzáférést a hagyatékhöz (birtokos jelzős szerkezet), majd ez utóbbi felidézése az ezer darabos kollekcióról szóló információhoz (topik–komment viszony). Továbbá a magyarázat számot ad arról is, hogy a topik és a mondat voltaképpen témája között gyakran csak metonimikus az összefüggés, mint az alábbi, a japán nyelvészetben toposzként idézett példa igazolja.

(226) Zou wa, hana ga nagai desu.

elefánt TOP orr SUBJ hosszú van

'Ami az elefántot illeti, az orr hosszú.' / 'Az elefántnak hosszú az orra'

Ugyanakkor LANGACKER (2001) magyarázata is túl szűknek látszik, többek között azért, mert a topikot dologszerűnek láttatja, azaz a főnévvel reprezentált topikokat részesíti előnyben. Ezzel szemben megítélésem szerint az alábbi mondatban nemcsak a *Zsuzsi*, hanem a *tegnap*, sőt a *valószínűleg* is inchoativum, amely BRASSAI 16. típusához sorolható az evidencialitás és az episztemikus modalitás közötti szoros összefüggés alapján (vö. KUGLER 2010).

(227) Zsuzsi tegnap valószínűleg MARIT hívta fel.

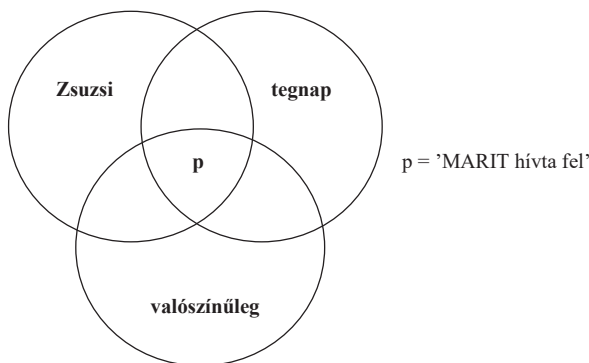
Saját javaslatom ezért általánosabb LANGACKER (2001)-nél: eszerint a topik arra nézve ad eligazítást, hogy a tagmondatban kifejezett proposíció hogyan integrálódik a beszédpartnerek többdimenziós és nyitott – az éppen zajló diskurzus értelmezését is magában foglaló – tudásrendszerébe.¹¹⁰ Ennek egyik vonatkozása lehet a referenciapont-szerkezetek működtetése a tudás **személyekhez/dolgokhoz kötése** révén, de ide tartozik a **mentális terek** közötti navigáció is (idők és helyek közötti váltás, „tény – nem tény” megkülönböztetés stb.), valamint – a tér metaforizációja révén – a **diskurzus** megelőző és következő részeivel való kapcsolatok feldolgozása. Külön tanulmány célja lehetne, hogy ezeket egységes, átfogó elméleti keretbe helyezze, a jelen dolgoz-

¹¹⁰ Vö. LANGACKER (2010: 31) újabb javaslatát: „**anchoring** [...] can be understood as the general notion with respect to which **topic** represents a special case. An **anchor** is an instruction to interpret a proposition with respect to a particular domain of knowledge or a certain aspect of the situation described.” („A **lehorgonyzás** olyan általános fogalomnak tekinthető, amelynek a topik egy sajátos alelete. A **lehorgonyzó kifejezés** arra ad utasítást, hogy egy proposíciót egy bizonyos tudáskerettel vagy a situáció egy bizonyos vonatkozásával való viszonyban értelmezzünk”; kiemelések az eredetiben.)

zatban viszont megelégszem azzal a hipotézissel, hogy a tudás szerveződésének fenti módjai hasonló „szinten” vagy „mélységben” találhatóak.

E hipotézis nyomán a példamondat jelentésszerkezetét úgy ábrázolom, mint amelyben a proposíció három tér (*mental space? dominion?*) metszetében jelenik meg (vö. (228)). A három tér egyenrangúsága magyarázza, hogy a dinamikus jelentésképzés során mindegyik aktivációs sorrend nagyjából ugyanahhoz az összegző jelentéshez vezet (l. (229)).

(228)

- (229) a. Zsuzsi tegnap valószínűleg MARIT hívta fel.
b. Zsuzsi valószínűleg tegnap MARIT hívta fel.
c. Tegnap Zsuzsi valószínűleg MARIT hívta fel.
d. Tegnap valószínűleg Zsuzsi MARIT hívta fel.
e. Valószínűleg Zsuzsi tegnap MARIT hívta fel.
f. Valószínűleg tegnap Zsuzsi MARIT hívta fel.

A topikfunkció és a mentálistér-építés összekapcsolása – közvetlenül vagy egy fölttes fogalmon keresztül – további előnyökkel járhat. Például motiválja azt, hogy a *ha* térépítő kötőszó nemcsak a tagmondat letelején (230a), hanem egy vagy több topik után is szerepelhet (230b,c):

- (230) a. Ha Zsuzsi holnap felhívja Marit, ...
b. Zsuzsi ha holnap felhívja Marit, ...
c. Zsuzsi holnap ha felhívja Marit, ...

A topik–komment viszony szemantikai pólusának további tárgyalása helyett térünk most át arra a kérdésre, hogy ez a kapcsolat szimbolikus viszonyként hogyan illeszkedhet a mondat többdimenziós elemzésébe. Az első fontos megjegyzés, hogy bár a topikként megjelenő kifejezések legtöbbször részei a mondat D1 dimenziójának is (pl. a fenti mondatokban a *Zsuzsi* vagy a *tegnap*), maga a topik–komment viszony független attól. Másrészt kiemelendő, hogy a topikok jellegzetesen kidolgozó bővítmények szoktak lenni (az általam használt értelemben, azaz a vonzatok és a szabad bővítmények LANGACKER-i megkülönböztetése nélkül), vagy másképp fogalmazva: operátorszerepük nincsen, D2-ben nem hoznak létre új gyökércsomópontot.

Ezt az alábbi példák összevetésével lehet igazolni:

(231) A: **Mindenki** MARIT hívta fel?

B: **Mindenki**.

(232) A: Zsuzsi MARIT hívta fel?

B: # Zsuzsi.

Míg az azonosító állítást kiterjesztő *mindenki* új állítástípust vezet be, ennél fogva a mondat órá redukálható (ami gyökércsomópont státuszára utal), a szórendi szempontból hasonló helyzetű *Zsuzsi* nem érinti a mondat jelentésének ezt a dimenzióját. A két kifejestípusnak a hálózat jelentéséhez és jellegéhez való hozzájárulása közötti különbséget prozódiai eszközök teszik felismerhetővé: míg a *mindenki* kiterjesztő szerepben megkapja a tagmondat főhangsúlyát, addig a *Zsuzsi*-ra ugyanez nem érvényes.

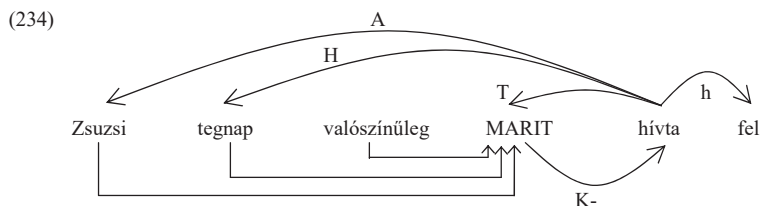
A függőségi ábrázolás számára két kérdés jelent kihívást: 1. Lehet-e a topik–komment kapcsolatot elemi egységek (prototipikusan szóalakok) közötti függőségi viszonyoknak tekinteni? 2. Mit lehet kezdeni a *valószínűleg* típusú elemekkel, amelyek a mondat más dimenzióiban nem kötődnek egyéb kifejezésekhez (nincs mondatrész-, vagy operátorszerepük), ennek ellenére a tagmondat részei?

Az első kérdésre az általam ismert függőségi nyelvtanok (pl. DEBUSMANN et al. (2004) XDG-je vagy HUDSON (1990, 2007) *Word Grammar*-je) igennel válaszolnak, és a topikot az igeének rendelik alá. Ugyanakkor GROSS és OSBORNE (2009) egy lábjegyzetben a következő megjegyzést fűzik ehhez:

(233) A legtöbb függőségi nyelvtani modell azt feltételezi, hogy a topicalizált kifejezés a finite igealak bővítménye. [...] Egy alternatív elemzési lehetőség, hogy a topik frázis alaptagját tekintjük a mondat gyökércsomópontjának, és ezáltal a mondatot a topik bővítményének elemezzük. Bár mi ezt a javaslatot tetszetősnek tartjuk, amely további kutatást érdemel, e kérdéssel a jelen tanulmányban nem foglalkozunk.¹¹¹

(GROSS–OSBORNE 2009: 52–53)

Mivel érveket nem nyújtanak, a javaslatot nehéz értékelni. Ugyanakkor egyetértek azzal, ha – ahogyan LANGACKER (2001) referenciapont-szerkezeti modelljében is megjelent – a topikot egy (nyíllal jelölt) viszony kiindulópontjának, nem pedig végpontjának elemezzük. A kérdéses viszonyt azonban nem függőségi viszonynak gondolom, hanem egy **kontextualizáló** és egy **kontextualizált** elem közötti kapcsolatnak. Azt feltételezem továbbá, hogy a topik (mint kontextualizáló) nem okvetlenül a ragozott igehez, hanem D2 gyökércsomópontjához kötődik, mivel ez képviseli sematikusán a komment tagmondatszakaszban szereplő információt. Mindezen – spekulatív – megjegyzések nyomán a (227)-es példamondathoz az alábbi ágrajzot rendelem, amelyben szögletes nyilak jelzik a kontextualizációs viszonyokat.

¹¹¹ „Most dependency grammars assume that a topicalized expression is a dependent of the finite verb [...]. An alternative analysis might view the root of the topicalized expression as the root of the clause and thus have the clause as a dependent of the topicalized expression. While we believe that this alternative analysis is plausible and worth pursuing, we do not address the matter in this paper.”

Összefoglalásul, ebben a fejezetben a topik–komment viszony szemantikai pólusának és mondat szerkezeti tulajdonságainak vázlatos elemzését mutattam be. Javaslatom szerint a topik olyan kontextualizáló elem, amely arra nézve ad eligazítást, hogy a tagmondatban kifejezett proposíció hogyan integrálódik a beszédpartnerek többdimenziós és nyitott tudásrendszerébe. „Többdimenziós rendszer” alatt itt egy olyan (feltételezett) hálózatot értek, amelyben a tudás személyhez/dologhoz kötése és mentális terekben való elhelyezése egyenrangú strukturáló tényezők. Ez alapján lehetségesnek tűnik – többek között – a referenciális topikok és az episztemikus modalitást kifejező elemek egységes kezelése is. A fejezet végén egy olyan (jelen formájában spekulatív) elemzést vázoltam fel, amelyben a topikok kontextualizáló kifejezésként D2 gyökércsomópontjához kötődnek, rajta keresztül érik el a komment tagmondatszakaszt. A topik–komment viszony a javaslat szerint egy D3 dimenziót képvisel, a kontextualizációs kapcsolatokat azonban nem tekintem függőségi viszonyoknak.

5. Idegen nyelvi alkalmazás

A 4. fejezetben bemutatott mondatmodell sikerének egyik próbája az lehet, ha a kulcsfogalmakat más nyelvek elemzésére is felhasználjuk. Ez annak ellenére így van, hogy a funkcionális kognitív kiindulópont nem követeli meg, sőt elveti a vizsgált természetes nyelv modelljének a hipotetizált Univerzális Grammatikára való állandó vonatkoztatását. Attól ugyanis, hogy kétségbe vonjuk egy specifikusan nyelvi természetű velünk született tudásfajta létét, még számolnunk kell a nyelvi változatosság korlátaival, amelyek az ember fajra jellemző biológiai, pszichológiai és szociális adottságaival, valamint a nyelv társas megismerésben betöltött alapfunkcióinak minden népcsoportban azonos természetével lehetnek kapcsolatosak.

A mondatszerkezet megértésében univerzális érvényűnek tekintem az alábbi feltevéseket:

- (235) a. a mondat **szimbolikus** szerkezetként, forma-jelentés párok rendszerében való leírása
b. e szimbolikus szerkezet **hálózatelvű** modellálása a függőségi nyelvtanok módszerével
c. a hálózat **többdimenziós** jellegének feltételezése
d. a **mag-periféria elv** alkalmazása: az az elgondolás, hogy a tagmondat egy olyan hálózatrészt (láncot) tartalmazhat, amely potenciálisan maga is egy teljes tagmondatnyi információt hordoz, és a mintázat egészét sematikus képviseli
e. az **alapbeállítás** szerinti és attól eltérő forma-jelentés párok megkülönböztetése, a pozitív kijelentő funkció kitüntetett szerepe.

Ugyanakkor nyelvspecifikusak lehetnek – többek között – a szimbolikus viszonyok jelentésének és formájának egyes vonatkozásai, az operátorláncok feltűnően nagy komplexitása és számos, az igekötővel/igemódosítóval összefüggő jelenség.

Ebben a részben emellett érvelek, hogy az **angol alany-segédige inverzió** (*subject-auxiliary inversion*, SAI) a magyar igekötő-ige inverzióhoz hasonló magyarázatot kaphat – annak ellenére, hogy az egyenes, illetve fordított szórendben résztvevő szavak kategóriája eltér. Ehhez először idézzük fel a magyarra javasolt elemzés (vö. 4.2.4., 4.2.5. stb.) lényegét röviden. A javaslat az volt, hogy az igekötős igék magmondatnak elemezhetők, amelyek alapbeállítás szerint egy elemi esemény időbeli megvalósulását profilálják egy sematikus pozitív kijelentő mondat (protoállítás) formájában (pl. *felhívta*). A fordított szórendet annak a jelének tekintetem, hogy ez az

alapbeállítás nem érvényesül, ami azzal függ össze, hogy a mondat illokúciós típusa vagy polaritása eltér a pozitív kijelentő funkciótól (pl. *hívd fel, nem hívtá fel*). Hangsúlyoztam azonban, hogy a fordított szórend csak az egyik lehetséges jelölője a pozitív kijelentő értéktől való „elkülönbözésnek” (vö. az eldöntendő kérdéseket).

A mintázatok közül a legtöbb figyelmet azok kapták, amelyekben a tagmondat egy protoállítás sémája köré épül ki (azaz nem felszólító, hanem kijelentő magmondatot tartalmaz), ám egy „korlátozó operátor” olyan értelmezési kontextust alakít ki a számára, amelyben nem tudja alapbeállítás szerinti értékeit a tagmondat szintjére kivetíteni. Ide tartoztak a „szerkezeti fókusz” és a tagadás műveletei: a *KIT hívtá fel?* ige előtti kifejezése az alapértelmezett kijelentő értéket, a *RITKÁN hívtá fel-é* és a *NEM hívtá fel-é* a pozitív polaritást írja fölül, míg a *MARIT hívtá fel* pozitív kijelentő mondat ugyan, de a felhívási esemény időbeli megvalósulását nem állítja, hanem előfeltételezi.

A korlátozásról – a kiterjesztéshez hasonlóan, és a kidolgozással szemben – azt állítottam, hogy a mondat D2 dimenziójában új gyökércsomópontot hoz létre, azaz az igéhez mint operandumhoz alaptagként viszonyul. Ez egybevág HUDSON (2003) „kölcsonös függést” feltételező javaslatával, és LANGACKER (2008: 193) azon megjegyzésével is, hogy a „profilmeghatározó” fogalma az „alaptag” hagyományos terminusnak felel meg, hiszen a tagmondat profilját – legalábbis illokúció és/vagy polaritás szempontjából – a korlátozó operátor határozza meg. De értelmezésem szerint már SIMONYI (1905) megelőlegezte mindezt, amikor KICSKÁVAL ellentétben nemcsak összefoglaló és kirekesztő kifejezésekről, hanem összefoglaló és kirekesztő mondatokról is beszélt.

Nézzük ezek után az angol SAI néhány olyan példáját, amely az összehasonlító elemzés számára a leginkább kínálkozik.

(236) John has gone to Paris.

János aux megy-past.part. -ba Párizs

‘János elutazott Párizsba’

(237) a. Has he gone to Paris?

aux 3sg.masc. megy-past.part. -ba Párizs

‘Elutazott Párizsba?’

- b. Where has he gone?
 hová aux 3sg.masc. megy-past.part.
 'Hová utazott el?'
- c. Never has he gone to Paris before.
 soha aux 3sg.masc. megy-past.part. -ba Párizs korábban
 'Korábban soha nem utazott még Párizsba'
- d. Had he gone to Paris, ...
 aux 3sg.masc. megy-past.part. -ba Párizs
 'Ha elutazott volna Párizsba, ...'

Egyértelműnek látszik, hogy a példák megengedik a magyarra javasolt elemzés adaptálását. Az alany és a segédige szerint (236)-ban az alapbeállításnak megfelelő sorrendben állnak (hasonlóan a magyar igekező + ige mintázathoz), amihez meghatározott funkcionális tulajdonságok társulnak (pozitív polaritás, kijelentő beszédcselekvés-érték). A fordított szórendet az az elv motiválja, hogy az alapbeállítástól való funkcionális eltérést a formai oldalon jelölni kell. Ha a tagmondat nem kijelentő, hanem kérdő értékű (237a,b), ha egy jelenet megvalósulásának állítása helyett kontrafaktuális szituációt ábrázol (237d), vagy ha pozitív helyett negatív polaritású (237c), akkor ennek egyik lehetséges jelölője az alany-segédige inverzió. A mintázatok egy részében az alapbeállítástól való funkcionális eltérés és annak jelölése nem igényli „korlátozó operátor” jelenlétét – vö. (237a)-t és (237d)-t. Máskor viszont a kérdő névmás (237b), illetve a negatív határozó (237c) is döntően hozzájárul annak az értelmezési kontextusnak a megteremtéséhez, amelyben az alany-segédige kapcsolat (mint mag komponens) alapbeállítás szerinti formai és funkcionális tulajdonságai nem érvényesülhetnek.

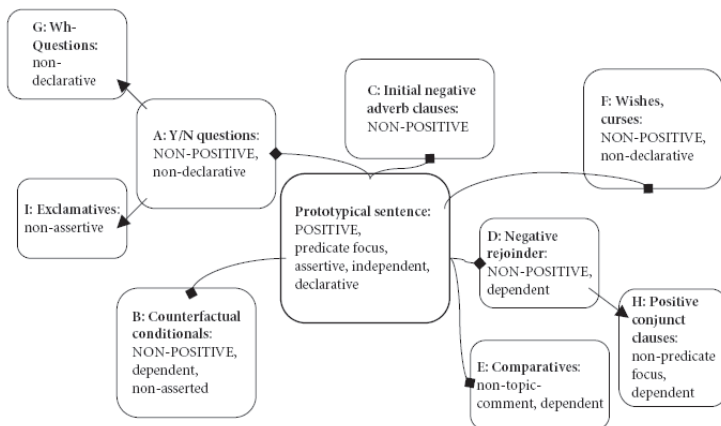
Az elemzés azonban túl kézenfekvő ahhoz, hogy a kognitív szakirodalomban ne merült volna fel valamilyen formában. Az alábbiakban GOLDBERG (2006: 166–182) és LANGACKER (2010) gondolatait foglalom össze röviden, majd arra a kérdésre keresem a választ, hogy miben adhat újat a saját megközelitésem, illetve a magyarral való összevetés.

Mint a 3.2. részben már utaltam rá, GOLDBERG munkáiban alapvető szerepet kap az a belátás, hogy a nyelv konstrukciók hálózata, azaz nemcsak az elemi lexémák, hanem az idiómák, sőt olyan produktív szerkezetek is, mint az okozott mozgást kifejező mintázat (pl. *Pat sneezed the foam off the cappuccino* 'Patrícia letüsszentette a habot a kapuccsínóról', l. GOLDBERG 2006:

73), tanult forma-jelentés párok, amelyek egészlegesen sáncolódnak el, és önálló grammatikai státusszal rendelkeznek. GOLDBERG hangsúlyozza, hogy egy konstrukció jelentése nem vezethető le a részei jelentéséből (pl. az ige argumentumszerkezetéből), hanem saját létjogon tárgya a leírásnak. A fenti mondat nem pusztán a *sneeze* 'tüsszent' ige lexikális jelentésének kibontása, hanem az 'okozott mozgás' jelentésmozzanatát magához a Subj V Obj Obl_{path/loc} formájú konstrukcióhoz kell rendelni.

Az SAI-ról szóló fejezetben GOLDBERG azt a kognitív nyelvészetben meghatározó felfogást érvényesíti (vö. pl. WIERZBICKA (1995: 224)-ből a 2.2.3. részben idézett gondolatot), hogy a nyelvben a rendszerszerű formai hasonlóságok szemantikai hasonlóságoknak felelnek meg, a formai különbségek pedig szemantikai különbségeknek. Az inverziós mintázatokat egy radiális kategória részének tekinti, és funkcionális összetartozásukat azzal magyarázza, hogy eltérnek az ún. „prototipikus mondatoktól”. GOLDBERG ez utóbbiakat olyan tulajdonságokkal jellemzi, mint például a pozitív polaritás, a kijelentő funkció, az állítmányra eső fókusz és az önálló (nem mellékmondati) szerep. Az SAI olyan esetekben fordul elő, amikor egy tagmondat egy vagy több tulajdonságban eltér ettől a prototípustól. Mindezt az alábbi ábra szemlélteti, amelyen a négyzetben végződő összekötő vonalak jelöltségi viszonyokat (kontrasztot) fejeznek ki.

(238) Az SAI konstrukciók hálózata (GOLDBERG 2006: 177)

Bár kettőnk javaslata igen közel áll egymáshoz, jól látható, hogy GOLDBERG a tagmondat (a teljes konstrukció) szintjére összpontosít, míg a 4. rész magyar mondatelemzése a mag komponens értelmezéséből indult ki. Ez azonban nem szembenállás, csak hangsúlybeli különbség, hiszen a magmondat értelmezése (az alapbeállítás szerinti pozitív kijelentő funkció érvényesítése vagy ennek hiánya) a tagmondat egészének jelentésére is alapvető hatással van. Mindenesetre kritikaként lehet megjegyezni, hogy GOLDBERG a konstrukciók belső szerkezetére kevés figyelmet fordít. A segédige polaritással összefüggő szerepére rámutat ugyan az SAI mintázatok formájának a motiválásában (i.m. 178), de nem világos, hogy az illokúciós erővel kapcsolatos szerep köthető-e magához a segédigéhez. Megítélésem szerint célszerűbb a segédige tulajdonságai helyett az alany-segédige kapcsolat (mint mag komponens) tulajdonságait helyezni előtérbe.

LANGACKER (2010) is ezt az utat követi, amikor kísérletet tesz az angol szórendi mintázatok magyarázatára. A fejezet elején említett mag-periféria elvet és az alapbeállítás szerinti, illetve attól eltérő mintázatok megkülönböztetését nála is megtaláljuk: előbbi az *existential core* (egzisztenciális mag), utóbbi a *baseline* (alapbeállítás) fogalmában tükröződik. Ha pedig e kettőt együttesen alkalmazzuk, akkor nagyon közel járunk az előző részben látott mondatelemzéshez.

LANGACKER egy nyelvi részrendszeren vagy paradigmán belül a legkisebb fogalmi komplexitású elemet nevezi alapbeállításúnak, amely (nélkülözhetetlen) kiindulópontot jelent a többi, bonyolultabb fogalmi szerkezetű rendszertag feldolgozásához. Például a főnevek körében az egyes számú alakok képviselik azt a *baseline*-t, amelyhez képest a többes számúak derivatívnak számítanak, mivel egy külön – a formai oldalon is szimbolizált – fogalmi műveletet igényelnek (vö. LANGACKER 2010: 7). Ami a mondatok jellemzését illeti, LANGACKER a kijelentő beszédeselekvés-értéket (i.m. 10) és a pozitív polaritást (i.m. 26) nevezi meg alapbeállításnak, ami egybecseng az eddig ismertetett elemzésekkel.

A következő kérdés, hogy az alapbeállítás szerinti és a derivatív értékek megkülönböztetése csak a mondategész szintjén érvényesíthető-e, vagy annak valamely komponensében is. Itt lesz szükség az egzisztenciális mag fogalmára, amelyet Langacker a következőképpen vezet be:

(239) Az elemzés számára alapvető egy olyan funkcionális egység, amelyet a finit tagmondat **egzisztenciális magjának** hívok. A mag az alanyt, az egzisztenciális igét [az időjelet

viselő igét vagy segédigét], a polaritást, valamint az illokúciós erőt tartalmazza. Szemantikailag a mag **sematikusan képviseli** a diskurzus tárgyává tett propozíciót.¹¹²

(LANGACKER 2010: 29; kiemelések az eredetiben)

A következő mondatokban az aláhúzott szakaszok képviselik az egzisztenciális magot, azaz – ahogyan indokoltnak láttam – az alany és a segédige kapcsolata kap grammatikai jelentőséget.

(240) a. You will, I think, be pleased with the results.

te fogsz én hiszem lenni elégedett -vel az eredmények

'Úgy gondolom, elégedett leszel az eredményekkel'

b. Are they, perhaps, less trustworthy than we thought?

vannak ők talán kevésbé megbízható mint mi gondoltuk

'Talán kevésbé megbízhatók, mint ahogyan gondoltuk?'

c. He did not, apparently, notice that anything was wrong.

3SG.MASC AUX nem a jelek szerint észrevenni hogy bármi volt rossz

'A jelek szerint nem vette észre, hogy bármi gond lett volna'

(LANGACKER 2010: 30)

LANGACKER elemzésének számomra legproblematisabb része a harmadik kulcsfogalom, a **lehorgonyzás** (*anchoring*) használata. A javaslat szerint a lehorgonyzás „az az általános fogalom, amelynek a topik egy alesetét képviseli. Egy lehorgonyzó kifejezés instrukciót ad arra nézve, hogy egy propozíciót milyen tudáskerethez vagy a szituáció melyik vonatkozásához kössük”¹¹³ (LANGACKER 2010: 31). A topik esetében adekvátnak tartom ezt a jellemzést, és – a topik, illetve az alany között sejtethető szerves kapcsolat miatt – az is indokolt, hogy a pozitív kijelentő mondat alanyát az egzisztenciális mag *default* lehorgonyzójának tartjuk. Nehezebb azonban elfogadni, hogy – mint (241) elárulja – szintén lehorgonyzó kifejezés a *Never has she waited for you* 'Sohasem várt rád' mondat élén szereplő negatív határozó, illetve a *What is she*

¹¹² „Basic to the analysis is a functional grouping that I refer to as the **existential core** of a finite clause. The core includes the subject, the existential verb, polarity, and illocutionary force. Semantically, the core provides a **schematic representation** of the proposition being negotiated.”

¹¹³ „[Anchoring] can be understood as the general notion with respect to which topic represents a special case. An anchor is an instruction to interpret a proposition with respect to a particular domain of knowledge or a certain aspect of the situation described.”

waiting for? 'Mire vár?' megnyilatkozásban a kérdő névmási bővítmény. A fenti definíció ugyan megenged egy ilyen értelmezést, de ez talán annak köszönhető, hogy túl általános: nehéz olyan mondatrészt elképzelni, amely ez alapján ne tarthatna számot az említett szerepre. LANGACKER javaslata mindenesetre az, hogy a jelölt szórendű, inverziós mondatok a *default*-tól eltérő lehorgonyzó kifejezés megválasztásával függenek össze (i.m. 33) – kérdéses marad viszont, hogy például a negatív határozók miért alkalmasabbak a lehorgonyzásra, mint a pozitívak.

(241) Mondatszerkezeti elemzés LANGACKER (2010: 32)-ben

Clause			
Anchor/Existential Core			Remainder
Anchor	V ₃	Remainder	
<i>She</i>	<i>waited</i>		<i>for you.</i>
<i>She</i>	<i>didn't</i>		<i>wait for you.</i>
<i>She</i>	<i>is</i>		<i>waiting for you.</i>
<i>She</i>	<i>may</i>	<i>not ever</i>	<i>wait for you.</i>
<i>She</i>	<i>hasn't</i>	<i>ever</i>	<i>waited for you.</i>
<i>Never</i>	<i>has</i>	<i>she</i>	<i>waited for you.</i>
<i>Seldom</i>	<i>did</i>	<i>she</i>	<i>wait for you.</i>
<i>Only then</i>	<i>will</i>	<i>she</i>	<i>wait for you.</i>
<i>What</i>	<i>is</i>	<i>she</i>	<i>waiting for?</i>
	<i>Did</i>	<i>she not</i>	<i>wait for you?</i>
	<i>Hasn't</i>	<i>she ever</i>	<i>waited for you?</i>

Javaslatom a fentiek miatt az, hogy az egzisztenciális mag és a *baseline* fogalmának megtartásával, ám a lehorgonyzásra való hivatkozás mellőzésével adjunk számot a mintázatokról. Egy ehhez kapcsolódó módosítással élve csak az alanyt és az egzisztenciális igét, valamint a (gyakran klitikumként a segédigéhez tapadó vagy azzal összeolvadó) tagadószót tekintem az egzisztenciális mag részének, amely alapbeállítás szerint a kijelentő beszédeselekvés-érték és a pozitív polaritás tulajdonságaival rendelkezik. A *she hasn't* jellegű példákban az ettől való eltérés nem jár szórendi átrendeződéssel.

Ebből a nézőpontból a *never* 'sohasem', *seldom* 'ritkán', *what* 'mit' stb. kifejezések az **egzisztenciális magon kívül eső elemek**, amelyek különlegessége, hogy sajátos értelmezési kontextust hoznak létre a mag számára, főülírva annak alapbeállítás szerinti tulajdonságait. A táblázatban szereplő példákat tekintve: a *never* a *she has* pozitív polaritását, a *what* pedig a *she is*

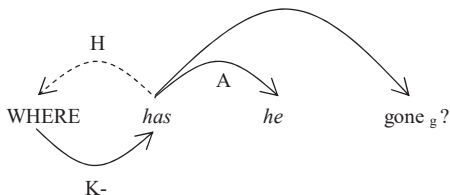
kijelentő beszédcselekvés-értékét „gátolja meg” abban, hogy a tagmondat szintjén is érvényesüljön. Más szavakkal: a kérdő vagy negatív kifejezés jelentése és a mag alapértelmezése konfliktusban áll (vö. a szemantikai egyezés elvét PÉTER (2008: 5)-ben), s e „párharc” eredményeként ikonikus jele az inverzió (l. IMRÉNYI 2009a: 368).

A „do-support”, azaz a maximálisan sematikus jelentésű *do* segédige használata olyan esetben, amikor a megfelelő pozitív kijelentő mondat egzisztenciális igéje lexikális ige (*She waited for you* 'A lány várt rád' vs. *Seldom did she wait for you* 'A lány ritkán várt rád'), feltevésem szerint analogikus hatással magyarázható. A *will she, has she* és más inverziós szerkezetek egy olyan, nagy típus- és példánygyakoriságú sémát alakítottak ki, amelybe az alany és a lexikális ige inverziójával szerkesztett eredetibb megoldás nem illeszkedik be. A *do* arra a kettős igényre adott optimális válasz, hogy a nagy produktivitású Aux S (V) séma használata kiterjedjék, ugyanakkor a mintázat hű maradjon a résztvevő elemek lexikális konceptuális szerkezetéhez (hiszen a *do* nem vezet be új lexikális információt).

Az angol SAI elemzésének egyik fő problematikus kérdése, hogy az alanyi kérdő névmás miért viselkedik másként, mint tárgyi vagy határozói szerepű társai. Például a *Who came?* 'Ki jött el?' mondatban sem „do-support”-tal, sem az alany és az egzisztenciális ige inverziójával nem találkozunk. Ennek az alkalmazott megközelítésben az a legvalószínűbb oka, hogy a *who* alanyként a magmondat része, így – mivel nem tud belül is, kívül is lenni egyszerre – ez utóbbi funkcionális egységgel nem képes korlátozó viszonyt kialakítani, nem hozhat létre a számára sajátos értelmezési kontextust.

Végezetül nézzük (237b) függőségi szerkezetének ábrázolását. GROSS–OSBORNE (2009)-re támaszkodva azt feltételezem, hogy a kérdő névmás „felemelkedett” lánc (*risen chain*, vö. 4.3.2.): régebben a *gone* 'elmegey-PP', alaptagja viszont a *has* aspektuális segédige. Emellett HUDSON (2003)-hez hasonlóan úgy látom, hogy – a hálózat egyik dimenziójában – a kérdő névmás alaptagként viszonyul a finit igealakhoz. Mindezt az alábbi ábra összegzi, amelyben (mivel az elemzés szempontjából mellékes) címkézetlenül hagyom a *has* és a *gone* alárendelő kapcsolatát.

(242)

Összefoglalásul, ebben a fejezetben a magyarra kidolgozott javaslat angol nyelvi alkalmazását kísérletem meg. GOLDBERG (2006: 166–182) nyomán az alany-segédige inverzióban a pozitív kijelentő mondatoktól való funkcionális eltérés jelölőjét láttam, ugyanakkor ezt a kontrasztot nem csak a tagmondat szintjén, hanem – LANGACKER (2010)-et felhasználva – az egzisztenciális mag szintjén is értelmezhetőnek véltem. A LANGACKER-i magyarázatban kétségbe vontam a lehorgonyzó kifejezés kategóriájának magyarázó értékét és a kérdő, illetve negatív bővítmények ide sorolását. Ehelyett utóbbiakat a magon kívül eső, annak számára sajátos értelmezési kontextust létrehozó korlátozó operátoroknak elemeztem. Végül LANGACKER táblázatos (lineáris pozíciókkal dolgozó) ábrázálómódja helyett az angol kiegészítendő kérdések többdimenziós függőségi elemzésére vállalkoztam, GROSS–OSBORNE (2009) és HUDSON (2003) javaslatainak felhasználásával.

A fejezetből kiderült továbbá, hogy bár a 4. részben kidolgozott elemzés jelentős mértékben eltér a magyar szórend generatív modelljeitől, annál könnyebben összeegyeztethető neves kognitív nyelvészek angolról szóló magyarázataival, bizonyos pontokon azok kiigazítását is kezdeményezve (vö. IMRÉNYI (2011a,b)-t is; hasonló kiigazítási igényhez PELYVÁS (1998)-at). Ezzel felerősödhet az a tendencia, hogy ahogyan a magyar szórend generatív kutatói nem csupán a nemzetközi szakirodalom belátásait alkalmazták, hanem munkájuk visszahatott az elmélet fejlődésére, úgy ez kognitív keretben is mindinkább megvalósul.

6. Összefoglalás

Disszertációmban a magyar elemi mondat szerkezetének, főként szórendjének új szempontú magyarázatát kíséreltem meg, a funkcionális kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok szemléletének összehangolásával. A javaslat szerint a magyar elemi mondat többdimenziós hálózat, amelynek szerveződésében a mag-periféria elv és az alapbeállítás szerinti, illetve attól eltérő forma-jelentés párok megkülönböztetése játszik alapvető szerepet. Az igei állítmány bővíténeinek hagyományos osztályozását (alany, tárgy, határozó) a mondat D1 dimenziójához soroltam, és bevezettem egy ettől független kategorizációt, amelyben a kidolgozó, a kiterjesztő és a korlátozó viszonytípusok állnak egymással szemben. A kiterjesztést és a korlátozást olyan típusváltó műveleteknek tekintetem, amelyek (dominálatlan helyzetben) új gyökércsomópontot hoznak létre a mondat D2 dimenziójában.

A dolgozat 2. fejezetében a tudománytörténeti kontextust tekintetem át az akadémiai leíró (ún. hagyományos) nyelvtanra, a fősodratú generatív irányzatra és a 19. századi előzményekre összpontosítva. Megállapítottam azt a tendenciát, hogy a függőségi mondatleírást nyújtó hagyományos nyelvtan mindinkább kiszorul a szórendről folyó diskurzusból, ugyanakkor bírálтам É. KISS generatív modelljeinek azt a sajátosságát, hogy – a logikai magyarázóelv fenntartása érdekében – egyes világosan összetartozó jelenségek koherens funkcionális jellemzésével adós marad. A tudománytörténeti összehasonlításban rámutattam arra, hogy BRASSAI generatív előfűtárként való bemutatása több szempontból is igen problematikus.

A 3. fejezet a javasolt modell elméleti háttérfeltevéseit tárgyalta, amelyek közül a nyelv forma-jelentés párok rendszerében való leírását, a hálózatelvétséget, valamint az interszubjektivitás és a konstruálás szerepének elismerését kell külön kiemelni. Mindezek alapján a mondat szerkezet megértésének egy olyan módja körvonalazódott, amely határozottan szembenáll a szintaxis önelvű leírhatóságára, az építés-bontás metaforára, valamint a jelentés objektivista megközelítésére alapozó formális nyelvészeti törekvésekkel. Az építőkocka-elv elutasítását a konstrukciós és a függőségi nyelvtanok felől is indokoltam: előbbiek az egész jelentésének a részekből való mechanikus összerakhatóságát tagadják, míg utóbbiak a különböző méretű és típusú egységekről és „összerakásuk” szabályairól az elemi egységek közötti viszonyokra helyezik át a figyelmet.

A disszertáció 4. fejezete a modell kulcsfogalmainak bevezetését és alkalmazását nyújtotta, olyan területekre is részletesen kitérve, amelyek a korábbi tanulmányokból (pl. IMRÉNYI 2009a, 2010) kimaradtak. Előbb a prototipikusnak vélt igeikötő + ige szerkezetű igei állítmányok (magmondatok) bővítménystruktúrájával foglalkoztam, majd bonyolultabb magmondattípusokra, az operátorok interakciójára és a topik–komment viszonyra is kiterjesztettem az elemzést. Újdonságot jelentett többek között a beférkőző segédige szerkezetek vizsgálata GROSS–OSBORNE (2009) elméleti apparátusával, a szerzők „lánc”-fogalmának alkalmazása a magmondatra (protoállításra), az operátorok láncszerű elrendeződésének ábrázolása a mondat D2 dimenziójában, valamint a topik tág – BRASSAI különféle inchoativum-típusait egyaránt lefedő – értelmezése, amely szoros összefüggést feltételez a referenciapont-szerkezetek és a mentális terek működtetése között. Kiemelhető továbbá, hogy a mondatrész-, illetve operátorviszonyok dimenziójában a hálózat lefelé, illetve főlülről való bővülésének eredményét láttam.

Végül az 5. fejezetben amellelt foglaltam állást, hogy a magyar igeikötő-ige inverzió és az angol alany-segédige inverzió (SAI) háttérében a jelentés szerveződésének hasonló tényezői állnak. GOLDBERG (2006: 166–182) és LANGACKER (2010) nyomán az SAI-t az alapbeállítás szerinti pozitív kijelentő funkciótól való eltérés formai jelének tekintettem, amely nemcsak a tagmondat, hanem az egzisztenciális mag szintjéhez is köthető; utóbbi részeként LANGACKERrel ellentétben csak az alanyt és az egzisztenciális igét (valamint a klitikumként hozzá tapadó tagadó elemet) ismertem el. Az inverziót kiváltó negatív határozókat és nem-alanyi kérdő névmásokat az egzisztenciális magon kívül eső, annak alapértelmezett tulajdonságait fölülrő kifejezéseknek elemeztem.

Természetesen számos olyan – a disszertáció címe alapján tárgyalást kívánó – terület és probléma akad, amellyel a jelen munka keretében nem tudtam foglalkozni. Ilyen például a „főnévi csoporton” belüli viszonyok részletes vizsgálata, a mellérendelés (erre vonatkozóan OSBORNE (2006) javaslatát és irodalomjegyzékét tartom jó kiindulópontnak), valamint az összetett mondatok szerkezetének a kutatása. Abban bízom, hogy a bemutatott elemzések megfelelő irányt jelölnek ki e területek bejárásához, és elvezethetnek a magyar mondat szerkezet egy gazdagabb empirikus anyagon alapuló hálózatalvú modelljéhez.

Bár a függőségi nyelvtanokat a számítógépes nyelvészet is széles körben alkalmazza, a dolgozat eredményeinek a felhasználását elsősorban a nyelvpedagógiában tudom elképzelni. Ez egyrészt a hagyományos függőségi leíráshoz való szoros kötődésből fakad, hiszen a – pedagógiai

szempontból adaptív – mondatrészek szerinti elemzést a modell nem cseréli le, hanem inkább kiegészíti egy új terület, a szórend analóg bemutatásával. Másrészt a funkcionális kognitív szemlélet és módszer szintén a pedagógiai alkalmazást segíti azáltal, hogy a formát mindig a jelentésre vonatkoztatva vizsgálja, a jelentésképzést pedig az ember társas kognitív tevékenységének közegében értelmezi. A munkát hosszabb távon akkor tekinteném sikeresnek, ha a magyar mint idegen nyelv tanításához új, a gyakorlat próbáját kiálló szempontokat adna.

Hivatkozások

- ACKERMANN, FARRELL – KOMLÓSY ANDRÁS 1983. *Néhány lépés a magyar szórend megértése felé*. Budapest, kézirat.
- ANTAL LÁSZLÓ 1961. *A magyar esetrendszer*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ANTAL LÁSZLÓ 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat.
- APRESZJAN, JU. D. 1974. АПРЕСЯН, Ю. Д., ЛЕКСИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА. МОСКВА: НАУКА.
- ARANY JÁNOS 1873. A szórend. *Magyar Nyelvőr* 2: 7–11.
- BAR-HILLEL, YEHOSHUA 1971. *Pragmatics of Natural Language*. Dordrecht: Reidel.
- BARTHA CSONGOR – TILMANN SPIEGELHAUER – RICARDA DORMEYER – INGRID FISCHER 2006. Word order and discontinuities in dependency grammar. *Acta Cybernetica* 17: 617–632.
- BERRÁR JOLÁN 1963. A mondat formai ismertetőjegyei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 53–76.
- BRASSAI SÁMUEL 1860. A magyar mondat I. *Akadémiai Értekezések* 1: 279–399.
- BRASSAI SÁMUEL 1863. A magyar mondat II. *Akadémiai Értekezések* 3: 3–127.
- BRESNAN, JOAN 2001. *Lexical Functional Syntax*. Oxford: Blackwell.
- BRÓDY MIHÁLY 1990. *Some remarks on the focus field in Hungarian*. UCL Working Papers in Linguistics, Vol. 2. University College London.
- BRÓDY MIHÁLY 1995. Hungarian Focus, Bare Checking theory and Greed. In: *Arbeitspapiere der Sonderforschungsbereich 340*, University of Tübingen.
- BRÖKER, NORBERT 1998. A projection architecture for dependency grammar and how it compares to LFG. In: BUTT, MIRIAM – TRACY HOLLOWAY KING (eds.), *Proceedings of the LFG 98 Conference*. Stanford: CSLI.
- BRÖKER, NORBERT 2000. Unordered and non-projective dependency grammars. *Traitement Automatique Des Langues* 41: 245–272.
- BYBEE, JOAN 1985. *Morphology. The study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: John Benjamins.
- BYBEE, JOAN 2001. *Phonology and language use*. [Cambridge Studies in Linguistics 94.] Cambridge: Cambridge University Press.
- BYBEE, JOAN 2007. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford: Oxford University Press.
- CARNIE, ANDREW 1995. *Non-Verbal Predication and Head-Movement*. PhD dissertation, MIT.
- CHOMSKY, NOAM 1957. *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.

- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- CHOMSKY, NOAM 1970. Remarks on nominalization. In: JACOBS, RODERICK – PETER ROSENBAUM (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham: Ginn. 184–221.
- CHOMSKY, NOAM 1986. *Knowledge of language: its nature, origin, and use*. New York: Praeger.
- CHOMSKY, NOAM 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.
- COOK, VIVIAN – MARK NEWSON 2007. *Chomsky's Universal Grammar. An introduction*. 3rd edition. Oxford: Blackwell.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHAZTIDIS, SAVAS L. (ed.), *Foundations of speech act theory: Philosophical and linguistic perspectives*. London & New York: Routledge. 460–77.
- CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- CROFT, WILLIAM – D. ALAN CRUSE 2004. *Cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- DANCYGIER, BARBARA – EVE SWEETSER 2005. *Mental spaces in grammar: conditional constructions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DEBUSMANN, RALPH – DENYS DUCHIER – ALEXANDER KOLLER – MARCO KUHLMANN – GERT SMOLKA – STEFAN THATER 2004. A Relational Syntax-Semantics Interface Based on Dependency Grammar. *Proceedings of the 20th international conference on Computational Linguistics*. Geneva, Switzerland. <http://acl.ldc.upenn.edu/coling2004/MAIN/pdf/26-753.pdf>
- DEME LÁSZLÓ 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961–1962, II: 458–522.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DERWING, BRUCE L. – ROYAL SKOUSEN 1989. Morphology in the mental lexicon: a new look at analogy. *Yearbook of Morphology* 2: 55–71.
- DOWTY, DAVID 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- É. KISS KATALIN 1987. *Configurationality in Hungarian*. Dordrecht: Reidel.
- É. KISS KATALIN 1991. Logical Structure in Syntactic Structure: The Case of Hungarian. In: HUANG, JAMES – ROBERT MAY (eds.), *Logical Structure and Syntactic Structure. Studies in Linguistics and Philosophy*. Dordrecht: Reidel. 111–148.

- É. KISS KATALIN 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1., Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 79–179.
- É. KISS KATALIN – SZABOLCSI ANNA 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 1., Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 21–77.
- É. KISS KATALIN 1998a. Mondattan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 1–184.
- É. KISS KATALIN 1998b. Identificational Focus versus Information Focus. *Language* 74: 245–273.
- É. KISS KATALIN 2000. *A magyar és az általános nyelvészet viszonyáról – a nem-specifikus alany viselkedése kapcsán*. MTA doktori előadás, 2000. június 5.
- É. KISS KATALIN 2002a. *The syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. KISS KATALIN 2002b. Az ige-igekötő sorrend egy lehetséges magyarázata. In: MALECZKI MÁRTA (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5. 65–76.
- É. KISS KATALIN 2003. Mondattan. In: KIEFER FERENC (szerk.), *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 205–241.
- É. KISS KATALIN 2005. Brassai Sámuel és a generatív magyar mondatszerkezet. In: PÉNTÉK JÁNOS (szerk.), *A nyelvész Brassai élő öröksége*. [Erdélyi Tudományos Füzetek 256.] Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Egyesület. 11–20.
- É. KISS KATALIN 2006a. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. KISS KATALIN 2006b. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* 102: 442–459.
- É. KISS KATALIN 2006c. Focussing as predication. In: MOLNÁR VALÉRIA – SUSANNE WINKLER (eds.), *The Architecture of Focus*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- É. KISS KATALIN 2006d. The structure of the Hungarian VP revisited. In: PIÑÓN, CHRISTOPHER – SZENTGYÖRGYI SZILÁRD (eds.) *Approaches to Hungarian 10. Papers from the Veszprém Conference*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 31–58.
- É. KISS KATALIN 2007. A nyelvészet mint természettudomány. *Magyar Tudomány* 165ff.
- É. KISS KATALIN 2008a. A pioneering theory of information structure. *Acta Linguistica Hungarica* 55: 23–40.
- É. KISS KATALIN 2008b. Tagadás vagy egyeztetés? A *senki, semmi* típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása. *Magyar Nyelv* 104: 129–143.

- É. KISS KATALIN 2008c. Substitution or adjunction? Quantifiers and adverbials in the Hungarian sentence. *Lingua* 15–53.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr* 90: 62–73.
- ELEKFI LÁSZLÓ 2002. Magyar grammatika – és ami utána következhet. *Magyar Nyelv* 98: 11–33, 155–164.
- ELEKFI LÁSZLÓ 2004. Predikatív viszonyok. *Modern Filológiai Közlemények* 6: 5–27.
- ELEKFI LÁSZLÓ 2007. *A hatodik mondatrész*. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében, 2007. szeptember 18.
- EROMS, HANS-WERNER 2000. *Syntax der deutschen Sprache*. Berlin & New York: de Gruyter.
- EVANS, VYVIAN – MELANIE GREEN 2006. *Cognitive linguistics. An introduction*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- EVANS, VYVYAN – BENJAMIN K. BERGEN – JÖRG ZINKEN 2007. *The cognitive linguistics enterprise: an overview*. <http://www.vyvevans.net/CLoverview.pdf>
- FAUCONNIER, GILLES 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- FAUCONNIER, GILLES 1997. *Mappings in thought and language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FILLMORE, CHARLES J. 1982. Frame semantics. In: The Linguistic Society of Korea (eds.), *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin. 111–37.
- FOGARASI JÁNOS 1838. Euréka. *Athenaeum* 3: 193–198, 241–249, 289–297.
- GABELENZ, GEORG VON DER 1868. Ideen zur einer vergleichenden Syntax: Wort- und Satzstellung. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 6: 376–384.
- GEERAERTS, DIRK – HUBERT CUYKENS eds. 2007. *The Oxford Handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- GOLDBERG, ADELE 1995. *Constructions: A Construction Grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- GOLDBERG, ADELE 2006. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- GRAHAM, RONALD L. – MARTIN GRÖTSCHHEL – LOVÁSZ LÁSZLÓ eds. 1995. *Handbook of combinatorics, Volume 1*. Cambridge, MA: MIT Press.
- GRICE, PAUL 1975/1997. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 213–227.

- GRIMSHAW, JANE 2000. Locality and extended projection. In: COOPMANS, PETER – MARTIN EVERAERT – JANE GRIMSHAW (eds.), *Lexical specification and insertion*. Amsterdam: John Benjamins.
- GROSS, THOMAS – TIMOTHY OSBORNE 2009. Toward a Practical Dependency Grammar Theory of Discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 22: 43–90.
- GUNDEL, JEANETTE K. – THORSTEIN FRETHEIM 2009. Information structure. In: BRISARD, FRANK – JAN-OLA ÖSTMANN – JEF VERSCHUEREN (eds.), *Grammar, meaning, and pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins. 146–160.
- HAIMAN, JOHN ed. 1985. *Iconicity in syntax*. Amsterdam: John Benjamins.
- HALLIDAY, M. A. K. 1994. *An introduction to Functional Grammar*. 2nd edition. London: Edward Arnold.
- HARTMANN, JUTTA M. – HEGEDŰS VERONIKA 2009. *Equation is Predication: Evidence from Hungarian*. ICSH 9, Debrecen. http://icsh9.unideb.hu/pph/handout/Hartmann_Hegedus.pdf
- HAVAS FERENC 2003. A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely III*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–44.
- HAVAS FERENC 2007. Az uráli nyelvek genitívuszáról – tipológiai megközelítésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 57–85.
- HEINE, BERND 1993. *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- HIGGINS, F. ROGER 1973. *The Pseudo-cleft construction in English*. Ph.D. dissertation. Cambridge, MA: MIT.
- HIGGINS, F. ROGER 1979. *The Pseudo-Cleft Construction in English*. New York & London: Garland.
- HJELMSLEV, LOUIS 1943/1961. *Prolegomena to a theory of language*. [English translation by F. J. Whitfield.] Madison: University of Wisconsin Press.
- HOPPER, PAUL J. 1987. Emergent grammar. *Berkeley Linguistics Society* 13. 139–157.
- HUBER, STEFAN 2000. *Es-Clefts und det-Clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen*. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- HUDSON, RICHARD 1990. *English Word Grammar*. Oxford: Blackwell.
- HUDSON, RICHARD 2003. Trouble on the left periphery. *Lingua* 113: 607–642.

- HUDSON, RICHARD 2007. *Language networks. The new Word Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- HUDSON, RICHARD 2010. *An introduction to Word Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUZÁR ÁGNES 1979. A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. *Nyelvtudományi Értekezések* 101.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2008. Quantifiers and qualifiers: a unified approach. In: VARGA LÁSZLÓ (szerk.), *The Even Yearbook* 8. Budapest: ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009a. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 342–374.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009b. Funkcionális viszonyok, lineáris pozíciók, lineáris viszonyok: a miéért kérdőszó három szintaktikai modellben. In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 7. SZTE, Szeged. 113–139.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2010. A dependency-based account of Hungarian structural focus. *Jezikoslovlje* 1–23.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2011a. A mondat mint többdimenziós hálózat. Magyar-angol összehasonlító elemzés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.), *Konstrukció és jelentés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Megjelenés előtt.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2011b. Inversion in English and Hungarian: comparison from a cognitive perspective. In: *Online Proceedings of UK-CLA Meetings*, 1. www.uk-cla.org/proceedings. Megjelenés előtt.
- ITKONEN, ESA 2005. *Analogy as structure and process: approaches in linguistics, cognitive psychology, and philosophy of science*. Amsterdam: John Benjamins.
- JACKENDOFF, RAY 1977. *X-bar syntax. A Study of Phrase Structure*. [Linguistic Inquiry Monograph 2.] Cambridge, MA: MIT Press.
- JESPERSEN, OTTO 1924. *The philosophy of grammar*. London: Allen & Unwin.
- KÁDÁR EDIT 2010. *A kopula és a nominális mondatok a magyarban*. Megjelenés előtt.
- KAHANE, SYLVAIN 1997. Bubble Trees and Syntactic Representations. In: BECKER, T. – H.-U. KRIEGER (eds.), *Proceedings of MOL'5*. Saarbrücken: DFKI. 70–76.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY – KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM – PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII: 49–103.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 1985. Word order in neutral sentences. In: KENESEI ISTVÁN (ed.), *Approaches to Hungarian* 1. Szeged: JATE. 13–23.

- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2001. *Leíró magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KÁROLY SÁNDOR 1952. Az állítmányi mellékmondatról. *Magyar Nyelv* 48: 103–112.
- KÁROLY SÁNDOR 1964. Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Magyar Nyelvőr* 88: 158–168.
- KAS BENCE 2005. Az óhajtó mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 136–174.
- KEENAN, EDWARD 1976. Towards a universal definition of ‘subject’. In LI, CHARLES N. (ed.), *Subject and topic*. New York: Academic Press. 305–333.
- KENESEI ISTVÁN 1986. On the logic of word order in Hungarian. In: ABRAHAM, W. – S. DE MEY (eds.), *Topic, Focus and Configurationality*. Amsterdam: John Benjamins. 143–159.
- KENESEI ISTVÁN 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 61–88.
- KENESEI ISTVÁN 2000. A segédige a magyarban. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 108–111.
- KENESEI ISTVÁN 2005. Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban. *Magyar Nyelv* 101: 178–196.
- KENESEI ISTVÁN 2008. A segédigék. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. 615–620.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KIEFER FERENC 1990–1991. Noun incorporation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 40: 149–177.
- KIEFER FERENC 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KICSKA EMIL 1891. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 20: 292–298.
- KICSKA EMIL 1908. *A subjectum és praedicatum a grammatikában*. Budapest.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régenek és vonzatok. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1., Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- KOMLÓSY ANDRÁS 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika alapfogalmai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KÖVECSEI ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KUGLER NÓRA 2000. A mondattan általános kérdései. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.), *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 369–393.

- KUGLER NÓRA 2010. Modal adverbs in Hungarian: the case of *talán* 'perhaps'. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 75–98.
- LACZKÓ KRISZTINA 2001. Az alany és az állítmány viszonya: hozzárendelés vagy alárendelés? *Magyar Nyelvőr* 125: 407–418.
- LADÁNYI MÁRIA 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely IV.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–32.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, fire, and dangerous things.* Chicago: The University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1977. Syntactic reanalysis. In: LI, CHARLES N. (ed.), *Mechanisms of Syntactic Change.* Austin: University of Texas Press. 57–139.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundations of cognitive grammar 2. Descriptive application.* Stanford: Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and conceptualization.* Berlin: Mouton de Gruyter.
- LANGACKER, RONALD W. 2000. A dynamic usage-based model. In: BARLOW, MICHAEL–SUZANNE KEMMER (eds.), *Usage-based models of language.* Stanford: CSLI Publications. 1–63.
- LANGACKER, RONALD W. 2001. Topic, subject, and possessor. In: SIMONSEN, HANNE GRAM – ROLF THEIL ENDRESEN (eds.), *A cognitive approach to the verb. Morphological and constructional perspectives.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 11–48.
- LANGACKER, RONALD W. 2005. Construction grammars: cognitive, radical, and less so. In: RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO J. – PEÑA CERVEL, M. SANDRA (eds.), *Cognitive Linguistics. internal dynamics and interdisciplinary interaction.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 101–162.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction.* Oxford: Oxford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 2010. *Substrate, system, and expression. Aspects of the functional organization of English finite clauses.* Megjelenés előtt.

- LENGYEL KLÁRA 2000a. A nyelvi egységek szinteződése. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.), *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 24–33.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. Az állítmány. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.), *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 394–404.
- LIPTÁK ANIKÓ 2006. Word order in Hungarian exclamatives. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 343–391.
- MAY, ROBERT 1977. *The grammar of quantification*. Doktori disszertáció, MIT.
- MAY, ROBERT 1985. *Logical Form: its structure and derivation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- MAYERHALER, WILLI 1987. System-independent morphological naturalness. In: DRESSLER, WOLFGANG U. – WILLI MAYERHALER – OSWALD PANAGL – WOLFGANG ULLRICH WURZEL, *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam: John Benjamins. 25–96.
- MEL'ČUK, IGOR 1988. *Dependency Syntax: Theory and practice*. Albany: State University Press of New York.
- NICHOLS, JOHANNA 1986. Head-marking and dependent-marking grammar. *Language* 62: 56–119.
- NIVRE, JOAKIM 2005. *Dependency grammar and dependency parsing* (MSI Report 05133). Technical report, Vaxjo University. (http://vxu.se/msi/_nivre/papers/05133.pdf)
- O'GRADY, WILLIAM 1998. The Syntax of Idioms. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 79–312.
- OLSVAY CSABA 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 4. Szeged: JATEPress. 119–52.
- OSBORNE, TIMOTHY 2005. Beyond the constituent: A dependency grammar analysis of chains. *Folia Linguistica* 39: 251–297.
- OSBORNE, TIMOTHY 2006. Shared material and grammar: Toward a Dependency Grammar theory of non-gapping coordination for English and German. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 25: 39–93.
- PANTHER, KLAUS-UWE – LINDA L. THORNBURG – ANTONIO BARCELONA eds. 2009. *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- PAUL, HERMANN 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- PEIRCE, CHARLES S. 1985. Logic as semiotic: the theory of signs. In: Innies, Robert E. (ed.), *Semiotics: an introductory anthology*. Bloomington: Indiana University Press. 4–23.

- PELYVÁS PÉTER 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. Szeged: JATE. 117–132.
- PÉTER MIHÁLY 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104 : 1–11.
- PLÉH CSABA 1998. *Mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest: Osiris.
- POLLARD, CARL – IVAN A. SAG 1994. *Head-driven phrase structure grammar*. Chicago: University of Chicago Press.
- RADDEN, GÜNTER 2008. The cognitive approach to language. In: ANDOR JÓZSEF – HOLLÓSY BÉLA – LACZKÓ TIBOR –PELYVÁS PÉTER eds., *When Grammar Minds Language and Literature: Festschrift for Prof. Béla Korponay on the Occasion of his 80th Birthday*. Debrecen: Institute of English and American Studies. 387–412.
- RÁCZ ENDRE szerk. 1968/1971. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- REBRUS PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS 2008. Morfofonológia és a lexikon. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 683–786.
- REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ 2009. Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai? In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 7. Szeged: SZTE. 153–156.
- RIES, JOHN 1931. *Was ist ein Satz?* Prága: Taussig & Taussig.
- ROBINSON, JANE J. 1970. Dependency structures and transformational rules. *Language* 46: 259–285.
- ROSS, JOHN R. 1969. Guess who? In: BINNICK, ROBERT – ALICE DAVISON – GEORGIA GREEN – JERRY MORGAN (eds.), *Papers from the 5th regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 252–286.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- SINHA, CHRIS 2001. The Epigenesis of Symbolization. In: BALKENIUS, C. – J. ZLATEV – H. KOZIMA – K. DAUTENHAHN – C. BREAZEAL (eds.), *Modeling cognitive development in robotic systems*. Lund University Cognitive Studies 85: 85–95.
- SPERBER, DAN – DEIRDRE WILSON 1986. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- STEFANOWITSCH, ANATOL – STEFAN TH. GRIES 2003. Collostructions: Investigating the interaction between words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8 (2): 209–43.

- SURÁNYI BALÁZS 2006. Predicates, negative quantifiers and focus: Specificity and quantificationality of *n*-words. In: É. KISS KATALIN (ed.), *Event structure and the left periphery*. [Studies in Natural Language and Linguistic Theory.] Dordrecht: Springer. 255–286.
- SURÁNYI BALÁZS 2009. Határozók és kvantorok a magyar mondszerkezetben. A magyar „rugalmas” szórend. In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 7*. Szeged: SZTE. 33–66.
- SURÁNYI BALÁZS 2010. *Freedom of word order and domains for movement: a flexible syntax of Hungarian*. Akadémiai doktori értekezés.
- SZABOLCSI ANNA 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.
- SZABOLCSI ANNA 1997. *Ways of scope taking*. Dordrecht: Kluwer.
- SZENDRŐI KRISZTA 2003. A stress-based approach to the syntax of Hungarian focus. *The Linguistic Review* 20: 37–78.
- TALMY, LEONARD 2000. *Toward a cognitive semantics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 207–229.
- TÁTRAI SZILÁRD 2006. A nagy esernyőcsel. A pragmatikai szemlélet alkalmazásának lehetőségei. *THL 2* [A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata] 1–2: 29–35.
- TÁTRAI SZILÁRD 2009. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 361–371.
- TÁTRAI SZILÁRD 2010. *Pragmatika*. Habilitációs dolgozat, ELTE.
- TESNIÈRE, LUCIEN 1959/1982. *Elements de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005a. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat: *Magyar Nyelvőr* 349–62.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005b. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005c. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 43–70.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. Doktori előadás, MTA.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 455–500.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–393.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. The auxiliary + infinitive construction in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 143–164.
- TOMASELLO, MICHAEL 1998. Introduction. A cognitive-functional perspective on language structure. In: TOMASELLO, MICHAEL (ed.), *The new psychology of language*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. vii–xxiii.
- TOMASELLO, MICHAEL 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- TOMASELLO, MICHAEL 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press.
- TOMASELLO, MICHAEL 2004. What kind of evidence could refute the UG hypothesis? Commentary on Wunderlich. *Studies in Language* 28 (3): 642–645.
- TOMPA JÓZSEF 1961. A névszói viszonyragozás. In: Tompa József (szerk.) 1961–1962, I: 552–587.
- TOMPA JÓZSEF szerk. 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TOMPA JÓZSEF 1963. „S néked én te vagyok” (Radnóti Miklós). *Magyar Nyelv* 59: 322–333.
- TRÓN VIKTOR 2001. *Féjközpontú frázisstruktúra-nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- VARGA LÁSZLÓ 1994. A hanglejtés. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 468–549.
- VERSCHUEREN, JEFF 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.
- WASEDA MIKA 1992. Counting cases in Hungarian: is it relevant? *Uralic Studies* 2: 55–65.
- YULE, GEORGE 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- ZWICKY, ARNOLD 1985. Heads. *Journal of Linguistics* 21: 1–29.